

319489

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

S.

2001 • 4

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
2001/4
11. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczy Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Szirmai Viktória, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csákó Mihály, Füstös László, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Wessely Anna

Vendégszerkesztő:
Szelényi Iván

TARTALOM

TANULMÁNY

<i>Szelényi Iván: Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban – Bevezetés</i>	5
<i>Petar-Emil Mitev: A szegénység dinamikája</i>	13
<i>Henryk Domański: A szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista társadalmakban.....</i>	40
<i>Gail Kligman: A „mátság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a posztszocialista közösségekben</i>	66
<i>Ladányi János–Szelényi Iván: A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában....</i>	85
<i>Fodor Éva: A szegénység elnőiesedése hat volt államszocialista országban</i>	96
<i>Christy Glass–Janette Kawachi: A reform vesztesei vagy nyertesei? A munkanélküliség nemek szerinti különbségei Lengyelországban és Magyarországon</i>	114
Abstract	149

A folyóirat megjelenését
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

OTKA

Olvasószerkesztő: Hegedűs Rita
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Petromán Mónika

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.

(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 224-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

honlap: <http://www.mtapti.hu/mszt>

ISSN 1216-2051

Szelényi Iván

SZEGÉNYSÉG, ETNICITÁS ÉS A SZEGÉNYSÉG „FEMINIZÁCIÓJA” AZ ÁTMENETI TÁRSADALMAKBAN – BEVEZETÉS

Elméleti kérdések

Mind a szegénység mértéke, mind jellege változóban van Kelet-Európában a szocializmusból a piacgazdaságba való átmenet korszakában. Nem csupán a legnagyobb szegénységben élők arányszáma nőtt meg számottevően, de több kutató szerint a szegénység jellege is megváltozott. A társadalomtudósok általában úgy vélték, hogy az államszocializmus idején a szegénységet elsősorban demográfiai tényezők határozták meg. Sokgyermekes családok, idős vagy beteg emberek lettek szegények. Egyes megfigyelők szerint a posztkommunizmus időszakában a társadalmi állás, etnicitás, illetve nem tekinthető a szegénység fő okának.

Továbbá számos kutató szerint a piacgazdaság kialakulásával inkább előfordulhat, hogy egyesek egész életükben szegények maradnak, illetve a legnagyobb szegénységben élők térben is inkább szegregálódnak a kevésbé szegényektől, mint korábban. A posztkommunizmusban tehát egy „új szegénység” figyelhető meg. Másként fogalmazva a posztkommunizmus korszakában kialakulóban van egy társadalom alatti társadalom, egy „underclass”, különösképpen, ha a szegénység és etnikum összekapcsolódnak, vagyis ha a szegénység koncentráliódik egy vagy néhány etnikailag meghatározható társadalmi csoportban. Ladányi János egyik központi hipotézise szerint sok roma az átmeneti társadalmakban szélsőséges szegénységben él, nincs reménye már arra, hogy valaha is kikerüljön a nyomorból, térben is egyre inkább szegregálódi a nem romáktól és kevésbé szegényektől, s gyermekeire is hasonló sors vár. Ebben az értelemben ír Ladányi roma „társadalom alatti társadalomról”, roma „underclass”-ról.

Vannak azonban, akik azzal érvelnek, hogy nemcsak bizonyos etnikai csoportokat sújt a szegénység jobban, mint az etnikai többséget, hanem a nők is nagyobb arányban találhatók a szegények között, mint a férfiak, tehát a szegénység „feminizálódik”. A szegénység feminizálódása azt jelenti, hogy azok a háztartások, melyekben a családfő nő, nagyobb valószínűséggel lesznek szegények, mint a férfi családfővel rendelkező családok, illetve a szegény háztartásokon belül a nők inkább viselik a szegénység terheit, mint a férfiak.

Végül, úgy tűnik, számottevő országok közötti különbség is kimutatható a szegénység mértékét, jellegét és dinamikáját illetően Európa posztkommunista társadalmában. Egyes országok a neoliberális reform útját követve mintha a liberális

piacgazdaság felé vezető „evolúciós” úton járnának. Más országok óvatosabban távolodtak el az államszocialista modelltől, s ennek következtében átalakulásuk „involúciós” jellegű, s úgy tűnik, a kapitalizmus egy neopatrimoniális rendszerét kezdik kialakítani. Neoklasszikus közgazdászok azt állították, hogy a neoliberais reform eredményei idővel „letüremkednek” a társadalom alacsonyabb rétegeibe is. Másként fogalmazva a neoklasszikus közgazdászok arra számítanak, hogy a neoliberais reform gazdasági növekedést indukál, s bár a társadalmi egyenlőtlenségek akár még nőhetnek is, az abszolút szegénység csökkenni fog a reform előrehaladtával és a piac térnyerésével. Következésképpen azokban az országokban, melyekben nem valósították meg a neoliberais reform javaslatait, ott – a neoklasszikus közgazdászok szerint – gazdasági stagnálásra és a szegénység újratermelődésére kell számítanunk.

A Szociológiai Szemlének ebben a különszámában közreadott tanulmányok az első alkalommal tesznek kísérletet arra, hogy ezeket az elméleti kérdéseket szembesítsék egy 1999–2000-ben hat európai posztkommunista országban végzett empirikus kutatás eredményeivel. A szerzők azt fontolgatják, hogy a 20. század utolsó évtizedében volt-e tendencia Közép- és Kelet-Európában egy „új szegénység” kialakulására, kimutatható-e, hogy egy „társadalom alatti társadalom”, egy „underclass” formálódik. A tanulmányok egy része azt is vizsgálja, hogy különböző társadalmakban miként konstruálódik a roma etnicitás, mi az összefüggés szegénység és etnicitás között. Más tanulmányok azt próbálják előnteni, hogy a szegénység feminizálódik-e a posztkommunista átmenet korszakában. Végül egyes tanulmányok azt dokumentálják, hogy mennyiben vannak országok között különbségek a szegénység mértékében, illetve természetében.

Adatok és kutatási stratégia

Az előzőekben felvetett kérdésekre statisztikai adatokkal próbálunk választ adni. Ezeket az adatokat egy kérdőíves felmérés során állítottuk elő. A felmérésre hat posztkommunista országban, Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon, Oroszországban, Romániában és Szlovákiában került sor az 1999 ősze és 2000 tele-tavasza közötti időszakban. Vizsgálódásunk nem korlátozódott kérdőíves felmérésre, néprajzi kutatómunka egészítette ki. A Ford Alapítvány támogatta a kutatást. A kutatás igazgatója én voltam, társigazgatókként Rebecca Emigh, Fodor Éva és Ladányi János segítettek munkámban. Minden országban, ahol a kutatás folyt, kutatókból és doktorandus-hallgatókból álló kutatócsoport vett részt munkánkban.

A felmérést mindegyik országban országos reprezentatív mintán végeztük. Oroszországban az Uráltól nyugatra elhelyezkedő országrészekben véletlen módszerrel 2.500 egyént választottunk ki, az országos véletlen minta nagysága minden más országban 1.000 fő, illetve háztartás volt. Romániában és Szlovákiában a minta kiválasztása a „véletlen séta” módszerével történt, vagyis az elsődleges mintavételi egység a háztartás volt. Az egyéni válaszadókat a háztartásokon belül a Kisháztartás segítségével választottuk ki. Minden más országban az egyének véletlen mintáját állítottuk elő, különböző névsorok felhasználásával. Az így előállított minták reprezentatívnak tekinthetők, adataink jól közelítik a népszámlálásból ismert

népességmegoszlásokat. Kivételt Szlovákia képvisel, ebben az országban a minta alulreprezentálta az alacsony iskolai végzettségűeket és a romákat. Itt a problémát az okozta, hogy a szlovák piackutató intézmény nem tudta kellő mértékben ellenőrizni a „véletlen sétát”, illetve az így elvégzett mintavételt. Erőforrások hiányában ez az intézmény a véletlen minta kiválasztását a kérdezőbiztosokra bízta. Még csak térképek se voltak a kiválasztott településekről, tehát azt se tudták pontosan véletlenül kiválasztani, hogy a véletlen mintának pontosan melyik háztól kell kezdődnie. Nem meglepő tehát, ha a kérdezőbiztosok igyekeztek elkerülni a szegényebb negyedeket, s elkerülték a cigánytelepeket. Ezt a problémát a kutatás korai fázisában felismertük, de a szlovák partnerünk a hibát nem tudta kijavítani. Vagy el kellett fogadnunk, hogy Szlovákiában egy nem kellő mértékben reprezentatív mintánk lesz, vagy ki kellett volna hagynunk Szlovákiát a vizsgálatból. Sok töprengés után úgy döntöttünk, hogy a kisebb hiba az lesz, ha vállaljuk a minta torzításait, hiszen az így bekövetkezett hiba nagysága felmérhető, s az elemzés során figyelembe vehető.

A véletlenül kiválasztott általános népességmintát kiegészítettük két véletlenül kiválasztott túlreprezentált almintával – romákat és a különösen nagy szegénységben élőköt reprezentáltuk túl, mivel ez a két népességszót volt fontos elméleti hipotéziseink ellenőrzéséhez. Továbbá: a véletlen általános népességminta esetében egyik csoportból se kerültek volna be válaszadók elég nagy esetszámmal a mintába ahhoz, hogy ezeket az adatokat statisztikailag értelmezni tudjuk.

Az elmúlt néhány évben különböző közvélemény-kutató intézetek több alkalommal is használták felméréseikben a kérdezőbiztosok jelentését annak a meghatározására, hogy kit lehet romának tekinteni. Magyarországon mind a Szonda-Ipsos, mind a TÁRKI használta ezt a módszert. A Ladányi Jánossal közösen a Szociológiai Szemle e számába írt dolgozatunkban mérlegeljük, hogy melyek a kérdezőbiztosok jelentéseket felhasználó roma-meghatározás előnyei és hátrányai más, a roma etnicitás meghatározásához felhasználható módszerekkel összehasonlítva. A népszámlálásokban például általában azt tekintik romának, aki önmagát romának nevezi meg. Egyes kutatók szakértők (szociális munkások, pedagógusok stb.) véleménye alapján határozzák meg, hogy egy népességen belül ki tekinthető romának. A mi vizsgálatunkban mindhárom módszert felhasználtuk. Kiindulópontként a kérdezőbiztosok jelentéseket használtuk fel, s így állítottunk elő egy „roma” túlreprezentációt. A tényleges kérdőíves felmérés során azonban megkérdeztük mindazoktól, akik a mintánkba bekerültek, hogy önmagukat romának tekintik-e. Végül, miután a felmérést befejeztük mindazokban a népszámlálási körzetekben, ahol vagy a kérdezőbiztosok jelentése, vagy önidentifikáció alapján romákat véltünk találni, megkértünk szakértőket, hogy jelöljék meg azokat a családokat, akiket ők romának tekintenek a mintánkba bekerült személyek közül. A három „klasszifikációs rendszer” összehasonlító elemzése kutatásunk egyik fontos célkitűzése. Úgy képzeljük, hogy a legtágasabb kört a kérdezőbiztosok minősítés adja. Valószínűtlen, hogy nagy számban lennének olyanok, akik magukat romának tekintik, vagy akiket a szakértők romának minősítenek, de akiket a kérdezőbiztosok ne gondoltak volna romának. A három klasszifikációs rendszert mintegy három, az előzőt mindig magába foglaló, egyre tágasabb körök rendszereként képeltük el: a szakértők mindenkit romának fognak minősíteni, akik magukat romának tekintik, de ezen túl egyes egyéneket romának minősítenek azok közül is, akik magukat nem tekintik romának. Hasonlóképpen a

kérdőbiztosok mindenkit romának tekintenek majd, akiket a szakértők romának vélnek, de minősítenek egyeseket romának azok közül is, akikről a szakértők nem gondolják, hogy román. Amennyiben ez az előfeltevés megállja a helyét, nem észserűtlen az eljárásunk, vagyis az, hogy a roma túltreprezentációt a kérdőbiztosok jelentések alapján végeztük el.

Három országban (Bulgáriában, Magyarországon és Romániában), ahol jelentős roma népesség él, piackutató cégekkel együttműködve állítottuk elő a roma túltreprezentációt. Bár Szlovákiában is számottevő a roma népesség, a velünk együttműködő szlovák cég módszertani problémái miatt nem mertünk arra vállalkozni, hogy roma túltreprezentációt kíséreljünk meg ebben az országban. Mindhárom országban, ahol a romákat túltreprezentáltuk, a piackutató intézmények havonta végeznek felméréseket (többnyire egy ezerfős mintán) úgynevezett „omnibusz” kérdőívvel. Mi egy éven keresztül dolgoztunk együtt ezekkel a piackutató intézményekkel, s 10.000–19.000 háztartás „szűrését” végeztük el ily módon. Az omnibusz-kérdőívhez kapcsolódva néhány kérdést tettünk fel az interjú befejezése után a kérdőbiztosoknak. Azt kérdeztük tőlük, hogy a háztartást vagy annak valamelyik tagját romának vélik-e. Azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztosak ebben, s mire alapítják véleményüket. Az így romának minősített háztartások képezték a roma almintát.

Hasonló módszerrel túltreprezentáltuk a legnagyobb szegénységben élőket is négy országban (Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon és Romániában). Oroszországban nem reprezentáltuk túl a legszegényebbeket, mert elővizsgálataink azt mutatták, hogy a 2.500 fős véletlen általános népességmintában elég „nagyon szegény” lesz ahhoz, hogy az adataikat statisztikailag értelmezni tudjuk. Szlovákiában a már említett módszertani okok miatt álltunk el a legszegényebbek túltreprezentációjától. Akárcsak a roma túltreprezentáció esetében, a szegények túltreprezentációját is szűrőkérdésekkel végeztük el, a piackutató intézmények omnibusz-felméréseihez kapcsolódva. A kérdőbiztosoknak egy sor kérdést tettünk fel az éppen megkérdezett háztartás anyagi helyzetére vonatkozóan (így például megkérdeztük, látta-e jelét alultápláltságnak a háztartásban, a lakást egészségtelennek vagy életveszélyesnek tekinti-e, stb.). Ha a kérdőbiztos akár csak egyik kérdésre is pozitívan válaszolt, akkor a háztartást beválasztottuk a „legszegényebbek” almintájába. A tényleges felmérés során azután számos kérdést tettünk fel a háztartás életszínvonalát illetően, és a kérdőbiztos (aki az esetek jó részében egy másik személy volt a mi felmérésünknel, mint a szűrővizsgálatnál) ismét megkértük, hogy válaszoljon ugyanazokra a kérdésekre, melyekre a szűrőfelmérés kérdőbiztosának kellett válaszolnia. A legszegényebbek túltreprezentációja tehát azt a célt szolgálta, hogy elegendő számban találjunk nagyon szegény nem romát (akik nem csak a kérdőbiztos becslése alapján minősültek nagyon szegénynek, hanem a felmérésünk adatai alapján is azoknak bizonyultak), s így össze tudjuk hasonlítani elegendő számban a nagyon szegény nem romákat a nagyon szegény romákkal.

Mind a roma, mind a nagyon szegény túltreprezentáció véletlen mintát eredményezett. Pontosán tudjuk, hogy milyen valószínűséggel került egy háztartás a túltreprezentált almintába, tehát megfelelő súlyozással akár együtt is tudjuk elemezni különböző mintáinkat. Fontos viszont hangsúlyoznunk, hogy mi mind a roma etnicitást, mind a „szegénységet” társadalmi konstrukcióként értelmezzük. Szó sincs

tehát arról, mintha elfogadnánk a kérdezőbiztos „becslését” akár a megkérdezett etnicitásáról, akár szegénységéről mint „igaz” állítást. Mind az etnicitásról, mind a szegénységről a definíciók sokaságával dolgozunk, s azt próbáljuk megérteni, ki mikor kit tekint cigánynak, illetve szegénynek, s nem az érdekel bennünket, hogy ki „valójában” cigány vagy szegény. Ennek a problémának a metodológiai kérdéseivel részletesebben foglalkozom Ladányi Jánossal közösen írt dolgozatomban, ami szintén a folyóiratnak ebben a számában jelenik meg.

Kérdőíves felmérésünket néprajzi esettanulmányok egészítették ki. Mindegyik országban két-három különösen szegény települést választottunk ki. E települések nagyjából falvak voltak – mindössze két városi gettóról készítettünk szociográfiát. A legtöbb település roma gettó volt, bár akadt – Lengyelországban, Oroszországban és Grúziában – néhány olyan település is, mely vagy csupán nagyon szegény volt, vagy egy nem roma – Grúzia esetében: kurd – szegény etnikum lakóhelye volt. A nemzeti kutatócsoportjaink diák/doktorandus tagjai egyéves ösztöndíjat kaptak tőlünk, s cserébe azt kértük tőlük, hogy ezeken a településeken szociográfiát készítsenek. Azt vártuk tőlük, hogy az év egy részét e településeken éljék le, s ott résztvevő megfigyelést végezzenek. 1998–1999-ben több alkalommal találkoztak a kutatás igazgatói a nemzeti kutatócsoportokkal, s e hosszabb, hétvégéket kitöltő munkaüléseken koordináltuk a települések kiválasztását, s megpróbáltuk egybehangolni a településeken végzett munka módszertanát. E szociográfiákról készített jelentések web-oldalunkon (www.yale.edu/ccr/) olvashatók. (A web-oldalon ki kell választani a „Poverty Project”-et, majd ott a „Final Reports”-ot, ahol összes elkészült szociográfia teljes szövege megtalálható.)

A hat országot a kutatásunkat inspiráló elméleti megfontolások alapján választottuk ki. Mint már utaltunk rá, az országok úgy is felfoghatók, mint a „posztkommunista kapitalizmusok” különböző ideáltípusai, s az országok különböznek egymástól etnikai összetételüket tekintve is. Kutatásunkban alapvetően két főbb kérdésre keresünk választ. Először is azt kutatjuk, van-e tendencia egy társadalom alatti társadalom vagy „underclass” kialakulására, s ha igen, ennek szükséges előfeltétele-e egy roma vagy a romához hasonló etnicitás jelenléte valamely társadalomban. E kérdésre a választ a lengyel és orosz szegénységnek a bolgár, magyar vagy román szegénységgel való összehasonlítása adhatja meg. Az első két társadalom etnikailag lényegileg homogén, az utóbbi három társadalomban számottevő cigány kisebbség él. (Oroszországban élnek különböző etnikai csoportok, de azok általában zárványszerűen, szinte „rezervátumokba”, autonóm területekbe zárva különülnek el az orosz társadalomtól).

A második fontos kérdésünk, hogy az a tény, hogy a posztkommunista társadalmak az átalakulás különböző útjait választották, következményekkel jár-e a szegénység mértékére és dinamikájára. E kérdésre a választ a „neoliberális rezsimeknek”, vagyis Lengyelországnak és Magyarországnak a „neopatrimoniális redszerekkel”, vagyis Bulgáriával, Oroszországgal és Romániával való összehasonlításával keressük.

Miután az adatokat összegyűjtöttük, és a szociográfiai munkát is befejeztük, a Ford Alapítvány támogatásával a nemzeti kutatócsoportok tagjait meghívtuk egy-egy szemeszterre, hogy a Yale-en közösen elemezzék az adatokat. 2000 szeptember és 2001 decembere között három munkacsoport működött a Yale-en. Mindegyik munkacsoportnak 6–8 tagja volt, s a Yale-en tanuló amerikai doktorandus-hallgatók

is bekapcsolódtak az elemző munkába. 2000 őszi szemeszterében a fő feladat az országok közötti összehasonlítás volt. A 2001 tavaszi szemeszterében működő munkacsoport az etnicitás és szegénység összefüggéseivel foglalkozott. 2001 őszi szemeszterének a témája a szegénység feminizációja az átmeneti társadalmakban.

Eredmények

A Szociológiai Szemle e számában megjelenő tanulmányok az eddig készült munkáinkból mazsoláznak, s az előzetes eredményekről próbálnak áttekintést adni. Távlatosabb célunk, hogy a kutatás eredményeiből több monográfia hosszúságú művet publikáljunk, vagyis e különszám mintegy csak előre jelzi, hogy mik is a kutatás fontosabb eredményei.

Két dolgozat, Gail Kligman írása, valamint a Ladányi Jánossal közösen írt esszém a roma etnicitás „társadalmi konstrukciójával” foglalkozik. Kligman a szociográfiai kutatások eredményei alapján keresi a választ arra a kérdésre, hogy „ki a cigány?”. Ladányival közösen írt dolgozatunk kvantitatív adatokat elemez, bár egyelőre csak a leíró statisztikák szintjén, s azt próbáljuk kimutatni, hogy mennyire térnek el, illetve egyeznek meg a különböző „klasszifikációs rendszerek”. E tanulmányban az elemzésünk a kérdezőbiztosi klasszifikáció és az önidentifikáció összehasonlítására korlátozódik, a szakértői klasszifikáció elemzése még várat magára.

Két tanulmány foglalkozik a nőknek a posztkommunista átalakulás korszakában tapasztalt helyzetével. Fodor Éva a „szegénység feminizációjának” a hipotézisét ellenőrzi. Úgy látja, hogy a neoliberális rendszerekben nincs sok jele a szegénység feminizálódásának, a neopatromniális rendszerekben azonban talál olyan bizonyítékot, ami a feminizáció hipotézisét támogatja. Christy Glass és Janette Kawachi a munkanélküliség mértékében fennálló nemek közötti különbséget vizsgálják. Kutatásukat Lengyelországra és Magyarországra korlátozzák, s azt találják, hogy a nők nagyobb valószínűséggel lesznek munkanélküliek Lengyelországban, mint a férfiak, de ez nem áll Magyarország esetében. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a nők előnye Magyarországon a munkanélküliség tekintetében – amit Fodor Éva korábbi tanulmányaiban 1993-as adatok alapján dokumentált – 2000-re megszűnik, vagy legalábbis csökkent.

Végül Henryk Domański és Petar-Emil Mitev a szegénység mértékét és dinamikáját országok között hasonlítják össze. Domanski arra a következtetésre jut, hogy az „underclass” kialakulásának hipotézisét a neoliberális rendszerekből származó adatok nem támasztják alá, de neopatrimoniális rendszerekben van jel arra, hogy kialakul egy társadalom alatti társadalom, a társadalom tehát „kettészakad”. Mitev eredményei konzisztensek Domanski tanulmányával, úgy találja, hogy nagyobb mérvű és mélyebb a szegénység a neopatrimoniális rendszerekben, mint a neoliberális rezsimekben.

Személyes véleményem szerint kutatásunk főbb eredményei a következők:

Ebben a számban egyik tanulmány sem foglalkozott azokkal az adatokkal, melyeket a kérdőíves felmérésünk során a szegénység „történetéről” gyűjtöttünk össze, holott az e kérdésekre kapott válaszok igen érdekesek. A személyes interjúk során több kérdést tettünk fel arra vonatkozóan, hogy válaszadóink milyen mérvű szegénységet tapasztaltak életük különböző szakaszaiban. Ilyen „retrospektív”, múltra

visszatekintő kérdésekkel tudakoltuk, hogy amikor válaszadóink 14 évesek voltak, emlékezetük szerint szegények voltak-e, ugyanezeket a kérdéseket feltettük 1988-ra és 2000-re is. Tudomásunk szerint ez az egyetlen adatbázis, amelyik hat országra ilyen szisztematikusan próbálta feltérképezni, hogy (2000-ben) miként emlékeznek vissza a kommunizmust „túlélők” életükre és az államszocializmusra. Az e kérdésekre adott válaszokból természetesen nem tudjuk rekonstruálni a szocializmus történetét: a 2000-ben még élő, de, mondjuk, az ötvenes években 14 éves korba lépők nem képezik az ötvenes évek népességének a mintáját (de még csak az akkor 14 évesé érők mintáját sem), de e válaszok arról jó képet adnak, hogy mi 2000-ben az emberek „emléke” a szocializmusról. Itt tehát nem a szocializmus történetéről van szó, hanem a szocializmust túlélők emlékeiről. Az eredmények e megszorítások ellenére rendkívül érdekesek. Mindenekelőtt kivétel nélkül minden országban a megkérdezettek úgy emlékeznek, hogy 1988-ban az életük jobb volt, mint 2000-ben. Továbbá ismét kivétel nélkül minden országban valamennyi – 1988 előtt 14 éves kort elért – kohorsz tagjai úgy emlékeznek, hogy 14 éves korukban szegényebben voltak, mint 1988-ban. Az is figyelemre méltó, hogy bár 1988-ra emlékezve a megkérdezettek különböző életszínvonalról számolnak be – a magyarok kevesebb szegénységre emlékeznek, mint a többi országban élők, a lengyelek, oroszok, románok a bolgároknál, illetve a szlovákoknál kevésbé festik rózsaszínűre életkörülményeiket 1988-ra vonatkozóan –, ennek ellenére 1988-ban az országok közötti különbségek mérsékeltek voltak. Válaszadóink emlékezete szerint 1988-ban a volt szocialista országok közelebb voltak egymáshoz életszínvonalukat tekintve, mint amikor válaszadóink 14 évesek voltak. Magyarán: válaszadóink a szocializmust úgy élték meg, mint egy olyan korszakot, mely során az országok közötti különbségek ugyan meg nem szűntek, de azért mérséklődtek.

Az országok közötti különbségeket kutatva igyekeztünk felmérni azt is, hogy mi történt e vonatkozásban a posztkommunizmus első évtizedében. 1993-ban Donald Treimannal végeztem egy szinte ugyanezekre az országokra kiterjedő kutatást, amikor ugyanazokat az életkörülményekre irányuló kérdéseket tettük fel 1993-ra és 1988-ra vonatkozóan. Most tehát módunk nyílik azt is megvizsgálni, 1993 és 2000 között romlott-e vagy javult-e a válaszadóink helyzete. Adataink azt mutatják, hogy 1993-ban az emberek valamennyi országban körülbelül hasonló módon ítélték meg életkörülményeik romlását 1988-hoz viszonyítva. 2000-re azonban ez a trend megváltozik. Azokban az országokban, ahol neoliberális reformot hajtottak végre (Lengyelországban és Magyarországon), valamelyest csökken azoknak az arányszáma, akik a helyzetüket 1988-hoz képest romlónak ítélik meg, míg a neopatrimoniális rendszerekben válaszadóink életszínvonaluk további számottevő romlásáról számolnak be. 2000-ben a neoliberális rezsimekben a válaszadók kisebb arányban gondolják, mint 1993-ban, hogy rosszabbul élnek, mint 1988-ban éltek. A neopatrimoniális rendszerekben az ilyen választ adók arányszáma lényegesen nő 1993-hez képest. Vagyis míg az átmenet „társadalmi árát” tekintve 1993-ban nem volt számottevő különbség az országaink között, 2000-re olló nyílik a neoliberális és neopatrimoniális kapitalizmusok között.

Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban felmértük az országok közötti szegénységbeli különbségeket, és az országokon belül a romák és nem romák közötti szegénységbeli különbségeket is. Azt találtuk, hogy az országok közötti különbségek csaknem olyan nagyok, mint az etnikai csoportok közötti különbségek.

Így például a magyar romák csak valamivel szegényebbek, mint a nem roma bolgárok. Ugyanakkor valamennyi országban a romák igencsak túl vannak reprezentálva a legszegényebbek között. Ha azonban a legszegényebbek etnikai összetételét vizsgáljuk, akkor a kép megváltozik. A legszegényebbek nagyobb része nem roma. A romák nagy része tehát nagyon szegény, de a nagyon szegények nagy része mégsem roma. A szegénykérdés tehát nem roma kérdés, bár a romák legégetőbb problémája a szegénység. Ennek ellenére minden országban akadnak jó számban romák, akik egyáltalán nem szegények. Romániában hallottam a szólásmondást: gazdag, mint egy cigány! Ha azt firtatjuk, mi magyarázza a roma népesség társadalom alá süllyedését, illetve azt, hogy a cigányok közül mégis kik tudnak fennmaradni, vagy akár még fel is emelkedni, előfeltevésünk az, hogy azok a romák, akik megtartották hagyományos kultúrájukat, mintha jobban boldogulnának az átmenet időszakában. Az államszocializmus asszimilációs politikája, ami a cigányságot a társadalom legaljára integrálta (a társadalom olyan talpazatába, amely alól a posztkommunista deindusztrializációval kiesett az alap), mintha a lehető legrosszabb megoldás lett volna. A lumpen sorba süllyedt, korábban nehézipari segédmunkásként „integrált”, de hagyományos kultúráját elvesztett cigányság rosszabbul járt, mint – mondjuk – az a kalderash cigány, aki megőrizte a hagyomány bizonyos elemeit. Ezzel a megjegyzéssel nem romantizálni kívánom a cigányság kultúráját, de relativizálni igen a minden áron történő asszimilációs politikák hosszabb távú eredményeit.

Végül azt is kutattuk, van-e jele annak, hogy a szegénység feminizálódik az átmenet korszakában: mutatják-e adataink, hogy a nők inkább lesznek szegények, mint a férfiak? Figyelmünket a női háztartásfővel rendelkező családokra koncentráltuk. Feministák érvelnek azzal, hogy nők a családon belül is jobban szenvedhetnek a szegénységtől, mint a férfiak, vagyis férfi háztartásfővel rendelkező családokban is előfordulhat a szegénység feminizálódása. Ezt nem vitatom. Aligha kétséges, hogy szegény családokban a férfiak gyakran aránylag védve vannak a szegénység terhétől. Gyakran az asszonyoknak kell küzdeniük, hogy a férfiak ne kaparintsák meg a családba befolyó jövedelmet – fizetést, nyugdíjat, vagy akár a családi pótlékot is –, s ne használják azt saját egyéni fogyasztásukra, a család élelmezésének a gondját az asszonyokra hárítva. A családi pótlékot a kocsmába hordó férfi s a gyerekeinek élelemért küzdő anya nem ismeretlen a szegény családokban. Ennek ellenére nem ésszerűtlen az a feltevés, hogy tartós feminizáció a felbomlott családokban mélyebb és gyakoribb, arról nem is beszélve, hogy a családon belüli férfi-női különbségek kvantitatív módszerekkel való mérése nehéz feladat, s a mi kérdőíves felmérésünk erre alkalmatlannak bizonyult. Nos, visszatérve a női háztartásfővel rendelkező háztartások elnyomorodására, megállapíthatjuk, hogy neopatrimonialis rendszerekben ilyen jellegű feminizáció kimutatható, de neoliberais rendszerekben nem tudunk kimutatni számottevő különbséget férfi és női háztartásfővel rendelkező családok elszegényedési fokában. Meglepő módon a neoliberais rezsimek inkább megőrizték a szociális védőhálójukat. Fodor Éva, Christy Glass és Janette Kawachi kutatásai pedig azt mutatják, hogy a szegénység feminizációja leghosszabbban a jóléti állam hiányával függ össze.

A SZEGÉNYSÉG DINAMIKÁJA

Általános észrevételek

A szegénység legalább olyannyira változatos, mint maga a társadalom, amelyet jellemez, és mindenfajta regionális és nemzeti sajátosság visszatükrözője. Nemcsak latin-amerikai, ázsiai vagy európai szegénységet figyelhetünk meg, hanem magyart és lengyelt, oroszot és bolgárt is. Megvizsgálni azokat az összetett összefüggéseket, amelyek a szegénység dinamikáját meghatározzák egy társadalomban, annyit jelent, hogy a társadalom *differentia specificáihoz* kell eljutnunk. Ez a feladat egyszerre válik bonyolultabbá és könnyebbé, amikor az országoknak egy csoportját elemezzük. Könnyebb, mert az összehasonlítások az elemzések új kiindulópontjait tárják fel, és lehetővé teszik számunkra, hogy ellenőrizni tudjuk, hogy a talált összefüggések véletlenszerűek-e vagy egyediék. A feladat ugyanakkor sokkal bonyolultabb is, mert az országok közt gyakran előforduló különbségek további magyarázatot igényelnek.

E tanulmány címe is egy meglehetősen nagy vizsgálati területet ölel fel. Nem fogjuk megkísérelni, hogy a szegénység többdimenziós arculatát átfogóan áttekintsük, de el fogunk jutni az alapkérdéshez, amikor megvizsgáljuk azokat az előfeltevéseket, amelyek a társadalmi-strukturális és társalmi-biológiai tényezők azon hatásaival kapcsolatosak, amelyek a szegénységhez vezetnek – nevezetesen a nemek és a nemzetiségi hovatartozás tényezőihez. A kutatás a „Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában a piacgazdaságra történő átmenet időszakában” elnevezésű projekten alapul, amelyet Szelényi Iván professzor vezetése alatt végeztek a korábbi keleti blokk hat országában 1999–2000-ben.

A kutatás ereje a hatalmas kiterjedésű adattömeg, de ez könnyen a bemutatás gyengeségévé válhat. A kutató egyrészt a számok tengerének Szküllájával néz szembe, amelyben könnyen elveszhet, másrészt a száraz értelmezés Kharüdiszével, amely esetben adatokkal alá nem támasztott vita alakulhat ki. Egy ilyen rövid összegzésben, mint ez, a fogalmi teljességnek kell elsősorban eleget tennünk. Ezért ezt csak néhány rendelkezésünkre álló táblázattal egészítettük ki. Néhány adatot csak lábjegyzetként említünk meg. Más eredmények ismertetését ki kellett hagynunk a szövegből.

Empirikus adatelemzésünk természetesen a méréssel megragadható tényezőkre összpontosít. E tényezők mellett azonban egy második réteg is jól látható, az, amely a társadalmi és történeti összefüggésekről szól. Ezek saját jogukon is érdemesek rövid vizsgálatra, s az ilyesfajta tényezőket kiindulási pontokként fogjuk felhasználni további kutatások céljára.

Társadalmi tényezők

Bármely felmérésnek, amely olyan társadalmakra irányul, amelyek a piacgazdaságra való áttérés állapotában vannak, azon a *látszólag nyilvánvaló feltételezésen* kell

alapulnia, hogy a szegénység – és az emberek általában vett pénzügyi helyzete – egyre növekvő mértékben függ az osztály-hovatartozástól.¹ Az ilyesfajta hipotézist lehet kizárólagosan statisztikai adatokra támaszkodva ellenőrizni anélkül, hogy terepmunkát végeznénk. A mostani empirikus felmérés azonban rácsófol az ilyesfajta metodológiai naivitásra. Az átmenet társadalmában végbemenő osztályképződés szerepe sokkal komplexebb problémának tűnik.

A rétegek differenciálódása

A visszatekintő adatok az életszínvonal figyelemre méltó kiegyenlítődésének és az egyenlőség szubjektív értékelésének különböző dimenzióit tárják fel az adminisztratív szocializmus időszakára vonatkozólag. 1988-cal kezdve az egyéni jövedelem másokhoz viszonyított értékelése a vizsgált hat ország egyikében sem különbözik az osztály-hovatartozás függvényében. Más szavakkal: a válaszadók túlnyomó része úgy gondolja, hogy jövedelme közel van az átlaghoz, vagy egy kissé afölötti szinten van. Hangsúlyoznunk kell, hogy a fizikai munkások jövedelmi önértékelése azonos volt a menedzserek és egyéb szellemi tevékenységet végzők önértékelésével.² Az eredmény, persze, viszonylagos. Viszonylagossága elsődlegesen magának a társadalomnak a különösségéből fakadt. Az adminisztratív szocializmust csak igazi osztály-társadalomnak tekinthetjük; úgy utalhatunk rá, mint a „rang társadalmá”.³ A vertikális kapcsolatokat, amelyek ezt az időszakot uralták, felmérésünk nem méri. A társadalmi előnyöket nemcsak az anyagi haszon, hanem a privilégiumok értelmében is mérhetjük. A szocializmus alatti privilégium nem annyira a tulajdonhoz való hozzájutást jelentette, hanem inkább az állami tulajdon használatához való hozzáférést.⁴ Amikor ezeket az eredményeket értelmezzük, a szubjektív torzítás tényezőjét is figyelembe kell venni. Az a hajlam, hogy a múltat rózsaszínű szemüvegen keresztül nézzük, a jelenlegi nehézségekből fakad. Az ilyen adatok elkerülhetetlen viszonylagosságát azonban nem kell eltúlozni. A túlélők memóriájának objektív alapja van. A jövedelemegyenlősítés korábbi politikája stabilillá tette a rendszert, de egyzersmind el is zárta a fejlődéstől. Ezt a politikát ideológiailag a szellemi és fizikai

¹ Az osztály és annak szociológiai méréseivel kapcsolatos elméleti problémák nem ennek a tanulmánynak a tárgyköre. Elfogadjuk a korábbi kutatások eredményeit, amelyek az osztályhelyzetet a foglalkozás, iskolai végzettség és az aktivitás alapján mérik.

² 1988-ban átlagos jövedelemről számolt a menedzserek/értelmiségiek 88%-a és a fizikai dolgozók 87%-a Közép-Európában, míg Délkelet-Európában és Oroszországban a menedzserek/értelmiségiek 87%-a és a fizikai dolgozók 81%-a.

³ Lásd Eyal–Szelényi–Townesley (2000). Annak ellenére, hogy lenyűgöző elméleti munkák állnak rendelkezésre M. Djilas, M. Voslenski, J. Staniski, J. Kornai és I. Szelényi révén többek között a szocialista „régisim” osztálystruktúrájára vonatkozóan, és függetlenül attól, hogyan is utalunk erre a struktúrára – adminisztratív szocializmus, kommunizmus, baloldali totalitarizmus –, ennek megértése még részleges. Még azok a kategóriák is, amelyeket ezekben a munkákban alkalmaznak, részben nem elégségesek, részben hipotetikusak.

⁴ Erre jellemző példa a Todor Zsivkov elleni bírósági eljárás. Az eljárás folyamán feltárták, hogy Zsivkovnak, aki 35 évig uralta Bulgáriát, nem volt személyi tulajdona (ideértve a lakást vagy az autót is), kivéve a mindennapi használathoz szükséges személyes tárgyakat.

munka iránti egyenlő tisztelet támogatta. A társadalmi homogenitást társadalmi célként hirdették meg. Az erre az időszakra vonatkozó nemzeti statisztikai adatok azt a mértéket jelzik, ahogy ezt a célt elérték.⁵

Tizenkét évvel az átmenet megindulása után a kép meglehetősen különbözik: azt mondhatjuk, hogy a rétegződési legyező szétterült (1. táblázat).

1. táblázat

Az 1988-ban és 2000-ben kapott családi jövedelmek összehasonlítása (%)

Rétegek	Ország	Jóval alatta		Alatta		Átlag/átlag fölött		Jóval fölötté	
		1988	2000	1988	2000	1988	2000	1988	2000
Menedzserek és értelmiségiek (1–2)	Bulgária	–	15	10	37	80	37	10	11
	Magyarország	–	3	10	13	87	54	3	31
	Lengyelország	–	2	10	8	78	56	9	34
	Románia	–	11	2	28	93	39	5	22
	Oroszország	1	19	9	46	87	30	4	5
	Szlovákia	1	8	5	9	94	64	–	19
Technikusok és hivatalnokok (3–4)	Bulgária	1	20	5	49	86	27	8	4
	Magyarország	1	2	7	23	92	65	–	9
	Lengyelország	2	3	15	21	79	61	4	16
	Románia	1	10	14	35	80	51	4	4
	Oroszország	–	19	9	46	88	33	2	3
	Szlovákia	–	3	5	22	94	60	1	16
Szolgáltatás-ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi dolgozók (5–7)	Bulgária	2	31	10	45	80	21	8	3
	Magyarország	1	6	15	26	85	61	–	7
	Lengyelország	1	9	12	31	82	52	4	8
	Románia	1	19	14	54	80	25	5	3
	Oroszország	1	28	11	45	86	26	2	1
	Szlovákia	1	4	7	33	91	55	1	8
Gépkezelők és szakképzetlen dolgozók (8–9)	Bulgária	3	25	18	47	73	24	7	4
	Magyarország	3	13	13	33	84	52	1	3
	Lengyelország	3	10	7	30	86	56	4	4
	Románia	2	16	11	48	82	32	4	4
	Oroszország	1	31	13	44	85	24	2	1
	Szlovákia	1	7	10	45	89	47	1	2

A jövedelem alapú rétegek szerinti elkülönülés folyamata minden országban jelen van. Ennek ellenére alapvető különbségek láthatók. Bulgáriában, Romániában, Oroszországban a legyező lefele nyílik szét a legalacsonyabb jövedelmi rétegek

⁵ 1980-ban Bulgáriában az átlagos évi fizetések az olyan szférákban voltak a legmagasabbak, mint az adminisztráció (2569 leva), az építőipar (2516 leva), a közlekedés (2494 leva) és a tudományok (2433 leva). A különbségek minimálisak voltak. (Lásd *Bolgár Köztársaság éves statisztikai adatai, 1989*. Központi Statisztikai Hivatal, 1990). Az 1980-as években – elsősorban Magyarországon – végrehajtott reformok voltak az első kis lépések a differenciálás irányába.

irányába, míg Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában a legyező a legmagasabb jövedelmi rétegek irányába tárul szét. Az utóbbi országcsoportban a menedzserek és értelmiségiek, valamint a technikusok és hivatalnokok tesznek szert előnyre. A viszonylag magas elszegényedés Délkelet-Európában és Oroszországban elmossa a különbségeket.

A rétegek szerinti elkülönülés láthatóbbá válik, ha a háztartások fogyasztási kiadásainak aggregált adatait tekintjük. A menedzserek és értelmiségiek esnek leginkább a két legmagasabb decilisbe, a négy legalacsonyabb csoporttal összehasonlítva: Bulgáriában és Magyarországon az arány 3:1, Szlovákiában 2:1, Romániában 11:1, Lengyelországban 12:1 és Oroszországban 15:1. Másrészt a fizikai munkások túlréprezentáltak abban a csoportban, amely a legalacsonyabb kiadási szintekről számol be.⁶ Az „élcsapat” rétegződési leválása sokkal gyorsabban zajlott le, mint a hátvédéké. Bár összességében véve a fizikai munkások váltak vesztesé a piacgazdaságra történő átmenet folyamán, életszínvonaluk még nem tér el jelentősen az átlagétól. Romániában az ilyen dolgozók ténylegesen nagyobb arányban vannak képviseltetve a legmagasabb deciliscsoportokban, mint a legalacsonyabbakban. Ezt az eredményt a reformok késleltetett ütemének és néhány munkásbrigád politikai szerepének lehet tulajdonítani. Általában véve Oroszországban még mindig maradvány jellegű jellegzetesség a kiegyenlítődé – ott, ahol a civil társadalom a legnagyobb mértékű és legdrámaibb erőzót szenvedte el. A közép-európai országokban, ahol a szerkezeti reformok előrehaladottabbak, a fizikai dolgozók és az átlag közötti különbség 16 százalék Magyarországon, 24 százalék Szlovákiában, 4 százalék Bulgáriában, 5 százalék Oroszországban és 6 százalék Romániában.⁷

Oktatás

Az oktatás, mely az osztály másik, fontos dimenziója, kulcsszerepet jelent az átmenet időszakában. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez egy erőteljes és kumulatív tényezőt jelent. Ha eltekintünk a nemzeti kisebbségektől, az idősebbektől és a vidéki lakosságtól, az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők kategóriája ténylegesen nem létezne. Még így is minden országban igen szembeötlőek a legalacsonyabb és a legmagasabb műveltséggel rendelkezők anyagi helyzete közti különbségek. Ezek a különbségek különböző módon nyilvánulnak meg: Bulgáriában, Romániában és Oroszországban a különbségek a *biológiai szegénység* szintjén jelentkeznek (nincs elég pénz élelemre), míg Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában a különbségek a *társadalmi szegénység* szintjén (nincs elég pénz ruhára). (Lásd a 2. táblázatot.)

⁶ A fizikai dolgozók túlréprezentáltak a négy legalacsonyabb decilisben a két legmagasabbal összehasonlítva. A különbségek Magyarországon a legjelentősebbek a maguk 2,5:1 hányadosával, Oroszországban 2:1 az arány, és Szlovákiában 1,8:1. Lengyelország és Bulgária majdnem egyenlőnek tűnnek. Romániát az elemzésben jellemezzük.

⁷ A nélkülözést a családi jövedelemre vonatkozó becslésből számítottuk. A válaszok magukban foglalják az átlagnál alacsonyabbat is a szakképzetlen munkások esetében, az országos átlagjövedelemhez viszonyítva.

2. táblázat

Abszolút szegénység végzettség szerint (%)

Ország	Végzettség	Pénzügyi helyzet							
		1. Élelem (-)	2. Ruházat (-)	3. Tévé (-)	4. Autó (-)	5. Mind (+)	I. (1.+2.)	II. (3.)	III (4.+5.)
Bulgá- ria	Alacsonyabb mint általános iskolai	53	39	7	—	—	92	7	—
	Általános iskolai	36	53	11	0,7	-	89	11	1
	Középiskolai	17	59	20	4	0,4	76	20	4
	Magasabb	6	55	31	7	0,9	61	31	8
Ma- gyar- ország	Alacsonyabb mint általános iskolai	3	56	36	4	1	59	36	5
	Általános iskolai	5	36	42	17	0,6	41	42	17
	Középiskolai	4	24	44	28	1,5	28	44	29
	Magasabb	-	11	32	55	1,9	11	32	57
Romá- nia	Alacsonyabb mint általános iskolai	35	52	12	*	—	87	12	*
	Általános iskolai	27	52	17	3	0,9	79	17	4
	Középiskolai	13	46	29	10	1,9	59	29	12
	Magasabb	6	43	32	18	*	49	32	19
Len- gyel- ország	Alacsonyabb mint általános iskolai	27	44	24	6	—	71	24	6
	Általános iskolai	13	44	34	9	0,7	57	34	9
	Középiskolai	4	25	51	19	1	29	51	20
	Magasabb	6	12	37	43	*	18	37	43
Orosz- ország	Alacsonyabb mint általános iskolai	40	50	10	1	—	90	10	1
	Általános iskolai	33	52	14	1	0,4	85	14	1
	Középiskolai	20	45	29	5	0,2	65	29	5
	Magasabb	13	40	37	9	—	53	37	9
Szlová- kia	Általános iskolai	7	39	38	15	1	46	38	15
	Középiskolai	1	24	41	31	2	25	41	33
	Magasabb	2	9	37	47	3	11	37	50

* Egy személy.

Megjegyzés: Indikátorok: 1. Még az élelemre sincs pénzünk. 2. Van pénzünk ételre, de nehézségekbe ütközik ruhát vagy lábbelit venni. 3. Van pénzünk ételre és ruhára, de nem elég, hogy drága dolgokat vegyünk, mint például televízió vagy hűtőszekrény. 4. Tudunk néhány drágább dolgot venni (pl. televíziót vagy egy hűtőgépet), de nem tudjuk megengedni magunknak az igazán drága dolgokat (pl. egy új autót). 5. Bármit, amit akarunk, megvehetünk.

Lényeges különbségek léteznek a különböző végzettségű, de ugyanazon rétegződési csoportba tartozók anyagi helyzetében. Az ilyen jellegű különbségek jelentősek Közép-Európában. Azonban eléggé jellemző az, hogy egy adott rétegen belül a magasabb végzettségűekhez tartozó válaszadó pénzügyi helyzetének 1988 utáni

változását sokkal kevésbé értékeli pozitívan, mint a vele megegyező végzettségű, de magasabb rétegbe tartozó.⁸ A réteg-hovatartozás kumulatív hatása válik itt láthatóvá. A „réteg” indikátor azonban csak azokat befolyásolja, akik dolgoznak, ezért kiegészítésként figyelembe kell venni a gazdasági aktivitás szerepét is, míg a végzettség szerepe a nyugdíjasokat, a munkanélkülieket és a dolgozókat egyformán érinti.

Munkanélküliség

A felmért országokban a munkanélküliség a szegénység egyik fő tényezője. A munkanélküliség ráta magasabb azokban az országokban, ahol az átalakítás késett. A probléma nem annyira az osztályhoz való kötődés szempontjából jelentkezik, mint inkább a lesüllyedés kockázatában, a többségi társadalomból való kieséssel. (Lásd a 3. táblázatot.)

A munkanélküliek aránya jóval alacsonyabb a magasabb iskolai végzettségű válaszadók között. Ez elmélyíti az oktatás rétegtképző hatásait. Közép-Kelet-Európában a nyugdíjak színvonala a nyugdíjas társadalmi státuszát tükrözi: 63 százalékuk szegény (azt a meghatározást figyelembe véve, hogy nincs elég pénz élelemre és/vagy ruházatra) és nem rendelkezik általános iskolai végzettséggel, 48 százalékuk szegény általános iskolai végzettséggel, 37 százalékuk szegény középiskolai végzettséggel, és 21 százalék szegény magasabb iskolai végzettséggel. A különbség három az egyhez. A Délkelet-Európára vonatkozó azonos adatok: 89, 88, 81 és 76 százalék. Délkelet Európában és Oroszországban egy bizonyos szegénység küszöb alatt eltűnik a végzettség jelentősége.

A szegénység generációk közti átadása

Megkezdődött a szegénység generációk közti átadása. Ezt a folyamatot a legvilágosabban Délkelet-Európában figyelhetjük meg. Azoknak a válaszadóknak, akiknek az apja munkanélküli vagy csak alkalmi munkából él, nagyobb az esélyük, hogy maguk is munkanélkülivé váljanak. Ez a megállapítás különösen igaz a szegény és a kisebbségekhez tartozó családok esetén. A 4. táblázatban megjelenített adatok fényt vetnek az *underclass* kialakulásának folyamatára, Magyarország figyelemreméltó kivételével.

⁸ Délkelet-Európában azoknak az egyetemi végzettségűeknek, akik menedzser/értelmségi foglalkozást töltöttek be, kétszer akkora esélyük volt, hogy 1988 után helyzetükön javítsanak, mint a technikusoknak és hivatalnokoknak. Azoknak, akiknek általános iskolai végzettségük volt, sokkal jövedelmezőbb volt, hogy a szolgáltatóiparban legyenek, mint hogy szakképzetlen munkások legyenek. Közép-Európában a középfokú iskolai végzettség azt jelentette, hogy a menedzserek és szakemberek számára kétszer olyan nagy volt annak a valószínűsége, hogy helyzetükön anyagilag javítsanak, mint azoknak, akik a szolgáltató szektorban voltak.

3. táblázat
Abszolút szegénység gazdasági aktivitás szerint (%)

Ország/ Véletlen minta	Gazdasági aktivitás	1. Élelem (-)	2. Ru- házat (-)	3. Tévé (-)	4. Autó (-)	5. Mind (+)	I. (1.+2.)	II. (3.)	III. (4.+5.)
Bulgária	Foglalkoztatott	12	59	24	6	*	71	24	6
	Munkanélküli	46	42	11	2	—	88	11	2
	Nyugdíjas	30	58	12	1	*	88	12	1
Magyar- ország	Foglalkoztatott	2	22	41	32	3	24	41	35
	Munkanélküli	7	54	29	11	—	61	29	11
	Nyugdíjas	4	41	42	12	0.5	45	42	13
Lengyel- ország	Foglalkoztatott	4	26	47	22	2	30	47	24
	Munkanélküli	23	45	26	6	—	68	26	6
	Nyugdíjas	11	41	38	10	0.6	52	38	10
Románia	Foglalkoztatott	14	47	26	11	2	61	26	13
	Munkanélküli	26	47	23	3	*	73	23	3
	Nyugdíjas								
Orosz- ország	Foglalkoztatott	14	43	36	8	*	57	36	8
	Munkanélküli	33	40	25	3	—	73	25	3
	Nyugdíjas	32	53	14	1	0,2	85	14	1
Szlovákia	Foglalkoztatott	2	22	40	35	2	24	40	37
	Munkanélküli	18	48	27	6	-	66	27	6
	Nyugdíjas	3	40	42	14	1	43	42	15

4. táblázat
A munkanélküli válaszadók aránya munkanélküli és/vagy alkalmi munkából élő apa esetében (%)

Ország	Minta	Munkanélküli apa		Alkalmi munkából élő apa	
		Munkanélküli kérdezett	Nem munka- nélküli kérde- zett	Munkanél- küli kérde- zett	Nem munka- nélküli kérde- zett
Bulgária	Véletlen	24	10	15	10
	Szegény	29	9	21	8
	Kisebbségi	43	27	38	28
Magyar- ország	Véletlen	20	9	13	8
	Szegény	12	12	9	12
	Kisebbségi	9	19	21	20
Románia	Véletlen	14	8	12	11
	Szegény	9	8	9	18
	Kisebbségi	24	16	26	32

A városi és vidéki szegénység összevetése

A település típusa befolyásolja a jövedelmi rétegződést, és kulctényezőt jelent a szegénység előrejelzésében. Ténylegesen az egész térségben megfigyelhető a vidéki szegénység.⁹ A települési rendszerek különbségeit azonban számos tényező befolyásolja. A magas iskolai végzettséggel rendelkezők aránya (csak magas–alacsony megkülönböztetést téve) a városokban és a falvakban a következőképpen alakul: Bulgáriában 2,5:1 (7:1 a magasabb oktatási szint javára), 2:1 Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában (a felsőbb oktatási szint a 3:1, 4:1 és 7:1 arányt mutatja), és 3:1 Romániában (7:1 a magasabb oktatási szint javára). A városban való élet előnyei Oroszországban a legkevésbé hangsúlyozottak, 1,25:1 (2:1 a magasabb oktatási szint javára). A pénzügyi helyzet 1988 óta történt javulása, illetve romlása az önbecslések alapján egyenlő arányban oszlik meg a városokban és a falvakban. Szlovákia jelenti az egyetlen kivételt: a vidéken élő egyetemi végzettségűek sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint a városban élő társaik.¹⁰

Az átmenet időszakának társadalmi változásai a falvakat bonyolult helyzetbe hozta. A földművelés – egy kiemelten konzervatív szektor – átstrukturálása sokkal nagyobb zűrzavart idézett elő, mint amit a mezőgazdasági termelés visszaesésével mérni lehetne. Másrészt viszont e régió sok lakosa számára a falvak szükségessé váltak a túléléshez, különösen Délkelet-Európában

A városok sokkal dinamikusabbak és több pénztökét vonzanak, mint a falvak; ez különösen igaz a fővárosokra. Bár Moszkva és Varsó is figyelemreméltó példák, Szófia is és Pozsony is privilegizált helyet foglalnak el. Ugyanakkor azonban a társadalmi ellentétek még jobban kirajzolódnak a városokban. A szegény emberek szembevető jelenléte Bukarestben és Budapesten jól bizonyítja e ténytet.¹¹

A felmérés azon adatai, amelyek az egyén hagyományos környezetének – a válaszdók „gyökereinek” – az elszegényedés elleni harcban való fontosságára vonatkoznak, nagyon érdekesek. A városban született válaszdók vidéki társaikkal összehasonlítva túlréprezentáltak az önbevallásuk szerint átlagos vagy átlagosnál magasabb jövedelemmel rendelkezők közt.¹²

⁹ A szegény emberek, akiknél az egy főre jutó napi jövedelem nem haladja meg a 2,15 dollárt, túlréprezentáltak a falvakban a városokkal összehasonlítva: Bulgáriában 15%-kal, Magyarországon 14%-kal, Lengyelországban 20%-kal, Romániában 23%-kal, Oroszországban 6%-kal és Szlovákiában 8%-kal. Ugyanakkor a vidéki lakosoknak sokkal nagyobbak a lehetőségeik az élelmiszertermelésre. Ezek az eredmények más mutatókban tükröződnek.

¹⁰ Szlovákiában a falvakban élő egyetemi végzettségűek 61%-a rosszabb anyagi helyzetben élt 1988 után, szemben a városiak 49%-os megfelelő arányával.

¹¹ Budapesten azok legtöbbszörének (39%), akik azt jelezték, hogy nem tudnak élelmiszert és/vagy ruhát vásárolni, volt piachoz jutási lehetőségük. Bukarestben a szegénység magasabb fokú, mint az ország többi részében.

¹² A városban születettek pénzügyi helyzete javult 1988-ban a faluban született megkérdezettekkel összehasonlítva. Bulgáriában és Magyarországon a különbség kétszeres volt, Szlovákiában több mint kétszeres, Lengyelországban és Romániában majdnem kétszeres és Oroszországban másfélszeres. A mobil személyek mindenhol létszámárányuknál nagyobb számban vannak a reformok vesztesei közt.

Eltelkintve az eddigi elemzés összes fenntartásától,¹³ alapvető eredménynek tekinthető, hogy egyre erősebb a kapcsolat a válaszadók gazdasági jóléte és a foglalkozási és iskolai előmenetele között. Ezenkívül még számos rendhagyó jelenséget vehetünk észre.

Rendhagyó jelenségek

Elemzésünk ez idáig egy tipikus inkonzisztenciára vetett fényt: *a szegénység* – legyen az biológiai vagy társadalmi – *vagyon tárgyakkal tulajdonlásával jár együtt* (Mitev–Tomova–Konstantinova 2000). Az adatelemzés első szakaszában ezt a rendellenességet úgy írtuk le, mint bolgár paradoxont. Az összehasonlító elemzések ezt a látszólagos különlegességet az összes régióbeli országban – kisebb-nagyobb mértékben bár, de – kimutatják.

A felmért országokban mindenütt meglehetősen gyakori *a lakás* (lakás vagy ház) *tulajdonlása*.¹⁴ Ugyanakkor Bulgáriában a lakástulajdonosok 79 százalékának, Magyarországon 32 százalékának nincs elég pénze élelemre és/vagy ruházatra. Az ilyesfajta diszkrepanciák Romániában és Oroszországban a bulgáriaiakhoz hasonlóak, a lengyelországi és szlovákiai ellentmondások pedig a magyarországiakhoz. A tulajdonosi lét és az alapvető szükségletekhez elengedhetetlen pénz hiánya közti ellentmondás jó példáját láthattuk nemrégiben Szófiában, ahol emberek álltak sorban azért, hogy felfüggeszék a központi fűtést a lakásaikban, mert azt nem tudták kifizetni. Adataink szerint Bulgáriában a lakástulajdonosok 30 százaléka, míg Romániában 12 százaléka volt (legalább egyszer) fűtés nélkül az elmúlt télen.

Közép-Európában az összes háztartás majdnem fele, Romániában és Bulgáriában egyharmada és Oroszországban a háztartások egynegyede használ személyautót. Azonban Délkelet-Európában a megkérdezettek 23 százaléka, Oroszországban 29 százaléka és Közép-Európában 12 százaléka jelezte azt, hogy semmiféle utazási költsége sem volt – más szavakkal, nem használták autóikat.¹⁵

A telefonhálózat igen fejlett ebben a régióban.¹⁶ Mégis Délkelet-Európában és Oroszországban a telefontulajdonosok több mint fele, míg Közép-Európában egy-negyede-egyharmada komoly problémával küszködik, hogy élelmet és/vagy ruhát vegyen.

¹³ Meg kell jegyezni, hogy az adatértelmezés azt teszi szükségessé, hogy a különböző országokban különböző viszonyszámokat vegyünk figyelembe a rétegződés és oktatás vonatkozásában, amelyek feltehetőleg visszatükrözik a nemzeti oktatási rendszerek közti különbségeket.

¹⁴ A legalacsonyabb számok Lengyelországban és Oroszországban vannak (60–61%), amelyek európai mércével tekintve magasak. A többi országban meglevő szintek skálája a szlovákiai 79%-tól a romániai 92%-ig terjed.

¹⁵ Az adatok összefüggést mutatnak a háztartások pénzügyi helyzete és a közlekedési költségek hiánya között. Bulgáriában azon háztartások 48%-ában, ahol az egy főre jutó jövedelem 2,15 dollár alatt van naponta, nincs semmilyen közlekedésre irányuló kiadás, míg ez az arány a magasabb jövedelműeknél 24%-ot tesz ki. Magyarországon az ezeknek megfelelő arányszámok 32%, ill. 37%. Lengyelországban 42% és 28%. Romániában 51% és 28%, Oroszországban 52% és 26%, Szlovákiában pedig 32% és 21%.

¹⁶ A magyarok 79%-a, a bolgárok 76%-a, a szlovákok 73%-a, a lengyelek 69%-a, a románok 56%-a és az oroszok 48%-a rendelkezik telefonvonallal.

A hűtőgépek fontos szerepet játszanak e régió lakosainak életszínvonala szempontjából. A hűtőgépek előfordulása azonban meglehetősen ellentmondásos: azoknak a bolgároknak, akik azt jelezték, hogy havonta legalább kétszer éhesen fekszenek le, a fele (a románoknak 57%-a, az oroszoknak 73%-a) rendelkezik hűtőgéppel. Van hűtőgépük, de azok üresek! Ironikus az is, hogy azon kívül, hogy hűtőgéppel rendelkeznek azok, akik élelem és egyéb alapvető szükségletek nélkül vannak, azt is jelzik, hogy tévékészülékük van. Természetesen az éhezés a pénzügyi nélkülözés szélsőséges formája. Ennek enyhébb formája az alultápláltság vagy a fehérjékben és vitaminokban gazdag ételek hiánya, aminek meglétére következtethetünk abból, hogy meglehetősen gyakran említették a kérdezetek, hogy nehézséget okoz számukra a hús, a hal és a zöldség-gyümölcs megvásárlása.

Az otthonok, autók, telefonok, televíziók és hűtőgépek birtoklásának elterjedtsége megkülönbözteti a korábbi második világ szegénységét a harmadik világtól. Az ingatlantulajdon önmagában nem jelent rétegződésbeli megkülönböztetést. Ellenkezőleg, a tulajdonosság széleskörű elterjedtsége a társadalmi homogenitásnak azt a mértékét tükrözi, amelyet a korábbi szocialista országokban értek el. A jelenleg zajló társadalmi differenciálódás a tulajdonon alapul. Az emberek – talán lélektani okokból – nem hajlandók megválni saját tulajdonú otthonaiktól, még akkor sem, ha pénzügyi erőforrásaik eltűntek. Ellentmondás jön így létre tulajdon és jövedelem közt – ellentmondás, mely az üres hűtőszekrényben, a leállított autóban és a fűtetlen lakásban nyilvánul meg. Adataink utalnak az ilyesfajta ellentmondások potenciális következményeire is. Ha valakinek az autógumija lyukas, de nincs rá pénze, hogy megjavíttassa, annak az autója veszít az értékéből.¹⁷ Ha van autód, de nincs pénzed, az autó megmarad ugyan, de használat nélkül veszít értékéből. Ha van egy ósdi fekete-fehér televíziód, de nem engedheted meg, hogy egy új színes tévét vásárolj, nem számíthatsz arra, hogy majd a régit megjavíttatod, ha elromlana.

Egy másik következetlenséget lehet észrevenni a következő furcsaságban: a magas társadalmi státusz nem szükségszerűen jár annyi pénzzel, amennyi a mindennapi szükségleteket kielégíti. Délkelet-Európa esetében a magas társadalmi státusz még az élelemre elegendő pénzt sem biztosítja. Az osztályképződés még valóban folyamatban van, és ez a folyamat még nem érte el azt a szintet, hogy a társadalmi helyzet, a jövedelem és a tulajdonosi állapot szükségszerűen egybeessen.¹⁸

Egy másik anomália mutatkozik meg a következő megfigyelésben: még a magas társadalmi státuszúak (kiemelkedő pozíciókban levő, magasan kvalifikált egyének) sem mentesülnek az alól a kényszer alól, hogy primitív erőfeszítéseket tegyenek az élelem megszerzéséért. Egy egyetemi professzornak bármely normális országban elég pénze van ahhoz, hogy burgonyát vagy gombát vásároljon. Az átmenet országában a szabályok megváltoztak: egy professzornak a saját kertjében kell krumplit

¹⁷ A szegények (azon háztartások, ahol az egy főre jutó napi jövedelem nem éri el a 2,15 dollárt) nagy többségének nincs „egyéb kiadása”, beleértve ebbe a javításokat is: Bulgáriában ez a 84%-ukat jelenti, Magyarországon 80%-ot, Romániában 89%-ot, Oroszországban 90%-ot és Szlovákiában 63%-ot.

¹⁸ A. Raychev, K. Kolev, A. Bundjulov és L. Dimova munkája (2000) heurisztikus áttérést jelent a társadalmi rang-vagyon-jövedelem elemzésének kapcsolatában.

ültetni, vagy el kell mennie gombászni az erdőbe.¹⁹ További sokkoló példák is léteznek. Például igen gyakori, hogy városi lakosok háziállatot és/vagy baromfit tartanak lakásaikban.²⁰ Délkelet-Európában és Oroszországban minden második megkérdezett, akinek nincs tudományos fokozata, és minden negyedik, akinek van, háziállatot és baromfit tenyészt. A Közép-Európára vonatkozó azonos számadatok 34 és 18 százalék. Közép-Európában a rétegződési különbségek sokkal korlátozottabbak, de még ezekben az országokban is észlelhetjük ezt az anomáliát. Ezek az eredmények további következtetéseket jeleznek, nevezetesen, hogy jelentős ellentmondások vannak státusz és jövedelem között. Az átmenet eme sajátos jegye a legvilágosabban Oroszországban nyilvánul meg. Minden más felmért országban hasonló, de sokkal kevésbé éles ez a kép. Városokban és falvakban egyaránt az emberek otthon természetnek és nevelnek mezőgazdasági termékeket és állatokat, és az ilyesfajta gyakorlat majdnem olyan tipikus a legiskolázottabbak, mint a legkevésbé iskolázottabbak között (5. táblázat). Az egyén mindennapi tevékenységeinek *dezintellektualizálódása* zajlik le párhuzamosan, mialatt a városok *elvidékiessednek*, illetve agrár jellegűvé válnak, globális és társadalmi méretekben.

5. táblázat

A háztartásban előállított élelmiszer fogyasztása iskolai végzettség szerint (%)

Ország	Lakóhely	Általános iskolánál kevesebb	Általános iskola	Magasabb	N
Bulgária	Város	42	41	30	(228)
	Falu	90	92	90	(256)
Magyarország	Város	28	28	28	(172)
	Falu	60	67	61	(223)
Románia	Város	42	36	26	(188)
	Falu	87	86	87	(359)
Lengyelország	Város	27	13	11	(74)
	Falu	22	76	63	(170)
Oroszország	Város	59	64	66	(1097)
	Falu	87	94	97	(584)
Szlovákia	Város	—	45	43	(214)
	Falu	69	78	78	(264)

¹⁹ Azt az adatot, hogy Délkelet-Európában az egyetemi végzettségűek 43%-ának nincs elég pénze, hogy ruhát vegyen, úgy is lehetne értelmezni, hogy drágább, igényes ruházatra vágnak. Választ erre a hipotézisre nem csak a kutatási adatokban találunk, hanem a gyakorlati lépésekben is. Például 2000 végén a „St. Kliment Ohridsky” Szófiai Egyetem menedzsmentje minden egyes előadónak 100 dollár fizetéskiegészítést adott, hogy ruhaneműt és/vagy cipőt vegyen. Ezt a pénzt nem kabátra adták, hanem ruházatra, hogy megjelenhessenek a hallgatók előtt. Ahogy a bolgár közmondás mondja, „egy teli has nem hiszi, hogy üres”. Ezek a tények meghaladják a nyugati képzeletet.

²⁰ Bulgária két kerületi központjában (Montana és Vratsa) a helyi hatóság különleges rendeletben tiltotta meg a tenyészállatok és a baromfi városi lakásokban történő tenyésztését.

Eredményeink olyasfajta, különös típusú szegénységre vallanak, amely egyszerre kapcsolódik össze tulajdonosi joggal, valamint olyan különleges státusszal, amelyben még a legalapvetőbb javakhoz sem juthatnak hozzá. Ezek a jelenségek különösen furcsák az olyan társadalmakban, ahol a középosztály az osztályszerkezet tekintetében teljesen kialakult. Ezek az eredmények valóban azokra a társadalmakra jellemzőek, ahol az osztályszerkezet középső rétegei szétesetek, és új rétegek képződnek. E furcsaságokat mutató eredményeinket tehát a megfelelő társadalmi kontextusba kell helyezni, s ez a következő rész témáját alkotja majd.

A fordított hatás

A válaszadók pénzügyi státuszában létező valódi diszkrepanciák sokkal nagyobbak, mint a foglalkozásbeli vagy iskolai végzettségi rétegződésben megnyilvánulóak. A meglepő, sőt megdöbbentő társadalmi egyenlőtlenség képe jelenik meg a fogyasztás szintjén. A nem élelmiszer jellegű kiadások tekintetében az alsóbb deciliseknek – az összes háztartások legszegényebb ötven százalékának – a következő fogyasztási arányuk van: Bulgáriában 11 százalék, Magyarországon 20, Lengyelországban 15, 12 Romániában, Oroszországban 10 és Szlovákiában 17. Ennek megfelelően a két legalsó decilisbe tartozók – a legszegényebbek – az összes nem élelmiszeripari termék 2 százalékát fogyasztják Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában és Oroszországban, 3,6 százalékát Szlovákiában és 5 százalékát Magyarországon. A másik oldalon a leggazdagabb 20 százalék fogyasztja az összes nem élelmiszeripari termék 63 százalékát Bulgáriában, 60 százalékát Romániában és 64 százalékát Oroszországban. Így a gazdagok még gazdagabbak a szegényebb országokban. Közép-Európában a diszkrepancia kisebb: Szlovákiában a leggazdagabb 20 százalék az összes nem élelmiszeripari termék 50 százalékát fogyasztja, Magyarországon a leggazdagabb 25 százalék ezen kiadások 53 százalékát képviseli, míg Lengyelországban a leggazdagabb 23 százalék ugyanezen fogyasztások 58 százalékát képviseli.

Az egyenlőtlenségek még nyilvánvalóbbá válnak, amikor a kiadások különböző típusait egymástól függetlenül vizsgáljuk. Bulgáriában a háztartások 10 százalékában az összes kiadások 73 százalékát ruhára és cipőre költik. Oroszország is ehhez az arányhoz közelít erősen. Másfelől Szlovákia a spektrum másik végén áll. Az utazási költségek éles társadalmi különbségeket okoznak, amelyek minden országban majdnem ugyanakkorák. Az oroszok 10 százaléka kiadásai 57 százalékát költi közlekedésre. Magyarország képviseli a másik szélsőséget a maga 48 százalékával. Egy másik tipikus indikátor az, amely azt jelzi, mennyit költenek könyvek és újságok vásárlására. A bolgárok 11 százaléka, a magyarok 14, a lengyelek 12, a románok 7 és az oroszok 8 százaléka fordítja kiadásainak több mint felét ilyesfajta célokra.

A fogyasztásban jelentkező meredek visszaesés a státuszbeli különbségek eltűnéséhez vezethet, ahogy ezt számos társadalmi mutatón keresztül mérhettük is. A javításokra rendelkezésre álló pénz hiánya például megváltoztatja a tulajdonlás státuszát. A közlekedésre szánt pénz hiánya korlátozza a mozgást, azt jelentve, hogy a mobilitás státusza elvész. A piacgazdaság fele tartó átmenetben egy háztartás pénzügyi erőforrásai fő előfeltétellé válnak nemcsak egy sajátos társadalmi helyzet fenntartásában – legyen az oktatási, kulturális, stb. –, hanem az ilyesfajta társadalmi

helyzet elérésében is (Raychev et al. 2000). A fogyasztási egyenlőtlenség tulajdonképpen a társadalmi rétegződés kialakuló folyamatainak a része. Egyrészt azt találjuk, hogy a rétegződés megkülönböztet a jövedelem tekintetében. Másrészt, és talán sokkal fontosabb mértékben, a jövedelmi egyenlőtlenség, tekintet nélkül az egyén bármely sajátos társadalmi helyzetű státuszcsoporthoz való kötődésére, az új generáció számára teljesen új karrierlehetőségeket biztosít. (Lásd a 6. táblázatot.)

6. táblázat

A gyerekekre és oktatásra eső kiadások egyenlőtlensége

Ország	Háztartás százalék	Jövedelem százalék
Bulgária	9	88
Magyarország	10	78
Lengyelország	10	75
Románia	9	86
Oroszország	9	91
Szlovákia	12	76

Kissé ironikusan, Oroszország – az az ország, ahol az egyenlősítés a legmagasabb szintet érte el az államszocializmusban – jó úton van afelé, hogy az egyenlőtlenség szempontjából a vezető országgá váljon. Eredményeink azt is jelzik, hogy országonként fennáll a lehetőség, hogy a fiatalabb generációkba történő befektetés mértéke egyenlőtlen. A szegényebb háztartásokból kikerülő gyermekeknek például kisebb az esélye arra, hogy minőségi oktatásban részesüljenek. Ez a tendencia azokban az országokban a legnyilvánvalóbb, ahol szegényesek a makrogazdasági feltételek, illetve a marginalizált etnikai csoportok körében. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a probléma egyáltalán nem csupán etnikai probléma. A piaci átmenet társadalmi az egyéneknek sem magas szintű oktatást, sem pedig kiemelkedő társadalmi helyzetet nem tudnak garantálni. Ez a tendencia fel fog erősödni a közeljövőben, legalábbis Délkelet-Európában, azzal, hogy az ingyenes oktatást felszámolják, és a tankönyvek és egyéb oktatási segédeszközök árai megemelkednek.

Ennél is még fontosabb azonban az a tény, hogy annak érdekében, hogy egy fiatal a legmagasabb társadalmi rétegekbe jusson – menedzseri vagy egyéb értelmiségi munkakörbe – nemcsak egy hivatalos diplomát kell hogy megszerezzen, hanem értenie kell a komputerhez, internet-hozzáféréssel kell hogy rendelkezzen, és folyékonyan kell hogy beszéljen idegen nyelveket. Az oktatás *minősége* az, ahol jelentkezik az oktatásra szánt költségek fontossága. Az fogja meghatározni a jövő társadalmi elitjébe történő belépést, hogy a szülőknek van-e pénzügyi lehetőségük arra, hogy biztosítani tudják gyermeküknek a régió kívüli magasan fejlett országokban való tanulást, valamint a saját országukban megtalálható magas presztízsű egyetemekre való bejutást.

A fiatalok oktatási színvonala Bulgáriában és Romániában függ a legvilágosabban a szülők pénzügyi helyzetétől. Bulgáriában azoknak a gyerekeknek a 77 százaléka, akik 1970 és 1979 között születtek, és azoknak a 70 százaléka, akik 1980 és

1984 között születtek, és olyan háztartásokban éltek, ahol komoly pénzügyi problémákat tapasztaltak, végzett középiskolát az átmenet időszakában. A számadat lényegesen különbözik azokra a háztartásokra vonatkozóan, ahol kisebb pénzügyi nehézségek voltak: ez mindkét országban 96 százalék volt. Ezek az eredmények a pénzügyi helyzet következtében növekedő távolságot jeleznek a háztartások között. Romániában, hasonlóképpen, az 1970 és 1979 között születettek 87 százaléka, illetve az 1980 és 1984 között születettek 78 százaléka végzett középiskolát azokban a háztartásokban, ahol komoly anyagi problémákkal küzdöttek. A megfelelő szám- adatok azokra a háztartásokra vonatkozóan, amelyeknek csak kismértékű anyagi problémáik voltak, 97 és 98 százalék volt. Ezek a számok a függőség legkirívóbb formáját jelzik; a család anyagi helyzetétől való függőség *arányosan* nő az oktatás magasabb szintjeivel.

A fogyasztás egyéb területei, amelyek az osztályrétegződést befolyásolhatják, az egészségügyre és a kultúrára vonatkozó kiadások. Az ilyen kiadások a munkaerő újratermelésébe és a munkások következő generációiba való befektetést jelentenek. Természetesen az egészségügyi szükségletek az egyén egészségi állapotától függenek, és nagyban különböznek egyénenként. Adataink azonban azt jelzik, hogy számos háztartás nem képes a szükséges orvosságokat és egészségügyi eszközöket beszerezni, mert nincs elegendő pénzügyi forrása. Lehetséges, mi több valószínű, hogy ez a trend mélyülni fog a piaci reformok előrehaladásával, különösen Délkelet-Európában.

Motiváló hipotézisünk a társadalmi rétegződésnek a háztartások anyagi helyzetére gyakorolt hatására vonatkozott. Eddigi adataink ennek a hatásnak a jelenlétét igazolják, bár talán nem olyan mértékben, mint ahogy azt várni lehetett. A fogyasztásnak a társadalmi szerkezet alakítására vonatkozó ellentétes hatása azonban meglehetősen fontosnak bizonyult. E jelenség egyik magyarázata az lehet, hogy a jelenlegi kutatás nem egy szilárd társadalmi szerkezetre összpontosít, hanem inkább a társadalmi szerkezet alakulásának folyamatára. A társadalmi rétegződés az átmeneti társadalmakban *in status nascendi*. Ezért azt találjuk, hogy a rétegződésnek „fordított” hatása van a fogyasztásra. Hasonló folyamatok minden bizonnyal találhatók a fejlett nyugati országokban is, de a jelenség ott annyiban különbözik, hogy más a mélysége és nagysága. Az átmeneti társadalmakban a társadalmi rétegződés rendszerei jellemzően *most alakulnak ki*, nem pedig *reprodukálódnak*. Ezekkel a folyamatokkal, amelyek különösen fájdalmasak Kelet- és Délkelet-Európában, együtt jár nemcsak a társadalmi státusz elvesztése, hanem az *osztályon kívül rekedés* folyamata is.

A társadalmi rétegződésre vonatkozó eredmények összegzése

- Nincs harmónia társadalmi státusz, tulajdon és jövedelem között.
- Az osztályhoz kötődés növekvő hatását a fenti három tényező kapcsolata fejezi ki.
- A szegénység különös formáját figyelhetjük meg, ahol az egyéneknek nincs elég pénzük élelemre és/vagy ruházatra, de lakásokat, hűtőgépeket és televíziókat birtokolnak.

- Szokatlan rétegződési függőségeket figyelhetünk meg, ahol szakértők és értelmiségiek egyaránt kertet művelnek és/vagy állatot tartanak, és élelmük egy jelentős részét (néha több mint ötven százalékát) megtermelik.
- A jövedelmi egyenlőtlenség jelentős mértékű, és felülmúlja a társadalmi rétegek és iskolai végzettségi kategóriák közötti egyenlőtlenséget.
- A piachoz való egyenlőtlen hozzáférés kulcsszerepet játszik az osztályformálódás folyamatában.
- Az oktatásra, gyerekekre, kultúrára és egészségügyre fordított egyenlőtlen kiadások a jövőbe történő eltérő nagyságú befektetést jelentenek. Az ilyen-fajta különbségek fogják kialakítani a jövő elitjét és a jövő *underclass*-át.
- Az osztály–pénzügyi helyzet kapcsolata kettős természetű.

A társadalmi-biológiai tényezők

A nemek

Elemzésünk egyik fő feladata, hogy kiderítsük, vajon a szegénység elnőiesedett-e, s ha igen, leírjuk a vizsgált hat országban élő nők szegénységének mértékét és jellemzőit. Elemzésünk lehetővé teszi a válaszadást ezekre a kérdésekre.

Minden országban a nők általában a férfiakkal egyenlő körülmények között folytatják tanulmányaikat és vesznek részt a közéletben. Ugyanakkor azonban a nők általában tovább élnek, mint a férfiak, és ez a demográfiai tény ahhoz vezet, hogy az egyedül élő idősebb nők aránya viszonylag magas. Az is sokkal valószínűbb, hogy a nők otthon maradnak, és a gyerekekről való szülői gondoskodás feladatát nagy vagy teljes részét ők látják el. Ezek a társadalmi tények a nők férfiaktól való pénzügyi függőségéhez vezetnek, és ahhoz, hogy válás esetén nagyobb az őket fenyegető anyagi veszély is. Így a női szegénység általános problémájához még az özvegyek, háziasszonyok, egyedül élő gyerekes anyák és elvált nők speciális problémái is hozzáadódnak.

Általában véve az összes országra vonatkozó adatok az átlagos családi jövedelem nemek szerinti különbségeinek hasonló arányát tárják fel (ez 1% Magyarországon, Romániában, Szlovákiában és Lengyelországban, és 3% Bulgáriában; Oroszország bizonyos mértékig kivételt képez a 6%-os különbségi rátával, de ott a demográfiai helyzet is meglehetősen egyedi.). Az 1988 utáni életszínvonalbeli változásokat is hasonló módon értékelhetjük. Egyetlen országban sem találunk jelentős különbségeket nők és férfiak között. A szegénység megélése, amit specifikus mutatókon keresztül mérünk (mint például egy télikabát vagy egy második pár cipő birtoklása, a húsfogyasztás vagy az éhezés megtapasztalásai), csak kismértékű hátrányt mutatnak a nők kárára. A nők kevesebb húst esznek, mint a férfiak, de ez nem szükségszerűen a magasabb szegénységi arány miatt van. Ugyanazon a rétegződési szinten belül Délkelet-Európában a nők és férfiak hasonló vagy egyenlő értékelést adnak az 1988 óta az életszínvonalukban bekövetkezett változásokkal kapcsolatban. A kép sokkal összetettebb Közép-Európában. Ezekben az országokban léteznek különbsé-

gek, de úgy, hogy néhány esetben a nőket részesítik előnyben, más esetekben pedig a férfiakat.²¹

A szubjektív értékelések nem elegendőek annak a végkövetkeztetésnek az igazolására, hogy a szegénység elnőiesedett. Teljesen más kép vonalazódik ki, ha a háztartások között annak alapján teszünk különbséget, hogy milyen nemű a háztartás fő keresője. Ez idáig azt tételeztük fel, hogy a nők és férfiak minden háztartásban keresők. Azonban a háztartásokat a következő kategóriák alapján is megkülönböztetjük: (a) olyan háztartások, amelyek csak nőkből állnak; (b) olyan háztartások, amelyek felnőtt nőkből és 16 éven aluli gyerekekből állnak; (c) olyan háztartások, ahol csak a nők dolgoznak. Az ilyesfajta háztartások meglehetősen elterjedtek, és az összes háztartások egyötödét jelentik Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Szlovákiában, Oroszországban pedig az összes háztartások egyharmadát. A kép jelentős mértékben megváltozik, amikor az ilyen háztartásokat vizsgáljuk. Minden országban nyilvánvaló a nők rosszabbodó helyzete. A nők és férfiak közötti különbségek is nyilvánvalóvá válnak. (Lásd a 7. táblázatot.)

7. táblázat

Abszolút szegénység háztartástípusok szerint (%)

Ország	Háztartás-típus	1. Élelem (-)	2. Ruházat (-)	3. Tévé (-)	4.+5. Autó (-) + mind (+)	1.+2.	N
Bulgária	Női háztartás	35	55	9	1	90	197
	Férfi háztartás	23	52	20	5	75	202
	Egyéb	24	54	18	3	78	564
Magyarország	Női háztartás	5	43	37	15	48	208
	Férfi háztartás	6	38	39	17	44	215
	Egyéb	3	27	41	29	30	566
Románia	Női háztartás	27	49	19	4	76	212
	Férfi háztartás	19	48	24	8	67	242
	Egyéb	21	50	21	8	71	596
Lengyelország	Női háztartás	10	43	38	10	53	214
	Férfi háztartás	9	37	39	15	46	292
	Egyéb	10	31	40	19	41	503
Oroszország	Női háztartás	33	46	19	2	79	867
	Férfi háztartás	19	43	31	6	62	457
	Egyéb	17	47	29	6	64	1188
Szlovákia	Női háztartás	6	45	37	10	51	219
	Férfi háztartás	5	32	38	24	37	225
	Egyéb	3	24	39	34	27	561

²¹ Az abszolút szegénységi mutatók (amelyek a szegénységet a különböző termékek megvásárlására fordítható pénz hiányával mérik) egyéni különbségeket tárnak fel, amelyek általában a nők számára kedvezőtlenek. Azonban nehéz annak megállapítása, vajon ezek az eredmények a nemek jólétében fennálló különbségeket vagy pedig a háztartási problémákkal szembeni különböző attitűdöket tükrözik-e.

A nők által vezetett háztartások romló helyzetét még súlyosabbá teszi az, hogy egyre kevesebb lehetőség nyílik olyan kiegészítő tevékenységekre, amelyek segítségével fenn tudják tartani a háztartásokat. A nők által vezetett háztartások egyetlen országban sem művelnek nagyobb mértékben veteményest vagy nevelnek állatokat vagy gyűjtenek gombát és gyógynövényeket, mint más háztartások. A különbségek az elhanyagolhatótól a jelentősig különbözőek, de mindig a férfiak vezetett háztartások javára.²²

A nők által fenntartott háztartások problémái azokhoz a specifikus társadalmi szerepekhez kötődnek, amelyeket a nőknek kell ellátniuk. Az ilyesfajta szerepeknek a nők gazdasági státuszára gyakorolt hatásait vizsgáljuk meg közelebbről elemzésünk harmadik szintjén, amely a nők legsebezhetőbb csoportjainak azonosításával próbálkozik.

A családi állapot hatását figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a nők lényegesen különböznek a férfiaktól, amikor saját életszínvonalukat becsülik meg. Minden országban az elvált nők vannak a legrosszabb helyzetben: Szlovákiában 46 százalékuk mondta, hogy életszínvonala rosszabb most, mint amikor 14 éves volt, Magyarországon 58 százalék, Oroszországban 62 százalék, Lengyelországban 63 százalék, Romániában 82 százalék és Bulgáriában 86 százalék. Ezeket az önértékeléseket kétségek kívül befolyásolják az átmeneti időszak pszichológiai utóhatásai, mindazonáltal valószínűnek tűnik, hogy a válás különösen hátrányosan érinti a nőket. Válast követően a gyerekekről történő anyagi gondoskodás terhe főleg – néha kizárólagosan – az anyára esik.

Azokban az országokban, amelyeket széles körben érint az elszegényedés, a gyerekek nevelése súlyos anyagi terhet jelent, amely minden háztartásra kihat. A mediánjövedelem hatvan százalékában megállapított szegénységküszöböt használva az összehasonlításból kitűnik, hogy Bulgáriában, Romániában és Szlovákiában a legrosszabb a gyereket egyedül nevelő anyák helyzete. Magyarországon, Lengyelországban és Oroszországban a gyerekes háztartások egyéb típusainak – mint például ahol több mint egy gyerek van – problémái még szembeötlőbbek. (Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Magyarországon és Oroszországban az etnikai kisebbségeknél gyakran sok gyerek van). Azonban minden országban a gyerekes háztartások közt (beleértve a gyermeküket egyedül nevelő anyákat és egyéb háztartásokat is) a szegények túlréprezentáltak, mégpedig 2:1 arányban (Szlovákiában ez az arány 4:1). (Lásd a 8. táblázatot.)

²² A férfiak vezetett háztartások előnyei a nők vezetett háztartásokkal szemben annak a vonatkozásában, hogy milyen arányban művelnek veteményeskeretet/gyümölcsöset, szántóföldet és tartanak tenyészállatokat, a következőkben összegezhetők: Bulgáriában +6%, 0, +7%; Magyarországon +1%, +5%, +8%; Lengyelországban +16%, +11%, +9%; Romániában +14%, +11%, +13%; Oroszországban +8%, +5%, +2%; és Szlovákiában +1%, +7%, +3%.

8. táblázat

Mekkora hatást gyakorol a relatív szegénységi küszöb alá esés valószínűségére az, hogy valaki egyedülálló anya-e? (%)

Ország	Háztartástípus	Az átlagjövedelem 60%-a alatt él	Összesen N
Bulgária	Egyedülálló anya gyermekkel	33	15
	Egyedülálló női háztartásfő	9	76
	Egyéb gyermekes háztartás	29	326
	Összes egyéb háztartás	15	456
Magyarország	Egyedülálló anya gyermekkel	31	16
	Egyedülálló női háztartásfő	5	77
	Egyéb gyermekes háztartás	34	268
	Összes egyéb háztartás	15	465
Lengyelország	Egyedülálló anya gyermekkel	35	26
	Egyedülálló női háztartásfő	5	56
	Egyéb gyermekes háztartás	39	382
	Összes egyéb háztartás	15	392
Románia	Egyedülálló anya gyermekkel	56	9
	Egyedülálló női háztartásfő	18)	62
	Egyéb gyermekes háztartás	35	417
	Összes egyéb háztartás	20	482
Oroszország	Egyedülálló anya gyermekkel	27	115
	Egyedülálló női háztartásfő	4	315
	Egyéb gyermekes háztartás	30	791
	Összes egyéb háztartás	13	860
Szlovákia	Egyedülálló anya gyermekkel	28	18
	Egyedülálló női háztartásfő	3	62
	Egyéb gyermekes háztartás	24	283
	Összes egyéb háztartás	6	377

A háztartásbeli nők pénzügyi státusza is nagyon érdekes. A háztartásbeli nők minden országban jobb helyzetben vannak, mint a munkanélküliek és a nyugdíjasok. Délkelet-Európában és Oroszországban ezeknek a nőknek az önértékelése

megegyezik a dolgozó emberekével. Közép-Európában ezek az önértékelések alacsonyabbak annak következtében, hogy a nők szilárd jelenléte tapasztalható a legmagasabb társadalmi rétegekben.²³

Eredményeinket az alábbiakban összegezhetjük:

A szegénység elnőiesedésére vonatkozó eredmények összegzés:

- A „szegénység elnőiesedése” jelenség elemeit minden országban megtaláljuk.
- A nemi hovatartozás viszonylag kis jelentőséget játszik a szegénység előrelépésében.
- A nők vezetett háztartások általában, mint az egyéb háztartások.
- A sebezhető női csoportok a következőket foglalják magukban:
 - gyereket egyedül nevelő anyák
 - gyerekes (különösen a több mint két gyereket nevelő) nők
 - elvált nők
 - idős, egyedülálló város lakó nők
 - nemzeti kisebbséghez tartozó nők
- A szegénység elnőiesedése Lengyelországban a legalacsonyabb szintű.
- A szegénység elnőiesedése Oroszországban a legmagasabb szintű.

Összességében adataink nem elegendőek annak megerősítésére, hogy egy nemi hovatartozás szerinti *underclass* van létrejövőben.

Életkor

Kutatási eredményeink a kor szerinti elkülönülés világos képét tárják fel. A jó hír az, hogy a legfiatalabb csoportok (a 30 év alattiak) tagjai minden országban viszonylag jobb helyzetben vannak, mint az idősebb csoportok tagjai. A fiatalabb csoportok tudják a legnagyobb valószínűséggel kihasználni a kialakuló piaccgazdaságok anyagilag vonzó lehetőségeit. Valóban láthatjuk, hogy ez történik. Ugyanakkor azonban az idősebb csoportok fizetik meg ennek az árát. A rossz hír az, hogy az idősebb csoportok tagjai körében az életszínvonal élesen hanyatlik. Bulgáriában, Romániában és Oroszországban ez a hanyatlás az idősebbek több mint nyolcvan százalékát érinti, és egynegyedüknek-egyharmaduknál ez a hanyatlás már a fizikai túlélés kérdését érinti. Ezzel ellentétben Közép-Európában a szegénység az idősebbeknek nagyjából a felére van hatással. (9. táblázat.)

²³ Délkelet-Európában a háztartásbeli nők 26%-a, a nyugdíjasok 18%-a és a munkanélküliek 16%-a számol be átlagos vagy átlag feletti jövedelemről. Közép-Európában az ennek megfelelő számok a háztartásbeli nőknél 52%, a nyugdíjasoknál 48%, a munkanélkülieknél 37%. Oroszországban a számok: 32% a háztartásbeli nőknél, 20% a nyugdíjasokra vonatkozóan és 17% a munkanélküliekre. A 14 éves korban, illetve 1988-ban tapasztalt anyagi helyzet visszatekinő értékelései különbözőek.

9. táblázat
Abszolút szegénység életkor szerint (%)

Ország	Kor	Pénzügyi helyzet								
		1. Élelem (-)	2. Ruhá- zat (-)	3. Tévé (-)	4. Autó (-)	5. Minden (+)	I. (1.+2.)	II. (3.)	III (4+5)	N
Bulgária	60 +	30	57	12	1	*	87	12	1	317
	30-59	24	55	18	4	*	79	18	4	503
	< 30	27	45	24	3	*	72	24	3	181
Magyar- ország	60 +	3	41	44	12	1	44	44	13	292
	30-59	5	31	38	24	2	36	38	26	538
	< 30	3	23	38	33	3	26	38	36	159
Románia	60 +	27	54	15	4	—	81	15	4	299
	30-59	22	50	21	7	1	72	21	8	557
	< 30	15	41	35	7	2	56	35	9	194
Lengyel- ország	60 +	10	45	35	9	1	55	35	10	218
	30-59	10	35	40	14	1	45	40	15	621
	< 30	6	22	45	25	2	28	45	27	169
Orosz- ország	60 +	31	55	13	1	*	86	13	1	826
	30-59	20	44	30	6	0,1	64	30	6	1353
	< 30	12	37	42	9	*	49	42	9	318
Szlovákia	60 +	3	41	44	12	—	44	44	12	225
	30-59	6	28	37	27	2	34	37	29	589
	< 30	*	26	37	36	2	26	37	38	180
Közép- európai országok	60 +	5	42	41	11	0,4	47	41	11	735
	30-59	7	32	38	22	2	39	38	24	1748
	< 30	3	23	40	31	2	26	40	33	508
Délkelet- európai országok+ Orosz- ország	60 +	30	55	13	2	0,1	85	13	2	1442
	30-59	21	47	25	6	0,4	68	25	6	2413
	< 30	17	40	35	7	1	57	35	8	693

Ellentmondásos bizonyítékot találtunk arra, hogy a szegénység elnőiesedik-e. Az *életkor szerinti* elszegényedésre azonban egyértelmű bizonyítékokat láthatunk. Az elnőiesedett szegénység legerősebb bizonyítékát Oroszországban találtuk, ahol az idősebb nők viszonylatában éles visszaesést tapasztaltunk a gazdasági helyzetben – amely egyúttal az életkor szerinti elszegényedés egy formája is.

Ha felismerjük a foglalkozási, végzettségi és gazdasági aktivitási alapokat az osztályhoz való tartozás viszonylatában, ez további kérdésekre sarkall. Például megváltozik-e az osztályhoz való kötődés a nyugdíjba vonulást követően? A felmérési adatok feltételes választ sugallnak, két lehetséges válaszlehetőséggel. A válasz az adott országban meglévő nyugdíjak szintjétől függ. Közép-Európában a nyugdíjasok megtartják pozíciójukat a fő osztályhierarchiában, bár a lehetőségek terén bizonyos

megszorításokkal. Kelet-Európában ezzel ellentétben a nyugdíjasok *deklasszálódnak*. A szűkös kelet-európai nyugdíjak arra kényszerítik az embereket, hogy harcot vívjanak a biológiai túlélésért a megfelelő egészségügyi ellátás, élelem és fűtés biztosítása terén.

10. táblázat

Háztartások szegénysége (ahol személyenként és naponta kevesebb mint 2,15 dollár jut egy főre) attól függően, hogy hány idősebb (60 éves és afeletti) személy él benne (%)

Ország	Idős személyek száma a háztartásban		
	0	I	2+
Bulgária	71	82	90
Magyarország	31	18	16
Lengyelország	26	14	12
Románia	72	80	86
Oroszország	88	95	97
Szlovákia	16	5	5

Az adatok elképesztőek. A két csoport közti különbségek abszolút mértékűek, az idősebbek Keleten és Délkeleten egyre rosszabbodó pénzügyi körülményekkel néznek szembe, míg Közép-Európában az idősebbek az anyagi körülményeiket tekintve javuló helyzettel néznek szembe! A háztartások azonban, természetesen, összetett szerkezetek. Azonban a trend a gyerekszám és a munkanélküliség hatását kiszűrve is megmarad.

Ha azt mondjuk, az *underclass*t a tartós nyomor, a térbeli szegregáció és önmaga reprodukciója jellemzi, a piaci átmenetről azt állapíthatjuk meg, hogy egy nem várt jelenséget hozott létre, legalábbis a régió bizonyos részein: *a kor szerinti underclass*. A nyugdíjasoknak nem csak az elszegényedése katasztrofális, hanem az esetleges jövőbeli jobbrafordulásnak a perspektívája is hiányzik számukra. Két generáció fog kihalni nyomorúságban. A térbeli szegregáció is jelen van körükben. Bulgáriában a falvak lakosságának 41 százaléka hatvanéves vagy annál idősebb, és az ötvenéves vagy afeletti aránya 62 százalék. A 2001-es népszámlálás olyan falvakat tárt fel, ahol a lakosság száz százaléka hatvan év feletti lakosból állt. Néhány falu teljesen el van zárva a világ többi részétől, nem rendelkeznek tömegközlekedéssel, nincs rendszeres áruszállítás és orvosi ellátás. Nehéz ezeket a falvakat másképp leírni, mint kor alapú gettókat. A romániai falvakban a lakosok 33 százaléka hatvan év feletti, 48 százalékuk pedig ötven év feletti. A magyarországi falvak is előregednek, bár a magyar falvak életkörülményei minden jel szerint meglehetősen különbözőek.

Eredményeink rendkívül érdekesek elméleti szempontból. A társadalmi-gazdasági tényezők növekvő szerepe teljesen váratlan módon kerül felszínre. Az öregedésnek sok társadalomban nincs egyértelmű gazdasági következménye. Egyrészt az egyén biológiai képességei és aktivitása hanyatlik. Másrészt az ember az élet folyamán tulajdont szerez, elér egy bizonyos társadalmi helyzetet, és összegyűjt valamennyi

pénzt. Egy stabil társadalomban, mint amilyen az adminisztratív szocializmus volt, az öregedés előnyei egyértelműek voltak. Az idősebb dolgozók többet kerestek, mert hosszabb volt a szolgálati idejük, és a nyugdíjasoknak komoly megtakarításaik voltak.

Az átmenet időszakában ez a kép fejfelé fordul. Az infláció eltünteti a megtakarításokat, és a nyugdíjak többé nem tükrözik a képzettségi és foglalkoztatási háttérrel. Az öregedés megtartja a biológiai hátrányait, miáltal elveszíti a vele járó társadalmi előnyöket. Az átmenet, úgy tűnik, negatív módon erősíti fel az életkor jelentőségét. A társadalmi változásnak és az egyén társadalmi-biológiai világának a kapcsolatára most más szögből vetődik fény.

Bulgária esetében az öregedés szimptomái nemcsak a szociológiai adatokban figyelhetőek meg.²⁴ Szegénységre vonatkozó elemzésünk feltárja az életkor szerinti *underclass* szokatlan jelenségét is.

Az etnikai tényező

A felmérési adatok arra is módot adnak, hogy visszatekintő képet nyerjünk az etnikai homogenizációnak arról az abbamaradt folyamatáról, amely a háború utáni években lecsökkentette a romák és a többségi népségek közötti társadalmi távolságot. E folyamatot jelzi többek közt az iskolázottságuk gyors növekedése, a szubjektív jólétértékelésük (például a roma válaszadók többsége úgy jellemezte 1988-as életszínvonalát, hogy átlagos vagy átlag feletti volt) és az, hogy jelentős volt körükben a többséggel történő önazonosulás.

A piaci átmenet gyors és drámai etnikai differenciálódást eredményezett. A romák és nem romák közötti életszínvonal-különbség gyorsan növekszik; alig egy évtizeddel az átmenet elindulása után a különbségek mellbevágóak (11. táblázat).

Összességében véve a roma lakosság életszínvonala alacsonyabb volt már az adminisztratív szocializmus alatt is. Ezért minden további visszaesés nyugtalanító. Azonban ennél is fontosabb, hogy a romák közti elszegényedési szint sokkal jelentősebb, mint a nem romáknál. Az anyagi életkörülmények drasztikus romlását figyelhetjük meg a romák között, amely Bulgária és Románia esetében megközelíti a biológia túlélési küszöböt. Összességében nagy számú embercsoportoknak nincs elég ennivalójuk vagy éheznek. (Lásd a 12. táblázatot.)

²⁴ 2000-ben Bulgáriában az összes nyugdíjas kevesebb mint 1%-a (2.375.149 emberből 34 személy) kapott több mint 160 levát. Másfelől 620.196 ember (26,1%) kapott maximum 46 levát elérő nyugdíjat.

11. táblázat

Abszolút szegénység Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. (Általános lakossági minta és roma minta, %)

Ország	Minta	1. Élelem (-)	2. Ruhánemű (-)	3. Tévé (-)	4. Autó (-)	5. Minden (+)
Bulgária	Általános	26	54	17	3	0,3
	Roma	72	25	3	0,4	–
Magyarország	Általános	4	33	40	22	2
	Roma	20	49	25	6	0,2
Románia	Általános	22	50	21	6	1
	Roma	60	33	5	2	0,5

12. táblázat

**Ment-e valaha éhesen ágyba 1988-ban és 2000-ben, mert nem tudott elég étel-
met venni? (Általános lakossági és roma minta, %)**

Ország	Minta	Soha		Egyszer		Többször	
		1988	2000	1988	2000	1988	2000
Bulgária	Általános	98	84	0,4	3	1	14
	Roma	85	30	7	8	8	63
Magyarország	Általános	98	94	1	2	1	4
	Roma	93	80	2	4	5	16
Románia	Általános	95	84	1	2	4	14
	Roma	82	44	4	3	14	53

A romák növekvő elszegényedésének elsődleges magyarázata abban található, hogy a romák között kivételesen nagy a munkanélküliek aránya. A felmérés adatai szerint Bulgáriában a roma családok 24 százalékában van egy munkanélküli személy, s 59 százalékában kettő vagy annál több személy van munka nélkül. Csak a roma háztartások 17 százalékában nincs munkanélküli személy (az országos minta 59%-ával szemben!). Romániában a kép egy kissé másképp fest. A roma háztartások 17 százalékában van csak egy munkanélküli személy, és 9 százalékában van kettő vagy annál több munkanélküli. Ha beszámítjuk azokat a felmérteket, akik azt jelzik, hogy „otthon vannak és semmit sem csinálnak”, akkor az egy munkanélkülit tartalmazó roma háztartások százalékos aránya 29 százalékra nő, és 35 százalékra a kettő vagy annál több munkanélkülit tartalmazó háztartásoké. Magyarországon a romák helyzete jobbnak tűnik, de csak a Balkánhoz viszonyítva. Magyarországon a roma háztartások 31 százalékában van egy munkanélküli személy, és 13 százalékában van kettő vagy ennél több. Más szavakkal, a munkanélküliség az összes roma családoknak *csak* a 46 százalékában jelent terhet.

Az átmeneti munkapiacon meglévő lehetőségek a romák számára jelentősen korlátozva vannak a viszonylag alacsonyabb iskolai végzettség és képzettség miatt. A bulgáriai roma háztartások 85 százalékában senkinek sincs középfokú vagy annál

magasabb iskolai végzettsége (összevetésül: az országos mintában 23 százalékra igaz ez). Magyarországon a roma háztartások 88 százalékában nincs felsőfokú végzettségű tag (az országos minta 50 százalékkal szemben). És Romániában a roma háztartások 74 százalékában nincs felsőfokú végzettséggel rendelkező tag (az országos minta 39 százalékkal szemben).

Mielőtt megállapítanánk azt, hogy a szegénységnek etnikai alapja van, a következő kritériumokat kell megállapítanunk: (1) a romák közti munkanélküliség a viszonylag alacsonyabb iskolai végzettség és képzettség eredménye-e, avagy etnikumon alapuló attitűdöké; (2) vajon léteznek-e etnikai akadályok az oktatási rendszerben; és (3) vajon a szegénység az egyik generációról a másikra tevődik-e át.

Az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy az alacsony iskolai végzettség ténye nem elégséges a roma munkanélküliség megmagyarázásához. Ugyanolyan iskolai végzettségű, a többséghez tartozó egyének képesek a foglalkoztatásban maradni. (Lásd 13. táblázat.) Mind a három nagy roma populációval rendelkező országban azok a romák, akik az etnikai többség tagjaiként azonosítják magukat, mind anyagi, mind vagyoni szempontból sokkal jobban állnak, mint azok, akik önmagukat romaként azonosítják.

13. táblázat

Iskolai végzettség/gazdasági aktivitás (%)

Ország/ Végzettség	Minta	Munka	Munka-nélküli	Nyugdíjas	Anyasági
Bulgária/ 4 oszt. alatt	Véletlen	3,5	14,6	77,1	3,5
Bulgária/ 4 oszt. alatt	Etnikai	9,8	56,2	27,7	3,8
Bulgária/ ált. isk.	Véletlen	13,5	26,9	54,6	1,2
Bulgária/ ált. isk.	Etnikai	18,0	62,0	9,8	9,3
Magyarország/ 4 oszt. alatt	Véletlen	1,9	—	92,5	2,8
Magyarország/ 4 oszt. alatt	Etnikai	1,9	20,4	45,4	23,1
Magyarország/ ált. isk.	Véletlen	41,3	8,4	38,7	5,9
Magyarország/ ált. isk.	Etnikai	33,2	26,0	16,4	13,5

A romák helyzete különösen Bulgáriában nyomorúságos. A romák többsége (57%) „roma szomszédságokban” él, míg mások (21%) „túlnyomórészt roma népességű szomszédságokban” élnek. A magyarországi és romániai szegregáció sokkal kevésbé kiterjedt; a megfelelő számarányok Magyarországon 11 és 21 százalék, míg Romániában ezek 11 és 17 százalék. Mindhárom országra jellemző, hogy ahol elszigeteltebb a roma népesség, ott a legszegényebb. A roma szomszédságokat a különbség nélküli szegénység jellemzi. Azok a gyermekek, akik ilyen izolált szegénységben nőnek fel, kisebb eséllyel fognak tudni teljesen integrálódni társadalmilag felnőttkorukban.

A szegénység generációs átadása nyilvánvaló. Az adatok azt sugallják, hogy a szegénység még annak a lehetőségét is csökkenti, hogy a roma gyerekek akár csak alacsony szintű oktatást is nyerjenek. (Lásd 14. táblázat.)

14. táblázat**Roma háztartások tagjai általános iskolai végzettség nélkül (%)**

Ország	Szám	1905/29	1930/39	1940/49	1950/59	1960/69	1970/84
Bulgária	1297	90	82	71	61	39	52
Magyarország	715	65	54	37	34	18	18
Románia	802	94	74	61	37	24	34

Az az adminisztratív szocializmusra jellemző tendencia, amelynek során a romák növekvő iskolázottsága volt a jellemző, jelenleg Romániában és Bulgáriában megfordult, bár Magyarországon nem. A romák aránya az általános iskolai oktatásban nem részesültek körében növekszik. Néhány roma (az 1970 és 1984 között születettek 15%-a Bulgáriában, ugyanezen csoport 11%-a Romániában) egyáltalán nem jár iskolába, és teljesen írástudatlan marad. Néhány gyerek esetében az általános iskolai oktatás hiánya annak tudható be, hogy jövedelemszerző szerepet töltenek be. Eredményeink rámutatnak egy paradoxonra. Ahogy az információs évszázadba lépve egyre növekvő mértékben van szükség komputerjártasságra, az iskolai lemorzsolódók és írástudatlanok száma nő. Ráadásul egy olyan tendenciának vagyunk szemtanúi, ahol a krónikus szegénység öröklődik, s ahol szülők képtelenek gyerekeiknek jó iskoláztatást nyújtani. Ennek az irányzatnak az illusztrációját jelenti, hogy az iskolázottság elérése növekvő mértékben függ a család anyagi jólététől. (Lásd a 15. táblázat.)

15. táblázat**Az iskolázottság generáción belüli átadása /szegénység (%)**

Ország	Apa iskolai végzettsége	A kérdezett iskolai végzettsége					
		Nem szegény			Szegény		
		Ált. isk. alatt	Ált. isk.	Magasabb	Ált. isk. alatt	Ált. isk.	Magasabb
Bulgária	Ált. isk. alatt	53	41	6	64	32	4
	Ált. isk.	8	74	18	19	66	15
Magyarország	Ált. isk. alatt	38	57	4	46	55	—
	Ált. isk.	3	87	9	15	83	2
Románia	Ált. isk. alatt	41	47	12	49	48	3
	Ált. isk.	7	63	27	28	65	7

Az apa munkanélkülisége és/vagy alkalmi foglalkoztatottsága kihat annak a valószínűségére, hogy a roma gyerekek Bulgáriában és Romániában oktatásban részesülnek-e. Nem ez az helyzet Magyarországon.

Az etnikai *underclass*ra vonatkozó eredmények összegzése

A képződés tényezői:

– Térbeli szegregáció:	gettók
– Osztályon kívül rekedés:	föld nélkül a falvakban gyárakon kívül a városokban
– Oktatási szegregáció:	iskolai hiányzás kisegítő iskolák „cigány iskolák”
– Az az ország, ahol a legmagasabb mértékű az etnikai <i>underclass</i> képződése:	Bulgária
– Az az ország, ahol a legalacsonyabb mértékű az etnikai <i>underclass</i> képződése:	Magyarország ²⁵

A szegénység etnikai dimenziója jelez egy szegénységre vonatkozó társadalmi szabályt: minél mélyebb a társadalmi szakadás, annál egyenlőtlenebb az ebből fakadó teher elosztása. Azok vannak legjobban kitéve a mostani válság hatásainak, akik korábban a társadalom legalacsonyabb lépcsőfokain töltötték be szerepet.

Következtetések

Az e tanulmányt ösztönző előfeltevés az volt, hogy a szegénység struktúrája megváltozik a piaci átmenet időszakában. Társadalmi-szerkezeti tényezők – különösen az osztályhoz való kapcsolódás – egyre fontosabbakká válnak, míg a demográfiai tényezők egyre jelentéktelenebbek lesznek. Ezt a feltételezést a történelem alátámasztja. Ennek ellenére kettős kihívás van jelen Közép- és Kelet-Európában: egy objektív kihívás, amelyet a poszt szocialista átmenet egyedisége határoz meg, és egy szubjektív kihívás, amelyet a szociológiai felmérés új lehetőségei határoznak meg.

Az adatok is megerősítették előfeltevésünket. Eredményeink egyszerre finomítják és módosítják feltételezésünket, mialatt azt egy szélesebb társadalmi összefüggésbe helyezik.

Új szegénység alakul ki, mely már nem egyszerűen egyéni életciklus-jelenség, s mely egyre növekvő mértékben emberek egész csoportjait befolyásolja. Társadalmi-biológiai kockázati tényezők (beleértve az életkort, a nemek szerinti hovatartozást és a gyermekek számát) alakulnak át az új szegénységi paradigma következtében. A kialakuló társadalmi-gazdasági környezet ezeknek a tényezőknek a hatásait erősíti fel, különösen néhány országban. Új és váratlan jelenség is kialakulóban van: az életkor szerinti *underclass* formálódása Délkelet-Európában és Oroszországban. Lengyelország kivételével minden országban jól láthatóak a szegénység elnöiesedésének szimp-

²⁵ Nincs közvetlen információ a reprezentatív felmérésben egy etnikai *underclass*ra vonatkozóan. A kvalitatív felmérési adatok alapján léteznek roma populációs kisebbségi szigetek, ahol egy etnikai *underclass* kialakulás zajlik.

tómái. A család gyerekszáma is súlyos terhet jelenthet a családi költségvetés számára. Azonban a legerősebb szegénységi kockázatot az etnikai hovatartozás jelenti. A romák szegénysége Délkelet-Európában katasztrofális szintet ér el, és jelen pillanatban szemtanúi vagyunk egy etnikai *underclass* kialakulásának. Mint a többi országban, Magyarországon is a romák a reform fő vesztesei, de szegénységük a makrogazdasági jellemzők tekintetében különbözik.

Adatelemzésünk teleszkópján nézve a korábbi keleti blokk országai egymástól széttartó galaxisokként jelennek meg. Az országok közti különbségeket a biológiai túlélés és a társadalmi szegénység közti különbségen keresztül mérhetjük fel. A közép-európai radikális átalakítás előnyei egyértelműek. Délkelet-Európa és Oroszország számára azonban a probléma nem egyszerűen az, hogy a reformokat késleltették. Szlovákia is visszaesett. A reformok természete és mértéke olyan kulcstényezők, amelyek a hosszú távú hatással bírnak. Érdemes lenne a felmérés adatait felhasználni, hogy ellenőrizzük azoknak a feltételezéseknek a heurisztikus értékét, amelyek a fejlődés két modelljéről beszélnek: a közép-európai, kapitalisták nélküli kapitalizmusról és az Oroszországban és a Balkánon megjelenő, kapitalizmus nélküli kapitalistákról (Eyal–Szelényi–Townesley 2000).

A felmérés ez idáig tárgyalt legérdekesebb eredményei a megfigyelt jelenségek és az elszegényedés közti kapcsolatra, valamint a strukturális tényezők növekvő szerepére vonatkoztak. Eredményeink azonban feltárják magának a kutatási témának a *differentia specificá*-ját is: nem statikus helyzetet mérünk, hanem egy folyamatot, amely egyszerre formálja, illetve formálódik maga is a társadalmi szerkezet által. A gazdaság liberalizációjával párhuzamosan erőteljes romboló folyamatok is végbe mennek, amelyek a régi társadalmi kapcsolatokat is szétszakítják. Nagyszámú embercsoportok társadalmi helyzete állítódik feje tetejére. A társadalmi rétegződés korábbi középszintjein belül is változások történnek. Sok ember számára az átlagjövedelem alatti szint jelenti a közös nevezőt (Közép-Európában), míg ez a közös nevező a többséget takarja másutt (Délkelet-Európában és Oroszországban). Megjósolhatjuk, hogy a szegénység visszafordíthatatlan lesz sok ember számára, és ez néhány ember számára együtt jár majd a lecsúszással is. Előrejelzéseink már reálisnak bizonyultak a délkelet-európai etnikai kisebbségekre és a délkelet-európai és oroszországi idős népességre vonatkozóan. E folyamat jövőbeli dinamikáját további elemzéseknek kell nyomon követniük.

Fordította: Holló István és Hegedűs Rita

Irodalom

- Eyal, G.–I. Szelényi–E. Townesley 2000. *Making Capitalism without Capitalists*. London–New York: Verso
- Mitev, P.–E.–I. Tomova–L. Konstantinova 2000. The price of procrastination? The social costs of delayed market transition in Bulgaria. In Emigh, R.–I. Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Transitional Societies in Eastern Europe*. Westport, CT: Greenwood Press
- Raychev, A.–K. Kolev–A. Bundjulov–L. Dimova 2000. *Social Stratification in Bulgaria*. Sofia: LIK

A SZEGÉNYSÉG TÁRSADALMI MEGHATÁROZÓI A POSZTKOMMUNISTA TÁRSADALMAKBAN

Manapság a szegénység megnevezésére leginkább az *underclass* (osztályok alatti osztály, szegénysztyá) fogalmát használják. Amennyire azt a nyugati társadalmak alapján tudni lehet – márpedig a szegénység társadalmi rétegek szerinti előfordulásával kapcsolatban itt került sor a legtöbb kutatásra –, az *underclass* terminus egy olyan társadalmi rétegre vonatkozik, amelyet olyan jelenségek sújtanak, mint a hosszú ideig tartó munkanélküliség, az alacsony iskolázottság, a bűnözés és a tinédzserkori és házasságon kívüli terhesség. A szegényekről szóló leírásokban gyakran szerepel, hogy a szegények sajátos viselkedési kóddal, a *szegénység kultúrájával* rendelkeznek. A szegény szülőkről elmondják, hogy deviáns normákat és értékeket adnak tovább gyermekeiknek. Charles Murray (1986) értelmezése szerint a szegénység kultúráját a túlságosan bőkezű jóléti ellátások hozták létre, amelyek a függőséget növelik. A szegények áldozatok, akik apa nélküli otthonokban nőttek fel, és egy olyan ellenkultúrára szocializálódtak, amelyben az oktatásnak és a munkának alacsony a presztízse, és ez már eleve arra programozza be őket, hogy kudarcot valljanak. Az *underclass* tagjai belvárosi gettókból laknak, az Amerikai Egyesült Államokban zömükben az elszegényedett etnikai kisebbségekből kerülnek ki, fiatal egyedülálló anyák és rokkant személyek (Marks 1991; Morris 1994; Marshall és társai 1996; Whelan 1996; Buckingham 1999).

A szegénység a társadalom minden rétegében előfordul, de a kutatók szerint az *underclass* különbözik a hagyományos értelemben vett szegény rétegtől. Az újdonságot az jelenti, hogy a szegények soraiban nő az olyan emberek száma, akik társadalmi segélyekből élnek, nincsenek rendszeresen alkalmazásban, és ezért a civil társadalom szempontjából marginálisak. A hátrányok sajátosságairól és okairól viták folynak. Míg Murray és az úgynevezett *kulturális* magyarázatok hívei a kirekesztettség okát a szegények attitűdjeiben és viselkedésében keresik (lásd Marks 1991), addig az új szegénység *strukturális* megközelítése inkább a kapitalista rendszer nagyfokú szervezeti hibáinak tulajdonítja a jelenséget. Ez utóbbi megközelítés szerint a szegények és a nem szegények közötti egyre növekvő távolságot az ipar dolgozó osztályokat súlyosan sebezhetővé tevő hanyatlása okozza. A szegénység azért marad fenn, mert a bővülőben lévő szolgáltatási szektor képtelen magába integrálni az ipari tevékenység hanyatlásának kárvallottjait. A munka-nélküliséget tovább súlyosbítják azok az iparral és városfejlesztéssel kapcsolatos *laissez-faire* kormánypolitikák, amelyek a központi és helyi közigazgatási erőforrások aránytalanul nagy részét a tehetősebb rétegek számára biztosítják. A strukturális determinizmus követői a területi szegregációval kapcsolatban rámutatnak arra, hogy az a lakóépületek, iskolák, pihenést biztosító intézmények és egyéb közösségi szervezetek állapotának gyors romlásából, valamint az álláslehetőségek és a középosztály tehetősebb tagjainak mai belvárosi területekről való tömeges kimeneküléséből fakad (Wacquant–Wilson 1989). A strukturális determinizmus

Wilson 1989). A strukturális determinizmus hívei a jóléti állam következményeit illetően is alternatív értelmezéssel élnek. Például rámutattak arra, hogy az Egyesült Államokban a Reagan-időszak alatt a szegényeknek szánt lakástámogatások és egyéb programok jelentős csökkentése a szegénység erőteljes növekedéséhez vezetett (Skocpol 1988).

Bár a szegénykutatások eddig elsősorban Nyugat-Európára koncentráltak, ez semmiképp sem jelenti, hogy az *underclass* kialakulása csakis a fejlett kapitalista országokra jellemző. Ha figyelembe vesszük Oscar Lewis (1959) dél-amerikai szegénységről készített leírását, a szegénység erőteljes jelentkezését Etiópiában és Bangladesben, vagy az indiai kasztrendszer megdőböntő leírásait, felmerül a kérdés, hogy létrejött-e sajátos *arca* a kelet-európai szegénységnek. A posztkommunista országokban a szegénység mint társadalmi jelenség új tartalomra és formára tett szert. Mivel azonban a rendszer mélyreható változása óta csak néhány esztendő telt el, ez indokolttá teszi, hogy következtetéseink megfogalmazásában visszafogottan és óvatosan járjunk el. Azok az összehasonlító adatokra támaszkodó elemzések, amelyek megkísérlik dokumentálni a változásokat, mint a jelen írás is, a dolgok természetéből fakadóan korlátozott érvényességűek. Nem kétséges: azoknak a próbálkozásoknak, amelyek a kelet-európai szegénység sajátos kialakulásának megismerését célozzák, előzetes hipotézisvizsgálásra és a jövőbeni fejleményekkel kapcsolatos, adatokra épített spekulációkra kell szorítkozniuk.

Legfőképp azt vizsgálom meg, hogy a szegénység a társadalmi struktúrában hogyan jelenik meg. A tanulmány legfontosabb kérdése az, hogy a szegénység nyugati társadalmakban megnyilvánuló társadalmi meghatározói közül melyek azok, amelyek a posztkommunista társadalmakban is hatnak.

Nemzeti összehasonlító adatokra támaszkodva megvizsgáljuk, hogy vajon a szegénység a nagyvárosokban, a kisvárosokban vagy a falusi területeken koncentrálódik-e, mennyire kötődik az egyes etnikumokhoz, és mennyire idézi elő a hosszan tartó munkanélküliség, mely ebben a régióban viszonylag új jelenség. Elemzésünk rá fog mutatni az általános rétegződési minták kelet-európai regionális háttérhez viszonyított súlyára. Pontosabban kifejezve arra, hogy a szegénység megoszlásának általános szabályszerűségei milyen mértékben nyilvánulnak meg, illetve milyen mértékben hiányoznak.

Tanulmányunk második nagy kérdése az *underclass* kialakulása. Lehetséges ugyan, hogy Kelet-Európában a szegénység nyugati mintái alakulnak ki, de az még empirikus vizsgálatokra szorul, hogy az osztálystruktúra is a nyugati fejlődési pályát fogja-e követni. Az új rendszer konszolidációja után néhány évvel levont következtetéseink ugyan még nem kiforrottak, mégis némi bepillantást engednek abba a folyamatba, melynek során a szegények bizonyos csoportjai egy jól kitapintható *underclass*-szá alakulnak. Az *underclass*-szal kapcsolatos vita legfontosabb eleme az, hogy vajon tagjai a fő foglalkoztatási struktúrán kívül tevékenykednek-e. A posztkommunista *underclass* keresése során kísérletet teszünk arra, hogy meghatározzuk a szegény emberek értelmiségiekhez, a munkásosztály különböző kategóriáihoz, parasztokhoz és üzletemberekhez képest betöltött helyét. Ennek alapján lehetőségessé válik számunkra, hogy – korlátozott módon bár, de – meghatározzuk, mennyire különül el az *underclass* a társadalmi térben, vagyis: mennyire létezik egy társadalomtól *elkülönült underclass*.

Összehasonlító perspektívák

Természetesen különféle, egymástól elkülönülő tudományos hagyományai vannak azoknak a próbálkozásoknak, hogy a szegényeket elhatárolják a társadalmi struktúra többi kategóriáitól. Townsend és Gordon (1989) a szegénység 77 ismertetőjelét sorolták fel, amelyet – álláspontjuk szerint – figyelembe kell venni. Ez a távoiról sem teljes felsorolás jól szemlélteti, hogy mekkora problémát jelent a szegénység érvényes kritériumainak kiválasztása.

A korábbi próbálkozások fényében kulcsfontosságú, hogy a szegénység kielégítő meghatározásának meg kell különböztetnie egyfelől az ehhez a társadalmi kategóriához való tartozást, másfelől a szegénység következményeit és okait. A tautológia elkerülése érdekében a szegénység fogalmát a strukturális pozíciók elemzésére kell építeni anélkül, hogy összekevernénk ezeket a pozíciókat azokkal az attitűdökkel, viselkedésmódokkal vagy egyéb tényezőkkel, amelyek a szegénységhez való tartozásból fakadnak, vagy azt előidézik.

A probléma legadekvátabb megközelítésére a teljes háztartási jövedelmet vettem számításba, mert ez a legjobb rendelkezésre álló indikátora a szegénységnek. A meg-kérdezetteknek egy felsorolást adtunk át, és felkértük őket, hogy számoljanak be arról, hogy ők és családtagjaik mennyi pénzt költöttek az egyes tételekre. Mint ahogy azt Nolan és Whelan (1960) az érvényes mérőszámokat kutatva jelezte, az az optimális, ha a jövedelmi mutatókat összevonnak az erőforrás- és/vagy életmód-indikátorokkal. Mivel azonban nem volt elég rendelkezésre álló adat, a jövedelem alapú szegénységi küszöb egyszerű becslésére kellett támaszkodnom. Figyelembe véve azt, hogy milyen összefüggést állapítottunk meg a mostani jövedelem és a szegénység között, nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy következtetéseink érvényesek lesznek (lásd Mack és Lansley 1985). A megfelelő jövedelemhatárok meghatározására irányuló korábbi próbálkozásokat figyelembe véve az egyik leggyakrabban használt relatív mérőszámot használtuk fel. A szegénységi küszöböt minden vizsgált országban az átlagos egy főre jutó családi jövedelem alsó ötven százalékában határoztam meg.

Korábbi tanulmányokból többé-kevésbé tudni lehet, hogy a posztkommunista országokban milyen nagyságú és kiterjedésű a szegénység, illetve hogy melyek a kiváltó okai. Majdnem az összes ilyen vizsgálódás jelezte, hogy az alacsony iskolázottság, a nagy gyermekszámú háztartás és a hosszú távú munkanélküliség növeli annak valószínűségét, hogy az érintettek a szegények közé kerüljenek (Górnaiak 2000; Tarkowska 2000; Emigh és Szelényi 2000). Továbbra sem tudjuk azonban azt, hogy ezek a jelenségek a különféle országokban milyen sajátosságokat mutatnak: tehát hogy milyen hasonlóságok és különbségek állnak fenn olyan országok között, amelyek évtizedekig azonos politikai és gazdasági rendszerhez tartoztak. A közös múlt ellenére lehet, hogy az alacsony iskolázottság erősebb kockázati tényezője a szegénységnek Bulgáriában, mint Oroszországban, míg Lengyelországban és Szlovákiában a munkanélküliség erősebb meghatározó tényezője a szegénységnek – figyelembe véve azt a tényt, hogy az előbbi két országban különösen magas volt a munkanélküliségi arány (12,7% és 12,1%). A differenciálódás másik forrása egy nagyszámú etnikai közösség jelenléte lehet, ami a lakosság jelentős szegmentumai-ban növelheti a szegénység kockázatát. Míg Lengyelország etnikai szempontból

viszonylag homogén országnak tekinthető, olyan vegyes etnikumú országokban, mint Románia, Szlovákia és Magyarország, nagyszámú roma kisebbség található, amely gyakran a szegényeken belül a legnagyobb csoport (Gheorghe 1991). Bulgáriában a török és a pomak, valamint a roma kisebbség található meg a társadalmi ranglétra legalján.

Valóban millió formája van a szegénységnek. A korábbi szegénykutatások azon feltételezése, hogy a szegénység megjelenési formája a különböző országokban azonos, bizonyos nyugati elfogultságot tükrözött. Ha felismertük, hogy a szegények rendkívül rossz helyzete egyre inkább elválaszthatatlan a globális gazdaságban lejátszódó társadalmi-gazdasági folyamatoktól, nagyon rövidlátó stratégia a vitában a nyugati társadalmakra, vagy pontosabban az amerikai vagy angol helyzetre szorítkozni. Ezeket a megszorításokat figyelembe véve, a legfrissebb adatokra támaszkodva fogjuk megvizsgálni a kelet-európai szegénység társadalmi tényezőit. A keleti és nyugati tapasztalatok összehasonlítása is gyümölcsözőnek bizonyulhat. A poszt-kommunista nemzetek az utóbbi években a társadalmi rétegződés, a gazdaság és az életmód tekintetében a nyugati mintákat követik. Akármilyen irányban kell is korrigálnunk ismereteinket az alábbi elemzések alapján, a nyugati modell összehasonlítás céljából releváns marad. Két további érv szól emellett, hogy egy ilyen közvetett megközelítésre alapuló modellt kövessünk.

Az első érv a modernizáció folyamatával kapcsolatos. Leggyakrabban Wilsont (1987) idézik annak a nézetnek a támogatására, hogy a modern szegénység a városi Amerikában keletkezett – ennek Chicago és Detroit központi kerületei szimbólumává váltak. Az amerikai *underclass* városinak tűnt, amióta egyik legriasztóbb leírása a *Time Magazin* 1977. augusztusi számában megjelent. A modernizáció ellenpólusa azon vidékek álmos elmaradottsága, ahol fennmarad a paraszti hagyománykövetés, és amelyek társadalmi szempontból elszigeteltek maradnak. Lengyelországban az 1990-es években a legnagyobb anyagi nélkülözés és munkanélküliség a korábbi állami gazdaságok munkásainak körében köszöntött be. Az 1990-es évek elején az állami gazdaságokat megszüntették, és dolgozóikat családjaikkal együtt magukra hagyták, hogy éljenek meg, ahogy tudnak. A legtöbb ilyen munkás szakmanélküli és nagyon alacsonyan iskolázott volt, s ezért nem volt lépes megbirkózni a kapitalista piac nehézségeivel, és helyzetét tovább rontotta térbeli elszigeteltsége. A vidéken kialakult nélkülözést, ideértve a mezőgazdasági munkások és kisparasztközsegek szegénységét is, jól dokumentálják a helyi társadalmakkal foglalkozó tanulmányok (Gorlach 1998; Halamska 1998). Feltételezhető, hogy ebből a peremre csúszott rétegből töltődik fel a lengyelországi szegénysztály. A lengyel Központi Statisztikai Hivatal egész országra kiterjedő, 1997. évi felmérése szerint a városi lakosság 28,3 százaléka került a létminimum alá; a kisvárosokban (a 20 000 főnél kevesebb lakóval rendelkező településeken) a lakosság 54,5 százaléka szegény, míg a falusi területeken ugyanez az adat 62,5 százalék (Sfera ubóstwa 1998). A helyi társadalomról készített tanulmányok Oroszországban is jelzik, hogy a falusi területeken gyakoribb az anyagiakban való szűkölködés, mint másutt (Popova 2000). További vizsgálatokat igényel még, hogy a poszt-kommunista országokban mennyire válik gyakorivá a szegénység falusi területekre jellemző formája.

A második gondolatmenet azzal fog foglalkozni, hogy milyen kapcsolat van a szegénység kultúrája és a jóindulatú jóléti állam között. A kulturális magyarázatok

hívei azzal érvelnek, hogy a szegényosztály elsősorban szociális segínytől függőségben leledző és *dologkerülő* személyekből áll. E nézet szerint a szegénységet az a szerteágazó támogatási rendszer okozza, amely magában foglalja a lakbértámogatást, a rokkantsági biztosítást és egészségügyi ellátásra és más juttatásokra való igényjogosultságot. Az úgynevezett konzervatív elméletek hívei szerint a túlságosan is nagyvonalú jóléti juttatások csak súlyosbítják ezt a társadalmi betegséget azzal, hogy enyhítik a tüneteket ahelyett, hogy harcba szállnának az okokkal (Auletta 1982; Moynihan 1965; Murray 1984). Murray így ír erről:

A szegény emberre vonatkozó szabályokat gyakorlatilag megváltoztattuk. Tömören összefoglalva ezt mondtuk: „Nem a te hibád, hogy szegény vagy. Ha az iskolában nem tanulsz, ez azért van, mert az oktatási rendszer károdra elfogult. Ha bünt követsz el, ezt a kedvezőtlen környezet okozza...” Miután pedig mindenkit felmentettünk a felelőség alól, kijelentettük: „...megélsz majd anélkül, hogy oly módon vennél részt társadalomban, ahogyan azt szüleid tették.” (1986: 36).

A kelet-európai társadalmakban élő emberek évtizedeken keresztül úgy érezték, hogy joguk van a szociálpolitikai ellátás különféle formáira. A posztkommunista társadalmak azonban a piac merev szabályainak uralma alá kerültek, és már nem képesek többé fenntartani a magas színvonalú szociális juttatásokat. Ezek az országok ugyanis hatalmas ellátó rendszereket örökölték meg (az egyedülálló anyákat támogató családi pótlék, a nyugdíjasok és rokkantak szociálpolitikai támogatása). A rendszerváltás és a szociálpolitikai ellátás reformja ellenére az összes korábbi juttatás valamilyen formában fennmaradt. A magyarországi helyzetet elemezve Szalai Júlia kimutatta, hogy az új szociálpolitikai szabályok új indoklással nyújtottak ingyenes egészségügyi ellátást, táppénzt és gyermeknevelési juttatásokat. Sőt, a lengyelországi longitudinális elemzések rámutattak arra, hogy az 1990-es években a nyugdíjasok a többi társadalmi csoporthoz viszonyítva meglepően jól jártak (Beskid 1999).

Ezek az eredmények megmagyarázzák azt a paradox jelenséget, hogy a családi költségvetésekben a nyugdíjasok jövedelme növekvő szerepet játszik. Nem meglepő, hogy a nyugdíjasok családon belül betöltött társadalmi státusza pénzügyi helyzetük erősödése következtében megnőtt, és a nyugdíjasok támogatottakból támogatást adókká váltak (Sikorska 1998). A falusi szegény családokkal kapcsolatban elmondható, hogy – legalábbis sok esetben – a nagyszülők nyugdíjellátása lett az egyetlen megélhetési forrás és a pénzügyi nehézségekkel való megbirkózás legfontosabb eszköze (Korzeniowska 2001). Meg fogjuk vizsgálni, hogy milyen mértékben tekinthető mind a hat országban azonos, „kontextuális” sajátosságnak a nyugdíjasok előnyös helyzete.

Elemzés: a szegénység gyökerei és társadalmi meghatározó tényezői

Elemzésünk adatai a Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában, Oroszországban és Szlovákiában 2000-ben elvégzett felmérésekből származnak. Az összes felmérést az adott országban lévő háztartások lakcímeinek véletlenszerű, a 18 éven felüli lakosságot teljes egészében reprezentáló mintavételére

alapozták. A tényleges minta nagysága országról országra változott: Szlovákiában 1005, Lengyelországban 1015, Romániában 1969, Bulgáriában 2121, Magyarországon 2000 és Oroszországban 2512 fő volt. Mind a hat országban azonos kérdéseket tettek fel, és az interjúk két részből álltak. Az első részben a kérdezetteknek kérdéseket tettek fel az adott háztartásról, beleértve ebbe a háztartás tagjainak számbavételét. A második részben a kérdezetteknek saját magukról tettek fel kérdéseket. A kérdések a szegénység különféle objektív vetületeit érintették, többek között önértékelést, standard társadalmi rétegződés adatokat, a munkavégzés sajátosságait, etnikai hovatartozást és családi hátteret. A kérdőív angol szövegét lefordították az egyes nyelvekre, és egy sor próbavizsgálatban használták. A felmérésből származó adatokat szigorúan összehasonlító módon kódolták.

A számunkra legfontosabb változó a szegénységben élő embereket a többi emberrel hasonlítja össze. Ezt a változót 1-gyel kódoltuk az összes olyan válaszoló esetében, akinek az egy főre eső családi jövedelme a teljes mintára kiszámított átlagjövedelem ötven százaléka alatt volt. Mint az alábbi kérdés jelzi, a családi jövedelmet meghatározott jövedelemforrások alapján számítottuk ki:

Néhány kérdést fogok feltenni Önnek azokról a jövedelmekről (vagy juttatásokról), amelyeket az Ön háztartása az utóbbi hónapban ténylegesen megkapott (tehát nettó jövedelemről van szó). Kérem, mondja meg, hogy az alábbi jövedelem- vagy juttatástípusokból körülbelül mennyi folyt be: (i) az összes bér, kereset, jutalom, az összes háztartástag vállalkozásból vagy egyéni munkavégzésből származó jövedelme; (ii) állami juttatások; (iii) a gombaszedés vagy a magántulajdonban lévő föld termékének értékesítése; (iv) másoktól kölcsönkért pénz; (v) személyes ingóság értékesítése vagy zálogba adása; (vi) rokonoktól vagy barátoktól kapott pénz (ideértve a tartásdíjat és gyermeknevelésre adott támogatást); (vii) egyéb emberektől vagy intézményektől kapott pénz vagy támogatás (mint pl. a jótékonyaságból származó segély, magánalapítványok, humanitárius adományok vagy egyházi jótékonykodás stb.); (viii) egyéb (kérem, jelezze: miről van szó).

Miután összeadtam az összes fenti forrásból származó jövedelmet, elosztottam az így kapott összeget a háztartásban élő családtagok számával. Az ötven százalékos szegénységi küszöböt alapul véve a szegények aránya az egyes országokban az alábbiak szerint alakult: Bulgária: 17,1 százalék; Szlovákia 24,4 százalék; Oroszország: 25,7 százalék, Lengyelország 30 százalék; Románia 36,5 százalék és Magyarország: 40,6 százalék. Nem férhet kétség ahhoz, hogy ezek az adatok ellentétben állnak a fenti országok társadalmi és gazdasági fejlődésével kapcsolatos ismeretinkkel. Látnunk kell azonban, hogy a szegénységnek az általunk alkalmazott relatív mérőszáma nem a nemzeti jólét vagy az átlagos életszínvonal mutatója. Például az átlag magyar vagy lengyel euróban vagy dollárban kifejezett életszínvonala lényegesen magasabb, mint a bolgároké, románoké vagy oroszoké. Magyarországon és Lengyelországban általában magasabb fogyasztási szükségletek kielégítését teszik lehetővé a megszerzett jövedelmek, mint a többi országban. Eredményeink ugyan azt jelzik, hogy a *relatív szegénység* Lengyelországban gyakrabban fordul elő, mint

Oroszországban, ez azonban semmit sem változtat azon, hogy nagy átlagban Lengyelország szegényei sokkal jobban élnek, mint az oroszországi szegények.

Most pedig térjünk át a kutatásunkat leginkább foglalkoztató kérdésre, nevezetesen arra, hogy ki tartozik a szegények közé a hat kelet-európai országban. Annak érdekében, hogy megállapítsuk a szegények társadalmi struktúrában elfoglalt helyét, a társadalmi helyzet számtalan meghatározó tényezőjét, a kérdéses személy nemét, korát, iskolázottságát, lakóhelyét, etnikai hovatartozását és foglalkozási státuszát vettem figyelembe. Ahhoz azonban, hogy képesek legyünk meghatározni, hogy a szegénység a posztkommunista országokban a nyugati országokban megfigyelt minták szerint strukturálódik-e vagy sem, további változókat kell bevezetnünk. A függőség szubkulturájának operacionalizálására egy négyfokú skálát használunk, amelyen azt mérjük, hogy az adott személy mennyire támaszkodik a helyi önkormányzatok vagy a kormányzervek jóléti támogatására: 0 = semmiféle támogatást nem kap az érintett; 1 = egy forrásból kap segílyt (pl. munkanélküli segíly vagy gyermeknevelési segíly); 2 = két forrásból kap segílyt; 3 = három vagy több forrásból kap segílyt. A családok felbomlását egy *elvált személy*-nek nevezett *dummy* változóval operacionalizáltuk, ahol 0 = nem elvált, 1 = elvált. A szegény státusz időbeli folyamatoságát két *dummy* változóval operacionalizáltuk. Az első azt méri, hogy a válaszoló folyamatosan munkanélküli-e vagy sem, a második pedig azt, hogy a válaszadó 14 éves korában apja munkanélküli volt-e vagy sem.

Szorzat formátumú logisztikus regressziós modellt állítottunk fel, melyben a szegénységet az előzőekben leírt módon kétértékű változóként kódoltuk. Az 1. táblázatban található esélyhányadosok (e^b) azt fejezik ki, hogy az egyes független változóban bekövetkező egy egységnyi változás milyen hatással van annak esélyére, hogy valaki szegény legyen. Ha az esélyhányados = 1, akkor ez azt jelzi, hogy a független változónak nincs hatása, az 1-nél nagyobb értékek esetében pozitív hatás rvényesül, míg az 1-nél kisebb érték esetében a független változónak negatív hatása van arra, hogy valaki a szegények közé kerüljön.

¹Annak valószínűségét, hogy egy személy az ötven százalékos szegénységi küszöb alá sodródjon, így modelleztük: $\ln p/(1-p) = xZ + u$, ahol a p jelenti az ötven százalékos szegénységi küszöb alatt lévő csoporthoz való tartozást, xZ a személyi tulajdonságok vektora és u a véletlen hiba. Az anti-logaritmusok figyelembevételével megkapjuk annak esélyét, hogy egy személy szegény legyen, és az egyenletet p értékre rendezve ezt kapjuk: $p = e^{xZ} / e^{xZ} + 1$. Az olyan független változókat, mint az életkor, az iskolázottság és a lakóhely nagysága, dichotóm kategóriaként vezettük be a modellbe. Az életkor referenciacsoportja a legidősebb kohorsz, amely az összes 65 éves és annál idősebb válaszolókat foglalja magában. Az iskolázottság tekintetében a referenciakategória az egyetemi és iskolai végzettség, a lakóhely tekintetében pedig a fővárosban való lakás. Annak érdekében, hogy a referenciacsoportokra meg tudjuk határozni a regressziós együtthatókat, további modelleket futtattunk le, amelyekben a fenti változókat más referenciacsoportokkal helyettesítettük. A *dummy* változók operacionalizálására a hatáskódolást alkalmaztam (vö. Cohen–Cohen 1983). Így az e változókhoz tartozó esélyek értékei a minta főátlagára vonatkoznak.

1. táblázat

A logisztikus regressziós modell szegénységet előrejelző együtthatói hat országra

Független változók	Bulgária	Magyarország	Lengyelország	Románia	Oroszország	Szlovákia
<i>Nem</i> (1=férfi)	0,89	14,1	0,85	1,01	0,64*	0,85
<i>Kor:</i>						
18–25 év	0,98	28,8	3,87**	0,0	1,71**	2,41**
26–40 év	0,90	1,38	1,47**	14,2	1,02	1,22
41–50 év	1,33	0,51	1,38	4,64	1,22	1,08
51–65 év	1,15	0,58	0,47**	0,73	0,73*	0,96
66 éves és idősebb	0,74	0,67**	0,27**	0,96	0,20	0,33**
<i>Iskolai végzettség:</i>						
Egyetem és főiskola	0,43*	0,42**	0,22*	0,52*	0,78	0,46*
Befejezetlen egyetem és főiskola	0,82	0,72	0,77	0,53*	0,96	0,83
Középiskola	0,90	0,90	1,09	0,65**	1,15	0,51**
Szakmunkásképző	1,28	1,44*	1,90**	1,19**	1,06	0,82
Általános iskola	1,22	1,50**	1,71*	1,86**	1,48**	1,60*
Befejezetlen általános iskola	2,02**	1,71**	1,64	2,61**	0,74	3,94**
<i>Lakóhely:</i>						
Falusi területek	1,10	1,10	2,07**	1,79**	1,91**	1,10
Város 10.000–99.000 lakossal	0,97	1,13	1,06	1,27	1,08	0,92
Város több mint 100.000 lakossal	0,97	1,18	0,75	0,79	1,05	0,89
Főváros	0,97	0,67**	1,06	0,56**	0,47**	1,11
<i>Egyebek:</i>						
Alkalmazott	0,52**	0,11**	0,14**	0,10**	0,28**	0,29**
Nyugdíjba vonult (retired)	0,71	0,17**	0,25**	0,26**	0,24**	0,36*
Nyugdíjas (pensioner)	1,23	0,41**	0,59	0,33**	0,38**	0,93
Háztartásbeli (nő)	1,23	1,42	2,74*	1,75**	3,21**	2,10
Tartósan munkanélküli	0,84	1,53*	0,59	1,09	0,88	1,45
Kérdeztett apja munkanélküli	2,24**	0,96	1,83*	1,51	1,89**	1,35
Elvált	0,93	0,27**	0,47**	0,84	0,45**	0,49
Tagság etnikai kisebbségben	3,99*	2,07**	0,08	1,21	1,82**	0,93
Juttatások	2,05**	2,08**	2,21**	2,96**	3,64**	2,69**
Chi-négyzet/ szabadságfok	301/22	909/22	395/22	1042/22	699/22	320/22

** p<0,01; * p<0,05

A középiskolából kimaradt személyek gyakrabban kerülnek be az amerikai *underclassba*. (Ricketts–Sawhill 1988: 321). Buckingham (1999: 57) arra az eredményre jutott, hogy az 1990-es években Nagy-Britanniában a szegények között túlreprezentáltak azok, akiknek nincs semmiféle iskolai végzettségük: míg körükben az ilyen személyek aránya 45 százalék, addig a segéd munkások között ez az arány 27,7, a szakmunkások között pedig 18,2. Ezek az adatok azt sugallják, hogy a szegénység háttérben az a tény húzódik meg, hogy a gyengén iskolázott és alacsony képzettségű személyeknek nehezebb stabil állást találniuk, és ennek következtében valószínűbb, hogy az *underclassba* vagy kedvezőtlen pozíciókba kerülnek. Mivel nem kell komoly szankciókkal – például iskolai fegyelmi intézkedésekkel – szembenéznük, ha nem tanulnak az iskolában, és nincs kézzelfogható motiváció a tanulásra, nagyon sok diák egyszerűen csak a szórakozásnak él és nem tanul. Ha figyelembe vesszük, milyen alapvető szerepet játszik a tanulás a szegénység elleni harcban, fel kell tennünk magunknak a kérdést: az alacsony iskolázottság mennyire játszik közre a kelet-európai szegénysztály kialakulásában.

Az 1. táblázat adatai jelzik: az alacsony iskolázottsági szint tényleg jelentős szerepet játszik abban, hogy egy háztartás az ötven százalékos szegénységi küszöb alá kerül-e. Ezt a hatást mind a hat országban meg lehet figyelni. Az egyetemi végzettséggel rendelkezőknél a legkisebb annak valószínűsége, hogy szegényekké válnak. Az összefüggés Lengyelországban a legerősebb: a középiskolai végzettség 1-ről 0,22-re csökkenti ezt a valószínűséget. Ezzel párhuzamosan azonban az iskolázottsági szint csökkenésével a szegénységi küszöb alá kerülés valószínűsége kétszertelenül nő. Lengyelországban például a minta egészére számított számtani középértékhez képest a középiskolai végzettséggel rendelkezők 9 százaléka (1,09) van a szegénységi küszöb alatt (lásd 2. lábjegyzet). A szakmunkás végzettségüket fenyegeti leginkább a szegénység (1,90). Oroszországban hasonló görbe vonalú modell érvényesül. A többi országban azonban szinte egyenes vonalú összefüggés van a szegénység és az iskolázottság között. A különféle iskolázottsági szintekre kapott együtthatók azt mutatják, hogy a legalacsonyabb iskolázottsági érték hatása a legnagyobb a szegénység előrejelzésében. A szélsőséget Szlovákia képviselte: itt az általános iskolai végzettségük (vagy a teljesen iskolázatlanok) 3,94-szer nagyobb valószínűséggel kerültek a szegények közé, mint az átlagos válaszoló. Ezeket a nyomasztó számokat ki lehet egészíteni azokkal az eredményekkel, amelyekre Elżbieta Tarkowska (2001) jutott a mezőgazdasági munkások és parasztok családjával folytatott mélyinterjúi alapján. Amikor a paraszt családokat megkérdezték, hogy gyermekeik miért maradnak ki olyan nagy számban az iskolából, akkor az okok között a családi feladatokat, a korai házasságot és a munkapiacra való belépést említették. A „lerövidült gyermekkor modellje” jelentősen hátráltatta az iskolai sikereket, ez pedig növelte annak a valószínűségét, hogy az illető személy szegény legyen.

Nicholas Lemann (1988: 81) megfogalmazása szerint az amerikai *underclass* „nagyraérett a feketék problémájává” vált. A nyugati társadalmakban az *underclass* legfontosabb tulajdonsága az, hogy soraik között túlreprezentáltak az etnikai kisebbségek. Még le kell bontani azokat a korlátokat, amelyek megakadályozzák, hogy kisebbségek bekerüljenek e társadalmak főáramába. Ezzel szemben Lengyelországban, ahol a nemzeti kisebbségek 2000-ben a teljes lakosságnak csak 2,8 százalékát tették ki, nem számíthatunk arra, hogy az etnikai hovatartozás jelentős szerepet

játsszon. Az etnikai szempontból legsokszínűbbnek számító Bulgáriában a nemzeti kisebbségek összlakosságához viszonyított aránya 38,4 százalék, Szlovákiában 16,4, Oroszországban 15,7, Magyarországon 13 és Romániában 12,2 százalék. Érdekes, hogy a társadalmi rétegződéssel kapcsolatos empirikus kutatások kezdete óta az etnikai hovatarozást a társadalmi státusz egyik meghatározó tényezőjének tekintik. Azonban nem maga az etnikai diszkrimináció hozta létre az *underclass*-t. Az Egyesült Államokban ezt az állítást a sikeres feketék példája bizonyítja. Ugyanez a minta érvényes néhány kelet-európai országra is. Romániában a romák egyes csoportjait a szabad kereskedés újjagdagjainak tartják, akik a határok felnyitásával termékeket hoztak be a hazai piacra (Gheorghe 1991).

Mivel vizsgálatunkban a kisebbségekből származó mintanagyság gyakran túl alacsony, csak korlátozott mértékben tudunk tanulságokat leszűrni a kisebbségek körében előforduló szegénység mértékéről. Ha a részletes kategóriákon belül sikerül operacionalizálni az etnikai kisebbséghez tartozás hatását, akkor általánosságban meg tudjuk vizsgálni, milyen hatása van az etnikai kisebbséghez való tartozásnak. Elemzésünk részleges empirikus alátámasztását adja annak, hogy az etnikai hovatarozás jelentős szerepet játszik a szegénység előrejelzésében. Az etnikai kisebbséghez tartozás Bulgáriában, Magyarországon és Oroszországban növeli annak esélyét, hogy valaki az ötven százalékos szegénységi küszöb alá csússzon. Elemzésünk egyértelműen megmutatja, hogy – az iskolázottság, lakóhely, munkaerő-piaci státusz és néhány egyéb változó hatását kiszűrve – az etnikai kisebbséghez való tartozás jelentősen növeli a szegénységi küszöb alá kerülés valószínűségét. Bulgáriában az etnikai kisebbséghez tartozás erősen valószínűsíti a szegénységet: a pomak, a roma vagy a török kisebbséghez való tartozás egy százalékkal növelte a szegénység valószínűségét. Lengyelországban és Szlovákiában az ellenkező hatás figyelhető meg: az etnikai kisebbséghez való tartozás – a lengyelekhez és a szlovákokhoz képest – csökkenti a szegénység veszélyét. Feltételezhető, hogy ezekben az országokban az etnikai kisebbségek helyzete relatíve jobb, mint a többségé. Mindazonáltal Lengyelországban és Szlovákiában az etnikai kisebbséghez való tartozás hatása statisztikailag nem szignifikáns, és nem tekinthető erősnek.

A nyugati társadalmakban elsősorban a városi területek peremre sodródott lakóit fenyegeti az a veszély, hogy az *underclass* soraiban találják magukat. Az eddig bemutatott adatok szerint a szegénység a kelet-európai társadalmakban is térbelileg is meghatározható jelenség. Kelet-Európa szegényei azonban elsősorban a falusi területeken élnek. Az 1. táblázat adatai arra utalnak, hogy – Magyarország kivételével – a vidéki területeken a szegénység sokkal koncentráltabban fordul elő, mint a városi központokban. Minél inkább csökken az elszegényedés valószínűsége valakinél, annál nagyobb lélekszámú az illető lakóhelye. Magyarországon a válaszadók lakóhelynagyságához kapcsolódó elszegényedésének valószínűsége nem követ lineáris modellt. Ehelyett éles különbség rajzolódik ki a budapestiek és a kisebb lélekszámú városok lakói között. Az egész mintát figyelembe véve a budapesti lakosoknál a legkisebb a valószínűsége a szegénységnek: az a tény, hogy valaki fővárosi lakos, 33 százalékkal csökkentette a szegénység valószínűségét az egész mintára számított középértékhez képest (1–0,67). A bukaresti vagy moszkvai lakóhely szintén csökkentette annak valószínűségét, hogy a megkérdezett a szegénységi küszöb alá kerüljön. Ezzel szemben Pozsony és Varsó lakóit ez a tény alig védte meg a

szegénységtől. Szlovákiában és Lengyelországban nem a fővárosban, hanem a száz-ezer lakosnál nagyobb városokban volt a legkisebb a szegénység valószínűsége.

Eredményeink összhangban vannak a korábbi tanulmányok következtetéseivel, amelyek az anyagi depriváció gyökereit a fiatalabb korcsoportokra vezetik vissza. Lengyelországban, Szlovákiában és Oroszországban az életkor növekedésével párhuzamosan csökken a szegénnyé válás valószínűsége, és ez azt jelenti, hogy a fiatalabb korcsoportok között a szegények túlreprezentáltak. Egyfelől úgy tűnik, ez a trend alátámasztja a korábbi lengyelországi adatokat, amelyek jelezték, hogy az 1990-es években a nyugdíjasok nem voltak rossz helyzetben. Másfelől, a nyugdíjazás hatását is kiszűrve, az életkornak, úgy tűnik, további hatása van, ami a fiatalabb korcsoportok számára nagyobb kockázatot jelent.

A marginalizáció és a társadalmi kirekesztettség sok meghatározása figyelembe is veszi az életkor hatását. Whelan (1996: 44) Írországon arra a következtetésre jutott, hogy az idősebb megkérdezettek háztartásaiban nagyobb az elszegényedés kockázata. Az általunk megvizsgált hat posztkommunista országban a szegénység elkerülésnek egyszerű módja van: a nem nyugdíjas státus helyett nyugdíjjal rendelkezőnek kell lenni. Tisztán statisztikai értelemben a dichotóm *nyugdíjas* változó értékében történő egy egységnyi növekedés együtt járt a szegénységi küszöb alá esés valószínűségének csökkenésével. Az 1. táblázat adatai jelzik, hogy a magyarországi nyugdíjasok esetében volt a legalacsonyabb a szegénység kockázata: az összes nem nyugdíjashoz képest 83 százalékkal kisebb valószínűséggel voltak szegények. Ezzel szemben Bulgáriában voltak a legkevésbé védettek a nyugdíjasok. A nyugdíjas státus megszerzése úgy tűnik, mind a hat országban jelentős mértékben csökkenti a szegénnyé válás veszélyét. Ez az összefüggés valószínűleg a nyugdíjak indexálásának vagy az egyéb, a posztkommunista jóléti állam által meghozott intézkedéseknek tulajdonítható. Mert hiszen a jelenlegi nyugdíjrendszer az összes posztoszocialista országban meglévő és a korábbi rendszerektől örökölt általános szociálpolitikai rendszernek csak az egyik alkotóeleme. A nyugdíjasok tényleg kisebb valószínűséggel szegények, és egy kicsivel kisebb mértékben szenvedtek a szegénységtől, mint a nem nyugdíjasok, bár ez csak Magyarországon, Romániában és Oroszországban igaz. Ez az összefüggés valószínűleg Bulgáriára, Lengyelországra és Szlovákiára is igaz, bár statisztikailag nem szignifikáns.

Összességében elmondható, hogy a szegénységet legerősebben a megkérdezett munkapiaci részvétele jelzi előre. Az 1. táblázat mutatja, hogy az összes országban a munkaviszonyban állóknál a legkisebb annak a valószínűsége, hogy az ötven százalékos szegénységi küszöb alá csúsznak. A megkérdezett jelenlegi munkapiaci státuszának Bulgáriában volt a legkisebb hatása, míg a legnagyobb Magyarországon. Ezt az összefüggést mutatja, hogy Magyarországon az állással rendelkezőknél a szegénység valószínűsége 0,11. Az elszegényedéssel kapcsolatos különféle korábbi vizsgálatok alapján azt várhatjuk, hogy a vizsgált országokban a munkapiacról való hosszú ideig tartó kiesés az ellentétes irányba hat. Az amerikai, ír és nagy-britanniai adatok alapján megbízható empirikus bizonyítékunk van arra nézve, hogy Nyugaton a sokáig tartó munkanélküliség erős kapcsolatban áll a szegénységgel (Nolan–Whelan 1996; Whelan 1996; Buckingham 1999). Az ilyen feltételezésekkel ellentétben azonban a hosszú ideig tartó munkanélküliség káros hatása kevésbé általános Kelet-Európában. Az összes, a felmérés időpontjában munkanélküli válaszadó ese-

tében regressziós modelljeinkben az *állandó munkanélküliség* az 1-es kódot kapta, míg a többiek a 0 kódot kapták. Az 1. táblázat adatai jelzik, hogy csak Magyarországon növeli lényegesen a szegénység veszélyét a hosszú ideig tartó munkanélküliség. Az összes többi változó hatását kiszűrve az állandó munkanélküliek 53 százalékkal nagyobb valószínűséggel csúsznak a szegénységi küszöb alá. A rendszerváltozás több mint tíz évében a megkérdezett személyek nem állandó részvétele a munkaerőpiacon az élet sok területére volt negatív hatással. Ennek ellenére csak Magyarországon van erős korreláció a munkanélküliség és a szegénység között.

Érdekes módon a szegénység leginkább a nemzedékek között továbbadás mechanizmusaival függ össze a leginkább. A meginterjúvoltakat megkérdezték, hogy édesapjuk munkanélküli volt-e 14 éves korukban. Az *underclass* kialakulásával kapcsolatos összes elmélet feltételezi, hogy a szegénység generációról generációra adódik tovább. Ezt az elképzelést némileg alátámasztják a Bulgáriában kapott adatok: a jelenleg szegények esetében nagyobb valószínűséggel találjuk azt, hogy 14 éves korukban édesapjuk munkanélküli volt, mint a nem szegényeknél. Lengyelországban és Oroszországban is érzékelhető generációk közötti továbbadás kicsi, de szignifikáns hatása.

Az *underclass* egyedi kulturális jegyek alapján történő azonosítása nagy figyelmet keltett a szociológiai kutatásban. A kulturális elméletek feltételezik, hogy a szegények sajátos deviáns kultúrájuk okán *be vannak zárva* a szegénységbe (Wilson–Aponte 1985; Marks 1991). A kulturális determinizmus legtöbb képviselője számára a szétzilált és patológiás családot a társadalom jó szándéka hozta létre. Ezek az elemzések a jóléti támogatási rendszert tekintik annak a forrásnak, mely biztosítja az *underclass* reprodukcióját (Murray 1986). E nézet szerint a munkanélküliséget az érintettek önkéntesen választják abban az értelemben, hogy az állást keresők ahelyett, hogy elfogadnák a nekik felkínált állásokat, gyakran úgy döntenek, hogy állástalanok maradnak. Ezt az álláspontot Lawrence Mead fogalmazta meg a legvilágosabban: „Nem az a probléma, hogy nincsenek betöltendő állások, hanem az, hogy ezek gyakran elfogadhatatlanok annak fényében, hogy általában a szociális ellátó programok is biztosítanak egy bizonyos mennyiségű jövedelmet” (Mead 1986: 70). Minden olyan próbálkozás, amely a szegények kultúráját kvantitatív eszközökkel próbálja meg kifejezni, szükségképpen durva mérőszámokra kénytelen támaszkodni. Az egyik ilyen szempont, hogy a válaszoló kap-e szociális segílyt. Teljes mértékben tudatában vagyunk annak, hogy ez a mérőszám távolról sem problémamentes. Egyfelől az a tény, hogy egy személy szociális támogatást kap, tényleg tükrözheti a tanult tehetetlenséget, és csakugyan jelezheti, hogy az adott válaszoló nem vállal felelősséget saját életkörülményei alakításáért, másfelől viszont tényleg fakadhat magának a szegénységnek a körülményeiből. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy az összes posztkommunista társadalomban a jóléti támogatás egyértelműen kötődik a szegénységhez. A keresztmetszeti adatokra támaszkodva nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a jóléti támogatás és a szegénység között ok-okozati kapcsolat áll fenn, és az sem körvonalazódik, milyen irányba mutat ez az ok-okozati kapcsolat. Ezen kérdések tisztázásához a paneladatok longitudinális elemzésre lenne szükség, amelyek segítségével tanulmányozni tudnánk a folyamatok időbeli alakulását.

Murray (1990) érvelése szerint a szegényosztály legfontosabb sajátossága a házasság hanyatlása: a nőtlen férfiak fegyelmetlenségük okán nem vonzó házassági partnerei a nem házas nőknek. Wilson (1987) szerint a férfiak azért nem vonzóak, mert állástalan-ságuk miatt nem tudják eltartani a családjukat. Ezt a feltételezést oly módon ellenőrzöm, hogy közelebről szemügyre veszem a családi instabilitás hatásait: összehasonlítom az elvált családi állapotúakat az összes többi megkérdezettel. Az 1. táblázat jelzi, hogy ez a hatás meglehetősen erős. Murray és Wilson állításaival ellentétben azonban az elvált válaszolók anyagilag *jobb* helyzetben vannak, mint a nem elvált válaszolók. Arra gondolhatunk, hogy talán olyan további körülmények léteznek, mint pl. a magasabb iskolázottság, a nagyvárosi lakóhely vagy egy biztos állás, amelyek a válást mintegy a szegénység elleni védőernyővé alakítják.

Két további eredményesorozat a nemi hovatartozást és a háztartásbeli nő státuszát illeti. Csak Oroszországban lehetett szignifikáns összefüggést kimutatni a nemi hovatartozás és a szegénység között: ott a nők nagyobb valószínűséggel voltak anyagi depriváció körülményei között, mint a férfiak. Mivel a függő változónk a családi jövedelmekre vonatkozik, a nemi hovatartozás megtisztított hatása jelzi: ez az összefüggés nem a házas, hanem inkább a nem házas nőkre vonatkozik. Különösen erős az összefüggés a nem házas anyák, az idős özvegyek és a női családfővel rendelkező családok esetében. Ezenfelül Lengyelországban, Romániában és Oroszországban a háztartásbeli nők körében viszonylag magasabb a szegények aránya, mint a nem háztartásbeli nők között. A nemi hovatartozás megtisztított hatásának előbbieken idézett hatását idézve, feltételezhetjük, hogy a háztartásbeli státusz nettó hatása a nem házas asszonyok szegénység általi veszélyeztettségének egy újabb dimenziójára derít fényt.

Underclass – létezik-e ilyen?

Ahhoz, hogy elemezhesük a szegénység társadalmi meghatározóit, meg kell határozunk, hogy a szegények a nem szegényekhez képest hol helyezkednek el a társadalmi térben. Ez a probléma viszont a társadalmi korlátok alapvető kérdéséhez visz el bennünket, tudniillik ahhoz, hogy a szegények milyen mértékben képeznek a társadalmi szerkezetben egy különálló és viszonylag homogén csoportot, amely elkülönül az értelmiségtől, a nem fizikai dolgozóktól, a nem mezőgazdasági tulajdonosoktól, a munkásosztálytól és a parasztságtól. Egyes kutatók szerint (vö. Wilson 1987; Magnet 1992) a szegények egy olyan viszonylag homogén csoportot képeznek, amelynek attitűdjei és kulturális vonásai generációról generációra szállnak tovább; és akik olyan gazdasági és térbeli szegregációban osztoznak, amely a társadalmi hierarchia legalsó fokán levő elkülönült helyet biztosít számukra. A fenti álláspont ellenzői azokra az empirikus bizonyító adatokra hivatkoznak, amely szerint a szegényosztály heterogén és változó besorolási kategória, amelynek nincs sajátos kultúrája, illetve különálló identitása (Heath 1992; Gallie 1994; Marshall et al. 1996). Kelet-Európára alkalmazva őket, a szegények különálló társadalmi pozíciójával kapcsolatos kérdésfelvetések összefüggésbe kerülnek az *underclass* elkövetkező évtizedekben várható kialakulásával.

Az *underclass* (szegényosztály) kifejezést Myrdal (1963) teremtette meg azok leírására, akiket szélsőséges gazdasági marginalitásba szorítottak. E társadalmi cso-

portra Myrdal álláspontja szerint az anyagi nélkülözés és a nem stabil munkapiaci részvétel kombinálódása volt jellemző, amelyet tovább súlyosbított a társadalmi marginalizálódás. Olyan tudósok szerint, mint például Wilson (1987), Runciman (1990) és Smith (1992), a többségi társadalomból való kikerülés első lépése a marginalizálódás volt, amely a földrajzi koncentrációban, a munkaerőpiacról való tartós kiszorulásban és/vagy anyagi nélkülözésben nyilvánult meg. Az azonban, hogy az *underclass* kialakulásához milyen mértékű marginalizálódás kell, empirikus kérdés marad. Az alábbiakban a marginalizálódást a munkaerőpiacról való tartós kiszorulásként operacionalizálom. Az *underclass* megkülönböztetése érdekében a következő két sajátosságot fogom használni: marginalizálódás és anyagi nélkülözés. Azok a munkanélküli válaszolók, akiknek az ötven százalékos szegénységi küszöb alatt volt a jövedelmük, az 1-es kódot kapták, míg az összes többi 0-t.²

E meghatározás szerint az *underclass* a szegény emberek csoportjainak olyan maradványkategóriája, amelybe azok a személyek tartoznak, akik képtelenek részt venni a munkaerőpiacon. Markánsabb elméleti megfogalmazásban: minden olyan személyt a szegénycsoport tagjának tekintünk, aki nem illeszthető be a hagyományos osztályosémába. A nyugati osztálystruktúra leginkább elfogadott operacionalizációja az EGP, amelyik a foglalkozási pozíció neoweberiánus fogalmával határozza meg az osztályokat (vö. Erikson és Goldthorpe 1992). Elemzésük céljából azzal a némileg egyszerűsítő, ám használható feltételezéssel élünk, hogy a kelet-európai rétegződési rendszer legalapvetőbb vonásai nyolc foglalkozási kategóriával leírhatók. Ez az EGP hét összevont foglalkozási kategóriája, plusz egy csoport, amelyik a kelet-európai szegénycsoport. Ez utóbbi olyan személyekből áll, akik kiszorultak a munkaerőpiacról, és az ötven százalékos szegénységi küszöb alatt élnek. A vizsgálatunkba bevont összes személyt elhelyeztük ennek az aggregált sémának egy-egy pozíciójába. Az EGP hét összevont kategóriája az alábbiakat tartalmazza: (i) magas beosztású értelmiségiek, menedzserek, állami vagy magánszervezetek magas beosztású hivatalnokai, valamint nagy vagyonnal rendelkező tulajdonosok, melyeket Goldthorpe a *szolgáltató osztálynak* nevez; (ii) középszintű értelmiségiek és alacsonyabb szintű menedzserek; (iii) rutin munkát végző nem fizikai dolgozók; (iv) tulajdonosok; (v) alacsonyabb szintű technikusok és szakmunkások; (vi) segédmunkások; (vii) mezőgazdasági munkások és gazdálkodók, akik a posztkommunista mezőgazdasági osztályt alkotják.

Ahhoz hogy egy embercsoportot a meglévő osztálystruktúra főáramán kívül elhelyezhessük, érdemes a szegénycsoporttal kapcsolatos nyugati viták két legfontosabb kérdésfeltevésére támaszkodni. Az első ilyen kérdés: milyen mértékben foglalnak el a szegények a kelet-európai osztálystruktúrákban különálló helyet? Erre a kérdésre még Nyugaton sincs teljesen világos válasz. Nagy-Britanniában például az *underclass* tagjának lenni gyakran csak az egyén életpályájának egy átmeneti szakasza. Nem érvényesül tehát az a feltételezés, amely szerint az osztálytagsághoz szükséges egy bizonyos fokú nemzedéken belüli és nemzedékek közötti stabilitás (Lee 1994). Ez tehát arra utal, hogy az EGP alapú osztálykategóriákkal összehasonlítva

² Ennek az operacionalizálásnak az alapján az *underclass* Bulgáriában a minta 15,2%-át, Magyarországon 25,2%-át, Lengyelországban 23,5%-át, Oroszországban 15,9%-át, Romániában 32,3%-át és Szlovákiában 17%-át tette ki.

az *underclass* életszínvonal, érdeklődés és vélemények szempontjából alig tekinthető önálló kategóriának (Marshall et al. 1996). Ugyanerre az eredményre jutottak az ír *underclass*-szal kapcsolatban (Whelan 1996). A kelet-európai *underclass* önállóságának vizsgálatához a standard elemzési sémát alkalmazom. A szegényeket és a marginalizáltakat egy csoportba sorolom, és ehhez hozzáteszem a hét EGP-osztálycsoportot.

A második itt tárgyalt kérdés az osztálystruktúra elemzésének konvencionális megközelítését illeti, amellyel kapcsolatban a kritikusok felvetik, hogy a tradicionális osztályelemzés figyelmen kívül hagyja azoknak a csoportjait, akik nem tagjai a fizetéssel rendelkező munkaerőnek, mint pl. a gyermekek, nyugdíjasok, a tartósan rokkantak, a diákok és teljes munkaidejű háztartásbeliek (Delphy és Leonard 1986; Pakulski–Waters 1996). Az *underclass* tagjaival együtt az összes fenti csoport speciális nehézséget okoz az osztályelemzés számára. Ha kizárjuk elemzésünkben ezeket a kategóriákat, az osztályszerkezet adekvát leírására való törekvésünkben egy fontos szempontot figyelmen kívül hagyunk. Erre a bírálatra válaszolva az osztályelemzés hagyományos megközelítésének hívei az önálló szegénycsoport létezésére ellen szóló empirikus adatokat vonultatnak fel (Marshall et al. 1996; Buckingham 1999). Elemzésem a posztkommunista társadalom kontextusában tér ki erre az eldöntetlen kérdésre. Így megpróbálom értékelni, hogy a foglalkozási struktúrára alapozott kategóriák hátrányai tényleg azt eredményezik-e, hogy a társadalmi struktúra fontos elemeit elhanyagoljuk. Más szavakkal, elősegíti-e az osztályelemzést a szegénycsoport figyelembevétele?

Egy meggyőző érv a szegények különálló csoportként való kezelésére az, hogy ez a csoport elkülönül az EGP foglalkozás alapján meghatározott osztályaitól. Az 1–6. ábra azt mutatja, hogy a szegények a többi alapvető rétegződési csoporthoz képest hol helyezkednek el kelet-európai társadalmakban. Ezeket a struktúrákat diszkriminanciaanalízis alapján tártuk fel, és grafikai formában mutatjuk be. Ne felejtjük el, hogy a rétegződési rendszer, ideértve a formálódó *underclass*-t is, minden egyes országban nyolc alapvető elemből áll. A legfontosabb célkitűzésünk az, hogy meghatározzuk, hogy ez az utóbbi (az *underclass*) milyen mértékben eshet ki az osztálystruktúrából, amelyet a piaci helyzetet és a foglalkozást figyelembe véve vizsgálunk. A diszkriminanciaanalízis lehetővé teszi számunkra, hogy meghatározzuk, hogy a nyolc szegmentség egyikében való részvétel milyen mértékben rendeződik mintába bizonyos kulcsfontosságú jellemzők mentén. Ezeket a jellemzőket (azaz a magyarázó változókat) úgy alakítottuk ki, hogy a lehető legjobban elkülönítsék egymástól („diszkriminálják”) azt a nyolc csoportot, amelyet a megmagyarázandó nominális változónk egyes értékeiként operacionalizáltunk. A „diszkrimináló” változók az alábbiakat foglalták magukba:

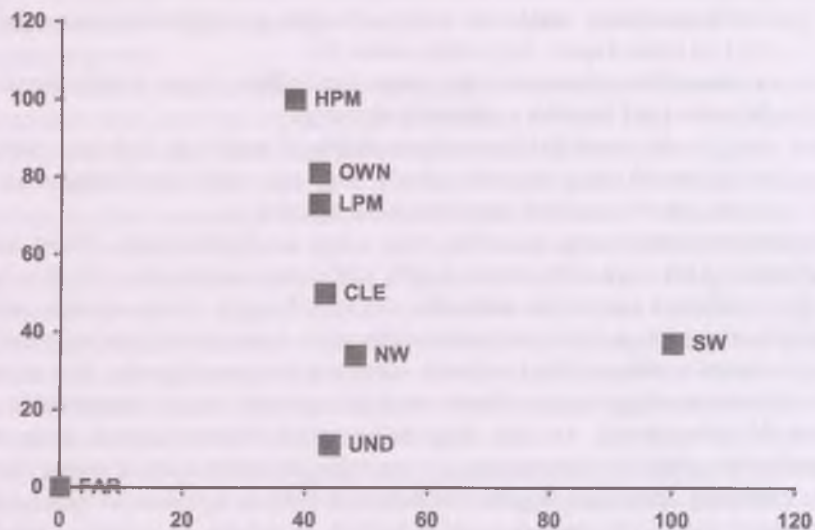
- az iskolában eltöltött évek száma (0-tól 16-ig);
- a lakóhely nagysága, amelyet egy hatpontos skálán mérünk, ahol az 1 a falusi lakóhelyet, míg a 6 a fővárost jelzi;
- a lakáskörülményeket a válaszadók azzal kapcsolatos jelzése alapján mértük, hogy van-e lakásban nedves fal (az igen választ 1-gyel, a nemet 0-val kódoltuk);
- az életszínvonalat azzal mértük, hogy van-e válaszadónak gépkocsija (az igen választ 1-gyel, a nemet 0-val kódoltuk);

- a rossz anyagi helyzetet azzal mértük, hogy milyen választ kapunk két kérdésre: ha a válaszadók azt jelezték, hogy anyagi nehézségekkel néztek szembe az egészségügyi ellátás során, akkor ez 1-es kódot kapott, ha nem, akkor 0-t; illetve ha a válaszadók arról számoltak be, hogy a tavalyi évben pénziány miatt nem tudtak szükséges gyógyszereket beszerezni, ez 1-es kódot kapott, míg a többi válasz 0-t;
- a társadalmi származást úgy operacionalizáltuk, hogy megkérdeztük: hány évet járt iskolába a válaszoló édesanyja;
- végül pedig az etnikai hovatartozás elkülönítő erejét egy dichotóm változóval mértük: ha a válaszoló jelezte, hogy egy etnikai kisebbséghez tartozik, akkor 1-es kódot használtunk, ha nem 0-t.

A diszkriminanciaanalízisnek az a célja, hogy – egy sor diszkrimináló változó felhasználásával – a két vagy több csoport közötti különbséget megragadja (vö. Klecka 1980). Ez a módszer a csoportokat nominális változóként kezeli, ahol is minden érték egy-egy csoportot jelöl. A diszkriminanciaanalízis tehát olyan technikának tekinthető, amely egy nominális változót több kvantitatív változóval hoz összefüggésbe. Ez a módszer diszkriminanciafüggvényeket illeszt, amelyek egyszerű lineáris kombinációi a diszkrimináló változóknak. Az első függvényhez diszkrimináló súlynak nevezett együtthatókat képezünk oly módon, hogy a csoportátlagok között a lehető legnagyobb legyen a különbség. A második függvényhez tartozó súlyokat is úgy alakítjuk ki, hogy a csoportátlagok közötti különbségeket maximalizáljuk, de itt belép az a további feltétel, hogy a második függvény értékei nem korrelálhatnak az első függvény értékeivel. Az összes egymás után következő függvényt ugyanígy képezzük. Minden diszkrimináló függvény pontértéket rendel a nominális változócsoporthoz centroidjaihoz. Ezek egy multidimenziós tér pontjai, amelyben az összes diszkrimináló változó átlagértékkel szerepel az összes, adott csoporthoz tartozó eseténél. A kanonikus korrelációs együttható az asszociáció mérőszáma, amely összegzi a csoportok és diszkrimináló függvények közötti kapcsolódás mértékét. Vizsgálódásunk szempontjából minket csak az az első két diszkrimináló függvény érdekel, amelyek a mi nyolcszegmentumos felosztásunk és a társadalmi pozíció közötti kapcsolatok túlnyomó többségét megmagyarázza. Összefoglalva elmondható, hogy a diszkriminanciaanalízis lehetővé teszi számunkra, hogy a kapcsolódások komplex hálóját a multidimeziós térben fennálló távolságokra fordítsa át. Mint ahogy azt különféle elméleti és empirikus tanulmányok felvetették, ha feltételezzük, hogy ezek a kapcsolódások felfedik a társadalmi struktúrában található csoportok háttérben elfoglalt helyét, akkor a diszkriminanciaanalízis eredményeit a társadalmi strukturálódás szempontjából lehet értelmezni.

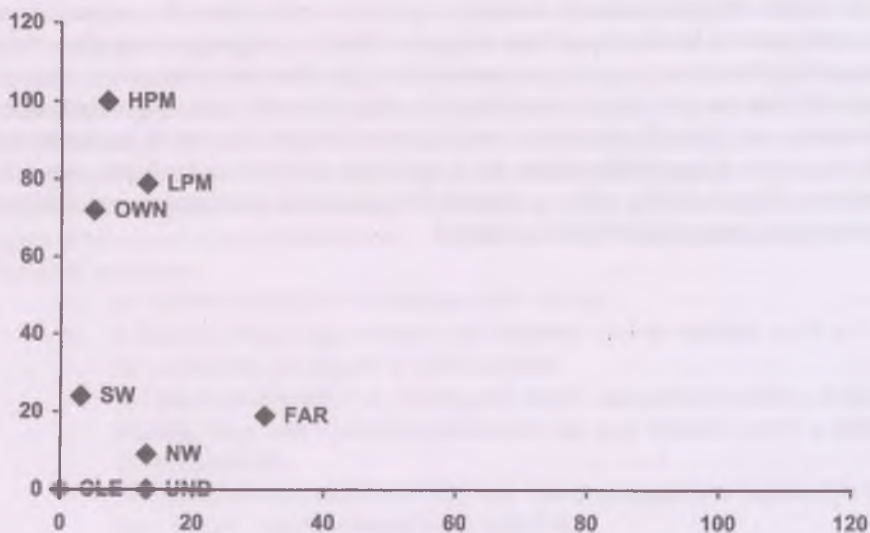
1. ábra

Az EGP-kategóriák diszkriminációs súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Bulgária, 2000)

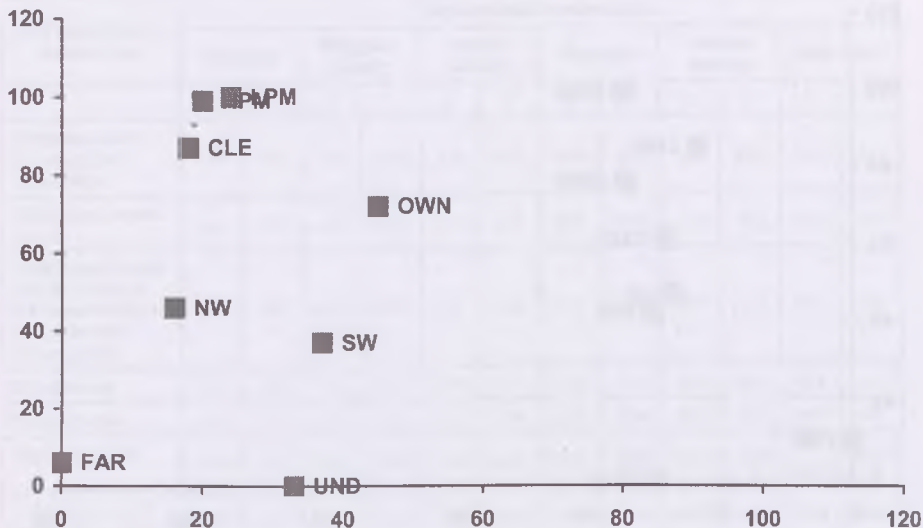
2. ábra

Az EGP-kategóriák diszkriminációs súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Magyarország, 2000)

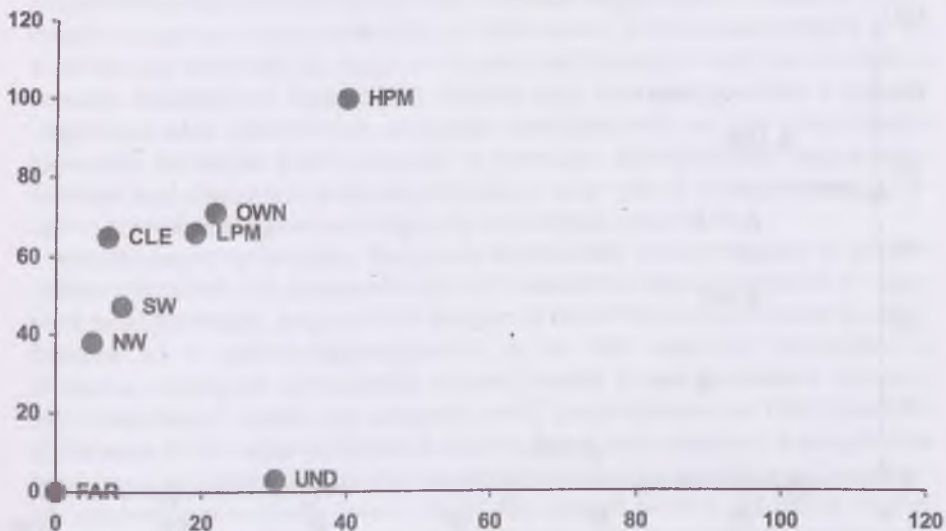
3. ábra

Az EGP-kategóriák diszkriminációs súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Lengyelország, 2000)

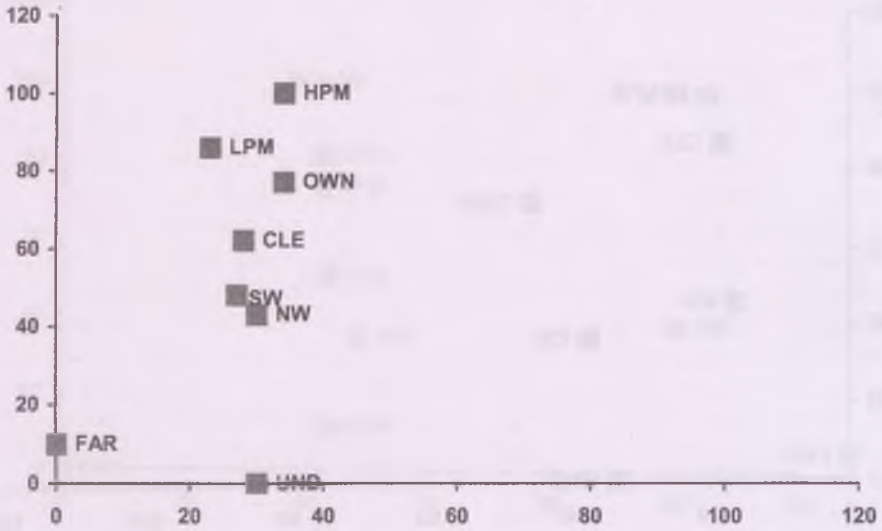
4. ábra

Az EGP-kategóriák diszkriminációs súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Románia, 2000)

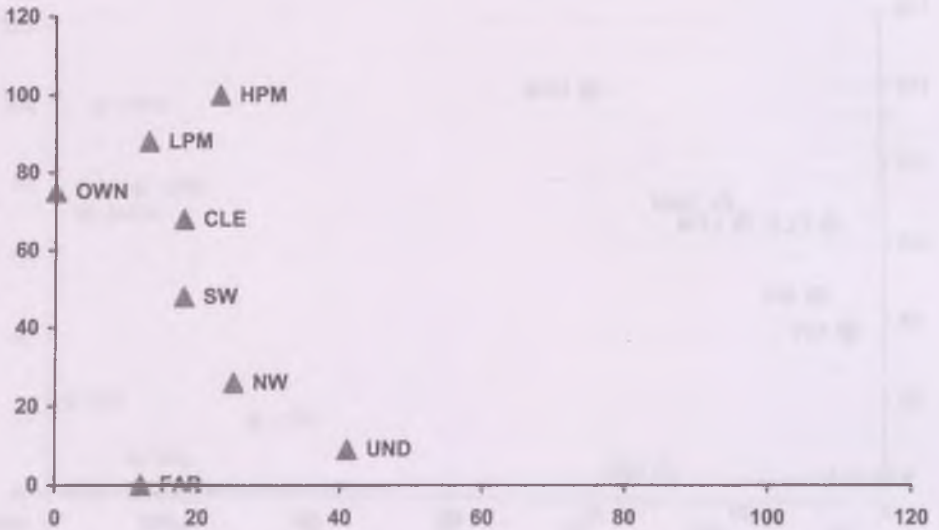
5. ábra

Az EGP-kategóriák diszkrimináns súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Oroszország, 2000)

6. ábra

Az EGP-kategóriák diszkrimináns súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Szlovákia, 2000)

2. táblázat

Diszkriminált standardizált eredmények hat kelet-európai ország alapvető társadalmi rétegződési kategóriáinak első és második diszkriminált függvényén

EGP-osztályok és underclass	Diszkriminált eredmények:											
	Bulgária		Magyarország		Lengyelország		Románia		Oroszország		Szlovákia	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
Magas beosztású értelmiségiek és menedzserek	1,06	-0,13	2,09	0,03	1,54	-0,17	2,02	0,53	2,00	0,25	0,96	0,18
Középszintű értelmiségiek	0,48	-0,07	1,41	0,22	1,18	0,01	0,91	0,04	1,58	-0,21	0,62	-0,12
Rutin munkát végző nem fizikai dolgozók, kereskedelmi és szolgáltatóipari alkalmazottak	-0,02	0,01	0,01	-0,17	0,85	-0,15	0,87	-0,23	0,87	-0,01	0,08	0,03
Tulajdonosok	0,65	-0,06	1,19	-0,02	0,50	0,53	1,08	0,11	1,33	0,25	0,28	-0,51
Szakt munkások	-0,32	0,17	-0,35	-0,09	-0,38	0,34	0,30	-0,20	0,48	-0,14	-0,47	0,03
Segéd munkások	-0,47	0,01	-0,84	0,21	-0,15	-0,21	0,02	-0,29	0,32	0,09	0,107	0,23
Parasztok és mezőgazdasági munkások	-1,12	-1,17	-0,51	0,70	-1,09	-0,61	-1,22	-0,40	-0,65	-1,15	-1,79	-0,14
Underclass	-0,90	0,03	-1,12	0,10	-1,29	0,24	-1,12	0,29	-0,95	0,08	-0,54	0,71
Kanonikus korreláció: első / második	0,51	0,25	0,68	0,21	0,69	0,31	0,71	0,28	0,70	0,24	0,60	0,26

A 2. táblázat megadja a nyolc csoport centroidjainak pontértékét az első két dimenzióban. Ezeket a pontértékeket minden ország két oszlopában eredeti standardizált mértékegységben adtuk meg az első, domináns függvényen és a második diszkrimináló függvényen (a diszkrimináló erő mérőszáma). Ezeket a pontértékeket az 1–6. ábrán úgy tüntettük fel, hogy a vízszintes és függőleges tengelyek az első és második diszkrimináló függvénynek felelnek meg. Ezeken az ábrákon a második függvényre adott pontértékeket arányosan hozzáigazították az első és a második kanonikus korreláció közti arányhoz. A pontszám feltüntetésének megtekintése lehetővé teszi számunkra, hogy meghatározzuk, hogy melyik országban a legmerekvebb a távolság a marginalizált szegények és a többiek között.

Eredményeink azt mutatják, hogy csak Romániában, Oroszországban és Szlovákiában különülnek el a szegények a hét EGP-osztályhoz tartozó személyektől. Egyrészt megfigyelhetjük, hogy az EGP-kategóriák közötti távolságok struktúrája összhangban áll a korábbi tanulmányokkal, és az EGP osztályok tekintetében a Nyugaton megfigyelt legfontosabb választóvonalak és elhatárolódások általános szabályszerűségeit követi (vö. Laumann 1973; Luijx–Ganzeboom 1987; Erikson–Goldthorpe 1992). Másrészt láthatjuk, hogy a foglalkozási osztályok konfigurációja és az ötven százalékos szegénységi küszöbnél alacsonyabb jövedelemmel rendelkező, munkaerőpiacon kívüli csoport között éles ellentét áll fenn. Ez utóbbi csoport nélkül a magyar társadalom osztálystruktúrája azt a jól ismert differenciálódási ten-

gelyt mutatná, amelyet a mobilitási mintákkal, a párválasztással és a barátok kiválasztásával kapcsolatos korábbi empirikus kutatásokban figyeltek meg. Ezek a minták általában a magasabb és alacsonyabb beosztású diplomásoktól és menedzserek-től a rutin munkát végző nem fizikai dolgozók és tulajdonosok és végül a munkásosztály irányába futottak. A mezőgazdasági és nem mezőgazdasági kategóriák közötti megkülönböztetés azonban egyetlen egy elkülönült dimenzió mentén helyezkedik el, melyet a mezőgazdasági munkához szükséges társadalmi erőforrások speciális természete magyaráz. Ezt a szabályszerűséget először Blau és Duncan (1967) írta le, majd – függetlenül a gazdaság fejlettségi fokától, a politikai berendezkedéstől és a kultúrától – sok országban megfigyelték (vö. Sawiński–Domański 1989).

Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban a formálódó szegényosztály nem foglal el az alapvető osztálystruktúrán kívüli helyet. Az 1. és 2. ábra alapos elemzése jelzi: jóllehet ez a csoport az osztályhierarchia alján helyezkedik el, nem tűnik úgy, hogy feltűnő szakadás van e között a kategória és a hét foglalkozás alapú osztály között. Ezekből az ábrákból kitűnik, hogy az elemzésünk során figyelembe vett társadalmi jellemzők az egyes országokban nem azonos módon és nem azonos erővel fejtik ki hatásukat. Úgy tűnik, ezekben az országokban a szegények nagyon közel állnak mezőgazdasági munkásokhoz, és ez a tény arra utal, hogy nincs jelen alapvető társadalmi megosztottság. Valójában ezekben az országokban a potenciális *underclass* inkább a domináns osztályszerkezeten belül, mint azon kívül található.

A fenti eredmény kiváltképp érvényes Bulgáriára és Magyarországra. Ezekben az országokban, úgy tűnik, a munkaerőpiacon nem aktív szegények beilleszkednek a foglalkozások alapján meghatározott osztályszerkezetbe. A diszkriminanciaértékek összehasonlítása jelzi, hogy Bulgáriában a szegények általában a segédmunkások közelében helyezkednek el, míg Magyarországon a segédmunkások és a nem fizikai dolgozók között. Ez arra utal, hogy nincs éles elválasztó vonal a szegények és a többiek között, és pontosan ezért viszonylag *nagy* annak a kockázata, hogy a többi osztály tagjai belecsúsznak az *underclassba*.

Eredményeink általában azt jelzik, hogy a munkaerőpiacról tartósan kizárt szegények nincsenek szükségképpen kizárva a tulajdon, a tekintély és a foglalkozás szempontjai alapján meghatározott osztályszerkezet főáramából. Az előbbi állítás kevésbé igaz Szlovákiára, Romániára és Oroszországra, ahol a szegények megfigyelhetően külön pozíciót töltenek be a társadalmi térben, különböző tényezők hatására. Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban azonban a társadalmi pozíció olyan meghatározói, mint az iskolázottság, a társadalmi származás, a lakóhely és az életszínvonal, nem képezik különálló dimenzióját a társadalmi rétegződésnek. Legkevésbé Bulgáriában és Magyarországon különülnek el a konvencionális osztályok és azok, akikről a legvalószínűbb, hogy bekerülnek az *underclassba*. Annak érdekében, hogy szemléltessem a szegények életkörülményeit ebben a két országban, hadd idézzek egy részletet egy lengyel asszonnyal 1997-ben folytatott interjúból: „Már nagyon régen volt, hogy utoljára vásároltam... Elfelejtettem, hogy milyen a vásárlás. Minden nap felszálltam a szeke-remre, és elmentem a vásárba. Ott mindig lehet valami ennivalót találni... Nem mosom ki a ruhákat, mert a mosópor túl drága, és az emberek általában elég jó ruhákat dobnak ki” (Grotowska-Leder 1999: 47). Bár ez a hang Lengyelországból származik, Bulgáriában, Magyarországon és más társadalmakban is lehetne ilyen megnyilvánulásokat találni. Eredményeinkből két fontos következtetést lehet levonni. Először, a

Eredményeinkből két fontos következtetést lehet levonni. Először, a társadalomszerkezetéről és a foglalkozási megoszlásról készített elemzések korlátai nem mindig járnak fontos társadalmi dimenziók kihagyásával. Másodsor, eredményeinkkel semmi esetre sem esünk a leegyszerűsítés hibájába akkor, ha célunk az, hogy a társadalomkutatás számára érvényes kategóriákat alakítsunk ki.

Következtetések

Elemzésünkben azt a kérdésfeltevést iparkodtunk megválaszolni, hogy a szegénység beépült-e a kelet-európai rétegződési rendszerbe. Ha azt akarjuk, hogy a rétegződési rendszerben használt megkülönböztetéseknek jelentése legyen, akkor ezeket a konkrét társadalmi megosztottságra kell alapozni. Máskülönben nem tudnánk érvényes különbséget tenni a szegények és a nem szegények között. Tanulmányunkban arra a kérdésre koncentráltunk, hogy mik a szegénység társadalmi összetevői a fejlett piacgazdaságra való áttérés folyamatában lévő társadalmakban. Hat országból származó minta adatai alapján kíséreltük meg feltárni azokat a mechanizmusokat, amelyek a szegényeket a társadalmi tér egy bizonyos részében tömörítik.

A korábbi kutatások a nyugati társadalmakban található szegénység számos kulturális és strukturális meghatározójára mutattak rá. Sok kutató egyetért abban, hogy az *underclass* kialakulását fontos társadalmi intézmények, köztük a család és az oktatási rendszer, csődjére lehet visszavezetni. Az alacsony iskolázottsági szintet a szegénység legalapvetőbb okának tartják. Következtéseink bizonyos mértékben alátámasztják ezt a nézetet. A hat országban kapott adatok egyértelműen jelzik, hogy az iskolázatlan személyekből nagyobb valószínűséggel lesznek szegények. Ez az összefüggés valamennyi vizsgált országban érvényesült, de Szlovákiában erőteljesebben, mint Magyarországon vagy Lengyelországon.

Egy több mint tíz esztendő politikai és gazdasági átalakulási időszak után azt szeretnénk eldönteni, hogy vajon vannak-e a szegénységnek sajátosan egyedi vonásai Kelet-Európában. Az Egyesült Államokban élő afro-amerikai szegényosztály sajátos szubkultúrája alig vethető össze az anyagi depriváció Moszkvában található szigetével. Vidéki lengyel településeken lezajlott korábbi kutatások sokat elárulnak arról, hogy mi is az, amit *rendszerjellegetű kontextusnak* neveznek. Ezek a tanulmányok azt jelzik, hogy a Nyugattal ellentétben, ahol a szegénység leginkább a városok belső negyedeiben fordul elő, a falusi területeken sokkal gyakoribb a szegénység. Míg a kvalitatív tanulmányok nem tudták igazolni, hogy a szegénység leginkább a falusi területeken fordul elő, a mi elemzésünk azt mutatja, hogy a szegények nagyobb valószínűséggel találhatók a vidéki területeken, mint a városok belső területein. Ugyanakkor kevés bizonyítékot találtunk arra, hogy kapcsolat áll fenn a szegénység és a között a tartós munkanélküliség között, amely a feltételezések szerint nagyarányú marginalizálódást és gazdasági deprivációt okoz. 2000-ben a tartós munkanélküliségnek csak Magyarországon volt erős hatása. A másik öt országban a szegénység nem kötődött a munkanélküliséghez. Ezek az eredmények éles ellentétben állnak azokkal a kutatási eredményekkel, amelyeket az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában kaptak, ahol a munkaerőpiacról való leszakadás igen erőteljesen az *underclassba* kerülés irányában hat. Bár eredményeink a nyugati országokra nézve elég talányosak lennének, nem azok Bulgáriára, Szlovákiára és Lengyelor-

szágra nézve. Valójában van okunk azzal a feltételezéssel élni, hogy ezekben az országokban a munkanélküliség ideiglenes jelenség. De arra is lehet gondolni, hogy itt a piaci erők nem elég érettek, és eddig nem teremtettek igazán erős elkülönülést az állásban lévők és a munkanélküliek között.

Az *underclass*-szal kapcsolatos amerikai és angol vitákat hátráltatta a fogalom kétértelműsége, amely abból ered, hogy ezt a szakkifejezést többféleképp határozzák meg. Nem meglepő módon azt találjuk, hogy a szegények mélyen be vannak ágyazódva a kelet-európai társadalmak társadalmi struktúrájába. Ez a tény igazolta azokat a próbálkozásainkat, amelyekkel arra szerettünk volna fényt deríteni, hogy tényleg formálódófélben van-e ezekben az országokban az *underclass*. A nyugati kutatások szerint az *underclass* arról ismerszik fel, hogy tagjai elszigetelődtek a munkaerőpiactól, társadalmilag izolálódtak, és anyagi deprivációban élnek. Ha valaki arra az álláspontra helyezkedik, hogy az *underclass sine qua non*-ja a szegénység generációk közti továbbadása, akkor kizárt, hogy ezt a fogalmat a kelet-európai társadalmakra lehessen alkalmazni. Ezért ehelyett elsőként a társadalmi izolációra koncentráltunk. Először megvizsgáltuk, hogy a szegények a foglalkozásokra építő osztálykategóriákhoz képest milyen helyet töltenek be a társadalmi struktúrában. Elemeztük tehát, hogy a szegények az iskolai teljesítmény, az anyagi helyzet és az általános anyagi körülmények szempontjából a multidimenzionális térben milyen önálló helyet foglalnak el. Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban nem figyeltünk meg semmilyen jelentős különbséget a szegények és azok között, akik a munkához kötődő kategóriákhoz tartoztak, mint az értelmiség, a munkások, a parasztok és a tulajdonosok. Ténylegesen csak Romániában, Szlovákiában és Oroszországban létezik ilyen elkülönülés.

A fent bemutatott eredmények alapján nem lehetséges végleges választ adni arra a kérdésre, hogy az *underclass* kialakulása milyen okokra vezethető vissza. Az azonban világosan látszik, hogy a későbbi kutatásoknak milyen irányban kell haladniuk. A jövőbeni kutatás első lépése az kellene hogy legyen, hogy a társadalmi marginalizálódás egyedi regionális mechanizmusait szembesítjük azokkal az egyetemes mechanizmusokkal, amelyeket a jelenlegi rétegződési modellek feltételeznek. Az elkövetkezendő időben a kutatásoknak foglalkozniuk kell a szegénység generációk közötti továbbadásának problémájával is. A jelenlegi eleméletek korlátolt határain belül lehetetlen előre lépni az *underclass*-szal kapcsolatos vitában. Szűklátókörűsége vall, ha a szegényosztályról szóló vitában nem veszik figyelembe a nem nyugati társadalmakból származó empirikus bizonyítékokat.

Fordította: Biró Dávid és Hegedűs Rita

Irodalom

- Auletta, Ken 1982. *The Underclass*. New York: Vintage
- Blau, Peter–Otis D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Academic Press
- Buckingham, Alan 1999. Is there an underclass in Britain? *British Journal of Sociology*, 50: 49–75.
- Cohen, Jacob–Patricia Cohen 1983. *Applied Multiple Regression/Correlation Analysis in Behavioral Sciences*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum
- Delphy, Cristine–Diana Leonard 1996. Class analysis, gender analysis and the family. In Crompton, R.–M. Mann (eds.): *Gender and Social Stratification*. Cambridge: Polity
- Domanski, Henryk 2000. *On the Verge of Convergence. Social Stratification in Eastern Europe*. Budapest: CEU Press
- Emigh, Rebecca–Iván Szélenyi 2001. *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During Transition*. Westport, Conn.: Praeger
- Erikson, Robert–John H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press
- Gallie, Duncan 1994. Are the unemployed underclass? Some evidence from the Social Change and Economic Life Initiative. *Sociology*, 28: 737–757.
- Gheorghe, Nicolae 1991. Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe. *Social Research*, 58.
- Gorlach, Krzysztof 1998. Głos w dyskusji. (A vita hangja.) In Radziejowska-Fedyszak, B. (ed.): *Wielkoobszarowe gospodarstwa rolne, ich załogi i nowi gospodarze. (Nagy gazdaságok, alkalmazottak és az új menedzserek.)* Warszawa: IRWiR
- Grotowska-Leder, Jolanta 1999. Dynamika biedy (Jak długo jest się klientem pomocy społecznej. (A szegénység dinamikája: mennyi ideig ügyfele az ember a szociálpolitikának.) In Warzywoda-Kruszyńska, W. (ed.): *Życie na marginesie wielkiego miasta. (Élet egy nagyváros peremén.)* Łódź: Instytut Socjologii UŁ, 27–54.
- Halamska, Maira 1998. *Społeczne problemy osiedli popegeerowskich. (Az állami gazdaságok utódainak társadalmi problémái.)* (sokszorosított anyag)
- Heath, Anthony 1992. The attitudes of the underclass. In Smith, David J. (ed.): *Understanding the Underclass*. London: Policy of Studies Institute
- Klecka, W. R. 1980. *Discriminate Analysis*. London: Sage Publications
- Korzeniowska, Katarzyna 2001. Biedni i emeryci, czyli o możliwym sposobie operacjonalizacji pojęcia underclass w badaniach ubóstwa w Polsce. (Szegények és nyugdíjasok: az underclass lehetséges operacionalizálása a lengyelországi szegénységnyitásban.) In Korzeniowska, K.–E. Tarkowska (eds.): *Spojrzenie na biedę. (Pillantás a szegénységre.)* (megjelenés alatt)

- Laumann, Edward O. 1973. *Bonds of Pluralism. The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York: Wiley
- Lee, P. 1984. Housing and spatial deprivation: relocation the underclass and the new urban poor. *Urban Studies*, 31: 1191–1209.
- Lemann, Nicholas 1988. A culture of poverty created the black underclass. In Bender, D.–B. Leone (eds.): *In Poverty: Opposing Viewpoints*. St. Paul: Greenhaven, 80–85.
- Lewis, Oscar 1959. *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York: Basic Books
- Luijck, Ruud–Harry Ganzeboom 1989. Intergenerational class mobility in the Netherlands between 1970 and 1985. In Jansen, W.–J. Dronkers–K. Verrips (eds.): *Similar or Different*. Amsterdam: SISWO, 5–31.
- Mack, J.–S. Lansley 1985. *Poor Britain*. London: Allen&Unwin
- Magnet, M. 1987. America's underclass. What to do? *Fortune*, 115 (May 17): 139–147.
- Marks, Carole 1991. The urban underclass. *Annual Review of Sociology*, 17: 445–466.
- Marshall, Gordon–Stephen Roberts–Carole Burguoyne 1996. Social class and underclass in Britain and the USA. *British Journal of Sociology*, 47: 22–23.
- McAuley, A. 1998. *Poverty in Russia. Relative Deprivation and Social Exclusion*. Colchester: University of Essex
- Mead, L. 1986. *From Beyond Entitlement. The Social Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*. New York: Free Press
- Morris, Lydia 1994. *Dangerous Classes: The Underclass and Social Citizenship*. London: Routledge
- Moynihan, Daniel 1965. *The Negro Family*. Washington: US Department of Labor
- Murray, Charles 1984. *Loosing Ground: American Social Policy 1950–1980*. New York: Basic Books
- Murray, Charles 1986. What does the government owe to the poor? *Harpers*, April: 34–37.
- Murray, Charles 1990. *The Emerging British Underclass*. London: Institute of Economic Affairs
- Myrdal, Gunnar 1963. *Challenge to Influence*. New York: Pantheon
- Nolan, Brian–Christopher Whelan 1996. *Resources, Deprivation and Poverty*. Oxford: Clarendon Press
- Pakulski Jan–Malcolm Waters 1996. *The Death of Class*. London: Sage
- Ricketts, Erol–Isabell Sawhill 1988. Defining and measuring underclass. *Journal of Policy Analysis and Management*, 7: 316–325.
- Runciman, Walter 1990. How many classes are there in contemporary British society. *Sociology*, 24: 377–396.

- Sawiński, Zbigniew–Henryk Domański 1989. Dimensions of social stratification. A comparative analysis. *International Journal of Sociology*, 19
- Sfera ubóstwa w Polsce (w świetle badań gospodarstw domowych). (Lengyelország szegények lakta régiója a háztartáskutatások fényében.)* (1997) Studia i Analizy Statystyczne. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny
- Sikorska, Joanna 1998. Konsumpcja. (Fogyasztás.) Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN
- Skocpol, Theda 1988. The limits of the new deal system and the roots of contemporary welfare dilemmas. In Weir, M.–A. Orloff–T. Skocpol, T. (eds.): *The Politics and Social Policy in the U. S.* Princeton: Princeton University Press, 293–312.
- Smith, D. J. 1992. Defining the underclass. In Smith, D. J. (ed.): *Understanding the Underclass*. London: Policy Studies Institute
- Szalai, Júlia 1996. Trends of poverty in Hungary in the 1990s. *East Central Europe – L'Europe Du Centre-Est*, (20–23): 7–51.
- Tarkowska, Elżbieta 1999. In search of an underclass in Poland. *Polish Sociological Review*, 1 (125): 3–16.
- Tarkowska, Elżbieta (ed.) 2001. *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce. (A szegény ember megértése. A régi és új típusú szegénység Lengyelországban.)* Warszawa: Typografia
- Time Magazine 1977. *The American underclass: destitute and desperate in the land of plenty*. August 29: 14–27.
- Townsend, Peter–David Gordon 1989. Memorandum submitted to the Social Services Committee of the House of Commons. In *Minimum Income: Memoranda laid before the Committee*. Session 1988–89. London: HMSO
- Wacquant, Loic–William Julius Wilson 1989. The cost of racial and class exclusion in the inner city. *Annals, AAPSS*, 501 January: 8–25.
- Whelan, Christopher 1996. Marginalization, deprivation and fatalism in the Republic of Ireland: class and underclass perspectives. *European Sociological Review*, 12: 33–51.
- Wilson, William Julius 1987. *The Truly Disadvantaged. The Inner City, The Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press
- Wilson, William Julius–Robert Aponte 1985. Urban poverty. *Annual Review of Sociology*, 11: 231–258.

A „MÁSSÁG” TÁRSADALMI FELÉPÍTÉSE: A „ROMA” AZONOSÍTÁSA A POSZTSZOCIALISTA KÖZÖSSÉGEKBEN

„Úgy tűnik, hogy ez a nép gyakorlatilag állati sorban él... Olyan népcsoportról van szó, amelyiknek nincsen sem vallása, sem törvénye, sem konkrét hite vagy cselekvési szabálya; amelyet csak a durva babona, a homályos szokások, az állandó nyomorúság és a mély megálázottság tart össze, ám mégis, minden lealacsonyítás és nélkülözés ellenére, csökönnyösen ragaszkodik sátrai és rongyai, éhsége és szabadsága megtartásához. Ez a nép olyan bűvöletben tartja a civilizált nemzeteket, amelyet éppoly nehéz lefesteni, mint szétfoszlatni. Ez a bűvölet, mint valami rejtélyes örökség, korról korra fennmarad; ez a nép, ha rossz is a híre, lendületével és különböző típusainak kedveségével legnagyobb költőinkre hat.”

Liszt Ferenc: *The Gipsy in Music* (1859)

„A cigányok – és van-e közöttünk olyan, aki valamikor ne állt volna meg, és ne gondolkodott volna el ezeken a festői és rejtélyes vándorokon – még a zsidókhoz képest is a világ legelszórtabban élő nemzet a földkereken.”

„The Roumany-Char or Gipsies.” *The Illustrated London News*, 1856. szeptember 20., egy tudósító, 304. o.

A cigányok vagy romák, ahogyan ezt a népet különbözőképpen hívják, a történelem legromantikusabban szemlélt és egyúttal legbecsméreltebb népei közé tartoznak.¹ A sztereotip módon „másféle” rassznak és „másféle” erotikával rendelkezőknek tekintett cigányok, akárhol legyenek is, és akár férfiakról, akár nőkről, fiatalokról vagy öregekről legyen szó, egyszerre csábítóak és félelmesek. Bár sok helyütt élnek Európában, a lélekszámukról szóló demográfiai adatok nem egységesek. Általában úgy tartják, hogy a romák legnagyobb számban Kelet-Európa országaiban élnek. A legtöbb roma Romániában él (a számukról szóló becslések 800.000 és 2.500.000 között mozognak), a legkevesebb pedig Lengyelországban (50.000–60.000).² Akárhol éljenek is Európában, a romákat sújtó előítéletek manapság fokozódnak és könnyörtelenek. A romákkal szemben a mindennapi élet majdnem összes területén diszkrimináció érvényesül. A romákkal kapcsolatos előítélet általában a

¹ A „roma” és a „cigány” elnevezések és jelentésük összetett problémáinak rövid ismertetéséhez vö. pl. Stewart (megjelenés alatti munkájának 1. lábjegyzetét. A romákkal mint becsmérelt nemzettel szembeni diszkriminációról ld. pl.: Zoon (2001).

² A romániai romákról szóló becslés Baranyitól (2001) (ld. az 5.1. táblázatot a 160. o.-on, az ő legmagasabb becslése 1.500.000) és Davidovától (1995); a lengyel értékek Davidovától (1995) származnak. A roma kutatók és aktivisták általában magasabb becsléseket adnak a romák számáról. Az, hogy mire alapulnak ezek a becslések, és mit reprezentálnak, a klasszifikációs rendszerekről és a roma identitás társadalmi konstrukciójáról szóló vita tárgyába tartozik. Ld. ehhez. írásunk 7. lábjegyzetét is.

nem romák részéről nekik tulajdonított rassz jellegű, társadalmi-kulturális „sajátosságok”-on alapul, mely utóbbiak aztán, tautologikus módon, a romák azonosítását, illetve lényegük meghatározását szolgálják. A romákról úgy látják, hogy az adott országok többségi populációjához képest sötétebb bőrűek. Sokak számára ők Európa „feketéi”.³ A felmérések tényleg azt jelzik, hogy az összes országban a bőrszín a leggyakrabban említett tényező, amelynek segítségével a nem romák eldöntik, hogy vajon egy személy roma-e vagy sem.⁴ Úgy tűnik, a bőrszín olyan genetikusan meghatározott viselkedésre és életmódokra utal, amelyeket más kontextusokban – ideértve az identitást is – kulturálisan és társadalmilag konstruálnak gondolkodnak.⁵ A romák fő tulajdonságait „természetüknél fogva” adottaknak tekintik.

A nem romák által visszatérő módon a romáknak tulajdonított, a „rassz tulajdonságaiból” fakadó viselkedésmódok és tulajdonságok között szerepel az, hogy a romák „koszosak”, „civilizálatlanok”, „nem szabad bennük megbízni”, „erkölcstelenek” és „tolvajok”. Szegények és mindig is azok maradnak, mert megélhetésük érdekében nem végeznek „becsületes munkát”; akár koldulásról, lopásról vagy szociális segélyről van szó, másokból élnek. A romák másképp öltöznek, mint a nem romák, és életvezetésükben nem követik a konvenciókat. Röviden, mint ahogy azt a két fenti idézet mutatja, a romák egy „másnak” született faj, egy, a többitől különböző nép.⁶

³ 1990-ben egy neves romániai roma személyiség amerikai látogatása során megjegyezte, hogy életében ez az első alkalom, amikor anonimnak érzi magát, és senki sem szentel figyelmet konkrétan az ő lényének (személyes kommunikáció). Az európai romákkal ellentétben az Amerikai Egyesült Államokban a romák nem nyilvánosan megjelölt és megjegyzéseknek kitett csoport.

A kutatók gyakran hasonlítják össze az afro-amerikaiakat és a romákat, különös tekintettel *underclass*-beli megjelenésükre, a szegénység kultúrájára és etnikailag meghatározott magatartásmintáikra. Vö. pl. Ladányi (2001); Stewart (2000; előkészületben). A romákkal és az *underclass*-szal kapcsolatos viták áttekintése meghaladja a tanulmány kereteit.

A roma aktivisták arra is felhasználják ezt az összehasonlítást, hogy a rámutassanak a romákkal szembeni rasszizmus strukturális és metaforikus dimenzióira.

⁴ Szelényi (2001 márciusa, tanulmány előzetes változata). Az összes országban fontos tényezőnek bizonyult még a nyelv, az életmód és az önbesorolás. A felmérésekre Lengyelországban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában, Bulgáriában és Oroszországban került sor. Ld. a 9. és 10. lábjegyzetet is.

⁵ Egy ezzel kapcsolatos, de eltérő megközelítésben Roberts (1997: 186) az afro-amerikaiak „genetikus kapcsolatát” vizsgálta, s rámutatott arra a kapcsolatra, amely a személy feltételezett „faji hovatartozásának örökölhetősége” és a személy társadalmi státusza között áll fenn. Az afro-amerikaiakra alkalmazott jogi szabály, amely a legtávolibb afro-amerikai eredet esetén is érvényes, nem vonatkozik a tulajdonított roma „identitásra”. A roma etnikai jegyek szimbolikus „örökölhetősége” azonban igen, mint ahogy erre a projekt interjúadatai rávilágítanak.

⁶ A gazdag romákról azt tartják, hogy tisztességtelen és törvénytelen módszerekkel jutottak gazdagságukhoz. Az egyetlen kivételt a városi és nemzetközileg elismert muzsikuskok képezik. Ahogy a szélsőségesen szegény cigányok esetében a „különbözőség” az életmóddal kapcsolódik össze, éppúgy van ez gazdag cigányok életmódjával is. Ez utóbbiak a közhiedelem szerint rossz ízlésről tanúskodó, feltűnő ruhában járnak (az esztétikai ítélet társadalmi meghatározottságát ebben az összefüggésben nem említik), és csíri-csaré módon épített házakban laknak stb. Mások sztereotípiái szerint a romák a társadalmi hierarchia két szélén találhatók: a nagyon gazdagok vagy a nagyon szegények között. Tehát nincs is középosztályuk. A romákról vallott sztereotípiák nagymértékben tükrözik az afro-amerikaiakról szólókat, és általában rasszista jellegűek. A médiákban megjelenő képek, különös tekintettel a cigányok bűnöző tevékenységben való részvételére, megerősítik és fenntartják ezeket a régió közszféréiben megjelenő, romákkal kapcsolatos sztereotípiákat.

A *Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában a piacgazdaságra történő átmenet időszakában* elnevezésű átfogó kutatási projekt alábbiakban kifejtendő elméleti kiindulópontjaival összhangban, ez a tanulmány a besorolással kapcsolatos küzdelmek eredményének tekinti azt, hogy a nem romák hogyan azonosítják diskurzív módon a romákat „másokként”, illetve hogy a romák hogyan határozzák meg magukat (Emigh–Szelényi 2001). Általában olyan törés áll fenn a nem romák által kivetített tulajdonságjegyek és a romák önészlelése között, amely hierarchikus módon a nem romáknak kedvez. A romáknak tulajdonított „identitások” általában negatív jellegzetességeket tartalmazó sztereotípiák, amelyeket gyakran maguk a romák is interiorizálnak. Ám ezek az „identitások” gyakran az adott helyzet függvényében változhatnak és változnak is. Tanulmányunk arra tesz kísérletet, hogy leírja azokat a folyamatokat, amelyekkel a romákat a „másik”, a „különböző” kategóriájába sorolják be.⁷ Látni fogjuk, hogy a „roma” kategória tartalma egyes összefüggésekben kibővült olyan értelemben, hogy magába sűríti a „faj” és a szegénység között fennálló feltételezett viszonyt is.

Jelen tanulmányunk a fentiekben említett komparatív projekt *Közösségi tanulmányai* részére gyűjtött interjúanyagra támaszkodik.⁸ Megvizsgáljuk különböző módjait annak, ahogy a posztszocialista Közép-Kelet Európában a nem roma lakosság a romákat sztereotípiákra támaszkodva „mások”-nak tekinti, illetve azt, hogy a romák mit gondolnak magukról a feltételezett roma identitással kapcsolatos, a történelem során makacsul továbbélő, ám a helyzet függvényében változó vélemények tükrében.⁹ Figyelmünket azokra a romákra irányítjuk, akik térbeli vagy földrajzi értelemben elkülönült helyen élnek, illetve azokra a nem romákra, akik ezekkel a romákkal azonos lakóhelyen vagy azok közelében élnek. Az ebben a tanulmányban megszólaltatottak többsége mezőgazdasági falvakban él, vagy pedig falvak vagy megszűnt iparú városok egyes részeiben vagy gettóiban. E roma személyeknek a posztszocialista átalakulás időszakában fennálló mindennapi körülményei lényegesen eltérhetnek a városi területeken élő romák körülményeitől, akár gettóról, akár vegyes lakosságú területről van szó. Ez a két helyszín, amelyet széles értelemben városiként és vidékiként kategorizálunk, az ott lakók és másokkal való kapcsolataik számára különböző lehetőségeket, illetve problémákat és gondokat vet fel.

A demokratizálás és a privatizáció intézményesülésének függvényében játszik jelentős szerepet az, hogy kit vontak be, illetve kit zártak ki az újonnan kialakuló

⁷ Brubaker és Cooper (2000) jól átgondolt kritikáját adják „az identitás társadalmi felépíttségének”, illetve annak a túlzott szerepnek, amit az „identitás” mint a gyakorlatban és az elemzés során használt kategória kap. Ld. pl. Calhoun (1994); Castells (1997). A „roma identitás társadalmi felépíttségéről” ld. pl. Ladányi–Szelényi (2000); Ladányi (2001); Emigh–Fodor–Szelényi (2001).

⁸ Jelen tanulmányunk elsősorban Durst Judit (Magyarország), Roman Dzambazovic (Szlovákia), Péter László (Románia), Ilona Tomova (Bulgária) és Gabriel Troc (Románia) interjúadataira épít. A terceptanulmányokra 2000-ben került sor a *Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában a piacgazdaságra történő átmenet időszakában* című projekt *Közösségi tanulmányok* részében (Ld. Emigh–Szelényi 2001). Meghaladja a jelen tanulmány keretét, hogy ismertetjük a roma identitás történelmi kialakulását. Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség arra, hogy megfelelő részletességgel foglalkozzunk az interjúkban kapott reprezentációk és a mindennapi tapasztalatok kapcsolatával. A folyóirat jelenlegi számában több cikk foglalkozik ezzel a kérdéssel, illetve részletesebben megvizsgálja a mindennapi életet.

⁹ A helyzetfüggő etnicitásról vö. Okamura (1981).

posztoszocialista politikákba és gazdaságba. A mélyreható változásoktól elszakíthatatlan a korábban garantált „szociális jogok” visszavonása. Az egyéni és emberi jogok fellendülésével párhuzamosan az „identitások” is átalakulnak és átértékelődnek, akárcsak az életlehetőségek. Mivel Közép-Kelet-Európában a nyilvános szférában kendőzetlenül megnyilvánul a romákkal szembeni előítélet és diszkrimináció, a romák előtti választási lehetőségeket gyakran behatárolja az etnikai hovatartozás és a szegénység. Sőt amellett is lehet érvelni, hogy a posztoszocialista átalakulás egyik jellegzetessége a szegénység etnikai jellegének kialakulása. Ennek következtében Közép-Kelet-Európában sokak számára a szegénységnek roma arculata van.¹⁰

Hogyan lesz a „romából” a „másik”

Kik „a romák”? A többség hogyan azonosítja őket? Jóllehet a romák az összes nemzethez hasonlóan heterogén nép, mégis szokásszerűen homogén csoportként, „a romákként” vagy „a cigányokként” beszélnek róluk.¹¹ A legtöbb nem roma számára a cigányok kollektívan felismerhetők etnikai jellegzetességeik, különösképp az eredetüket látszólag felfedő bőrszín vagy a sztereotípiákban elképzelt és stigmatizált életmódjuk alapján. Az alábbi kivonatokban a megszokott, számos kultúrában megtalálható nézeteket találhatjuk meg „a romákról”, arról, hogy kiknek tartják őket, és mit gondolnak az életmódjukról:

„Mind cigányok ők, még akkor is, ha magyarnak vagy szlováknak vallják magukat. Mind romák. Csak nézzen rájuk... Sosem dolgoztak, mert nagyon lusták. Ha szükségük van valamire, ellopják. Ilyen a tipikus roma jellem.” (egy szlovák nyugdíjas asszony)

„Ezek a cigányok mind lusták. Egész nap a faluban lófrálnak, csoportokban, nem úgy, mint a normális emberek. Egy a céljuk: hogy az ivásra pénzt keressenek. Ahelyett hogy dolgoznának, ajtóról ajtóra járva koldulnak.” (36 éves nő, titkárnő a városházán, Románia)

„Amikor ezek idejöttek, azt hitték, hogy a fürdőszoba és a vécé valami másra, raktárnak való. Hallottam, hogy felszedték a parkettát, és tűzifának használták. Az egész lakást tönkretették. Úgy élnek ezek, mint a cigányok.” (48 éves iskolai tanárnő, Balan, Románia)

¹⁰ A romákkal szembeni rasszizmus nemcsak Kelet-Közép-Európában, hanem szerte Európában erős. Vita tárgya, hogy a romák fajt és/vagy etnikai csoportot alkotnak-e. Jelen tanulmányom céljából rasszként való kezeléssel beszélek, jóllehet az etnikumként való kezelés is ide tartozik. Mint ahogy azt a 3. lábjegyzetben megemlítettük, a „romák” azonosítása, illetve identitásuk megragadása során a bőrszín következetesen fontos. Az ilyen „rasszizálás” figyelembe veszi a kategóriák alábbiakban említett elcsúszását. A posztoszocialista szegénységgel kapcsolatban helyénvaló megemlíteni, hogy egyes állítások szerint a nők számára, hasonlóan a romákhoz, a kommunista rendszer kedvező volt, illetve hogy a rendszer cinkosai voltak. 1989 óta a nők és a romák nagy számban lesznek szegények, és ezért a szegénység etnikai vagy nemi hovatartozással való összefüggései a kutatások fő témájává lettek. (Vö. Gal-Kligman 2000; Fodor 2001; Emigh-Fodor-Szelényi 2001.)

¹¹ „A romák” homogenizáló felfogása a tudományos és aktivista irodalomban is előfordul, de ez gyakran minden szándék nélkül történik. A vidéken élő romák világát gyakran implicite figyelmen kívül hagyják. Nem látszik világosan, hogy az *underclass*-szal kapcsolatos viták tényleg megfelelő módon megkülönböztetik-e a városi és a vidéken élő romákat.

„Ismerem azt a helyet. Tele van cigányokkal.. Szörnyű egy hely az. Miért érdeklik magukat azok a bűdös cigányok? Mind munkanélküli, semmire sem használható.” (egy román, harmincas éveinek közepén járó nő, statisztikus, Temeliáról beszélve)

„Ha a bőrüket megnézik, könnyen megállapítható, melyik a cigány. De a Nikola Kocsev körzetben élő emberek esetében, vagy azoknál, akik már nem élnek ott, már nem lehet biztos az ember abban, hogy ki a cigány. Ezek mások, sokkal inkább hasonlítanak ránk, mint a cigányok. Mindegyikük jó és tisztességes munkáscsaládból származik, gyakran iskolázottak és jó képzéssel rendelkeznek. Jól beszélnek bolgárul. A legtöbbjük esetében soha nem hinnéd, hogy cigányok. Szlivenben sok világos bőrű roma él, mert ott a roma nők promiskuitásban élnek. A romák gyakran analfabéták, és nincs semmi szakmájuk. Most, hogy emelkedik a munkanélküliség, a legtöbbjüknek nincs munkája. Látni lehet őket a szemeteskukáknál, ahogy gyűjtik az eldobott papírt, az üres üvegeket, a régi ruhákat, sőt még a kidobott élelmiszert is. Nincs bennük fegyelem, és nem tisztelik a többi embert. Ha idejönne akkor, amikor a szociális segínyt fizetjük, még tíz percig sem fogja bírni. Mindegyik lökdösi a másikat és üvölt. Nagy akkor a felfordulás. Sosem mondják, hogy »Jó reggelt!«, amikor belépnek az irodába. Ha valaki mással beszélek, az ember szavába vág, mintha csak ők lennének a világon, és mintha csak ők sietnének. És mindig az az érzése az embernek, hogy haragszanak rám, mert mindig kiabálva beszélnek velem.” (egy bolgár szociális dolgozó nő, a negyvenes évei közepén, aki a városi szociális irodán dolgozik)

A fenti vélemények alapján látható: az, hogy valakit romának tekintenek, egyfelől olyan veleszületett roma etnikai sajátosságokból fakad, mint pl. a sötét bőrszín, vagy pedig olyan viselkedésből, amelyet a romákat „másikként” azonosítók helytelennek tartanak. A bőrszín állítólag biztos jele annak, hogy valaki cigány, ez tehát egy olyan társadalmi bőr, amely meghatározza az azt viselő személyt. A bőrszín azonban, ahogy erre egy harmincnégy esztendőes roma asszony rámutatott, nem annyira biztos jele az etnikai hovatartozásnak, mint azt a nem romák állítják:

„Én is, természetesen, roma vagyok. A faluban mindenki tudja, hogy roma vagyok. De a bőröm színe fehérebb, mint a partneremé. De ha bemegyek a városba, és új ruhát veszek fel, senki sem fogja megmondani, hogy roma vagyok. Másfelől J. olyan fekete, mint a szurok. Mindenki látja, hogy cigány.”

Hiába önkényesek a roma ismertetőjelek, a nem romák számára a „romáknak” születettek sorsa megpecsételtetett. Egy szlovák asszony szerint „...ha romának születél, romaként is fogsz meghalni”. Egy magyar asszony egyetértett ezzel a véleménnyel: „Vagy parasztnak születél, vagy cigánynak – ezt sosem tudod megváltoztatni.” Ezen asszonyok számára cigánynak lenni egy olyan genetikai áttokkal egyenlő, amely elől, akármilyenek legyenek is a körülmények, nincs menekülés. Néhány roma „megkerülheti” vagy megkísérelheti átalakítani az „identitását”, de ahogy a magyar asszony folytatta: „Bolondság megváltoztatni a nevedet, mert mindenképp az maradsz, aki vagy. Az emberek úgyis tudják, hogy ezek honnan jöttek.”

Vagy ahogy egy másik magyar megfogalmazta: „A cigány, éljen akár kastélyban, mindig cigány marad.”¹²

Egy olyan korszakban, amikor a munkaalkalmak és a szokások átalakulnak, a romákat nyilvánosan és kollektívan ostorozzák, mint olyanokat, akik nem hajlandók szabályos fizetett bér munkában részt venni.¹³ Ehelyett, állítják, lusták és nem hajlandók dolgozni, és inkább koldulnak vagy szociális segélyből élnek, illetve hogy „maffia” tevékenységekben résztvevő verőlegények. Ezzel ellentétben a szocialista időszak alatt a romák rendszeresen dolgoztak az állami tulajdonban lévő mezőgazdaságban és iparban, általában intenzív munkát igénylő állásokban, segéd- vagy betanított munkásként. 1989 után gyakran őket bocsátották el elsőként gyári munkahelyeikről, és ezt követően roppant nehéz volt teljes munkaidejű állást találniuk. A romák körében drámai módon megnőtt a munkanélküliség. Bár az idősebb korcsoporthoz tartozó romák esetleg még állásban vannak, a fiatalabbak már egyértelműen hátrányt szenvednek: a romákkal kapcsolatos sztereotípiákból táplálkozó rasszizmus és nyílt diszkrimináció kedvezőtlenül hatnak rájuk a munkapiacra. Egy 26 éves, képzettségére nézve fémmunkás és 1999 óta munkanélküli, a bulgáriai Szliven városának Nikola Kocsev nevű részéből való férfi a következőket magyarázta:¹⁴

„Az utóbbi néhány évben megkezdtek az emberek elkülönítését. A szerzőgépipari gyárban található műhelyünkben körülbelül tíz cigány férfi volt. Amikor megkezdődtek a leépítések, minket bocsátottak el először. Most azt hallom, hogy a bolgárokat is elkezdtek elbocsátani, de azért velünk kezdtek. A városban nincsen üres állás. Csak a köztisztasági hivatal ajánl nekünk munkát minimálbérért. Ha valaki elutasít egy ilyen állásajánlatot, a szociális segélyt leállítják. A bolgárokat nem küldik el utcaseprőnek. És a magánvállalatoknál sincsenek állások.

Én inkább látszom bolgárnak, mint a társaim, és ezért könnyebben találok munkát, de amikor az alkalmazóim rájönnek arra, hogy roma vagyok, azonnal elbocsátanak. Utolsó reménységünk az, hogy tűzifát lopunk az erdőből, és eladjuk. Kivágjuk a tűzifát, és a hátunkon cipeljük le a domboldalon. És az erdőőrök ránk lőnek. De lehetetlen, hogy csak üljünk és várjuk a szociális segélyt, amikor a család éhes!”

Egy másik romániai munkanélküli cigány fiatalember hasonló véleményt hangoztatott:

¹² Roberts munkássága itt ismét tanulságos. A faji felfogás „genetikáját” tárgyalva áttekinti, hogy a faji hovatartozás hogyan „lett azonos jelentésűvé... a társadalom másodrendű tagjaival” (1997: 187). Az ebből a faji hierarchiából fakadó fekete genetikai kötődés „a jövő generációk számára nem nagyra értékelt ígéret volt, hanem egy kitérőhatetlen jel, amely a gyereket embertelen jövőre ítélte” (1997: 188). Vö. feljebb, 4. lábjegyzet.

¹³ A romák többsége nem felel meg annak a sztereotípiának, hogy „a cigányasszony a szoknyájába csim-paszkodó gyermekkel koldul és zaklatja a járókelőket”, vagy hogy kis cigánygyerekek, akik ugyanezt teszik. Érdekes, hogy leginkább az asszonyokat és a gyermekeket asszociálják azzal, hogy behatolnak a városok nem roma privátszférájába és ingatlanaiába. A médiában hangoztatott sztereotíp véleményekkel kapcsolatban lásd Hancock (1987, B lábjegyzet).

¹⁴ Az 570 fős mintát vizsgáló Tomova szerint a 17–29 évesek körében volt a legvalószínűbb a munkanélküliség; az arány elérte az égbeszökő 80%-ot. A 40–49 éves korcsoporthoz tartozó romáknak a legjobb a helyzete: 16%-uknak van állandó munkahelye, s 12% szezonmunkás (Bulgária: A túlélés stratégiája: a második gazdaság. Nem publikált jelentés, 2001).

„Na persze, mindenki tudja, hogy cigányok vagyunk. És senki sem akar minket alkalmazni. Fialat vagyok. Szeretnék dolgozni, de amikor egy munkaadó megkérdezi, hova való vagyok, és megmondom, hogy Temeliából [Romaniából] jövök, mindennek vége, mert mindenki tudja, hogy Temeliában cigányok laknak.”

1989 előtt a temeliei romák közül sokan az Onesti városában lévő olajfinomítóban dolgoztak. Amikor a létesítmény bezárta kapuit, a romák, csakúgy, mint majdnem mindenki más, a munkanélküliek sorát gyarapították. Megszűnt a folyamatos jövedelemforrás, ugyanakkor, kiváltképp a romák számára, nem volt könnyű hozzáférni másféle állásokhoz vagy átképzéshez. A romák körében drámai módon megnőtt a munkanélküliség.

Ilyen körülmények között csábító lehetőségnek tűnik a másodlagos vagy a fekete gazdaságban való részvétel. A bulgáriai Topolcsane faluban, úgy tűnt, több 18–22 év közötti roma férfi megfelel a helyi kemény fickókról kialakított képnek. Amikor megkérdeztük őket, hogy az ő korukban miért nőtlenek, az egyikük józanul így válaszolt: „Még ha akarnék is feleséget és családot, nem tudom őket eltartani. Nem kapok állást, mert cigány vagyok.” Mindegy, hogy milyen megjelenéssel és módszerekkel sikerült ezeknek az udvarias roma férfiaknak életerősnek látszaniuk, tudatában voltak annak a ténynek, hogy – reményeiktől és szándékaiktól függetlenül – kevés vagy talán semmiféle „legitim” lehetőségük nincs a körülöttük lévő világban.

Azokat a romákat, akik 1989 előtt a mezőgazdaságban dolgoztak, a privatizáció és a föld újrafelosztása különösképp keményen sújtotta. Míg ezek a roma „parasztok” a szocializmusban megfelelően, sőt jól el tudták látni a családjukat, most egyszerre csak munkanélkülivé és földnélkülivé lettek, és ismét kevés lehetőség állt előttük. Egy Gorno Alekszandrovo nevű bolgár faluban egy apa azon kesergett, hogy nem tudja: gyermekei hogyan fogják tudni folytatni az iskolát, mert most már nem tudja kifizetni a közelben lévő Szlivenbe járó gyermekei buszkielcséjét. Az egyik szomszéd gyermeke büszkén beszélt arról, hogy mi mindent tett értük édesapjuk, és a cigányokkal szembeni diszkrimináció megerősödése láttán azon töprengett, hogy vajon ő is képes lesz-e gyermekeiért ugyanezt megtenni. Ő és édesapja akkor munkanélküli volt. Minimális szükségleteik érdekében e családok zöldség- és gyümölcsstermesztéssel kísérleteztek jó karban tartott és láthatóan tiszta otthonaik körül lévő kicsiny termőföldjeik kiszáradt talajában, ám hosszabb távú kilátásaik aligha voltak biztatók.¹⁵ Saját magukkal és családjajaikkal kapcsolatban hangoztatott mindennapi vágyaik éles ellentétben álltak a lehetőségeikkel, mert ezeket durván korlátozta a romákkal mint közösséggel szembeni diszkrimináció. Egy romániai roma parasztnő így kommentálta a radikálisan megváltozott körülményeket: „A demokrácia nem hozott semmit sem a romáknak.” Azok, akik 1989 előtt mezőgazdasági munkások voltak, úgy éltek, mint parasztnő szomszédjaik. Ezeknek a korábban keményen dolgozó romáknak ma nincsen földjük és munkanélküliek, és gyorsan süllyednek iszonyatos szegénységbe anélkül, hogy bármi más alternatívájuk lenne. Annak elle-

¹⁵ Az egész régióban nehezen lehetett megkülönböztetni e „paraszt romák” házeit a nem roma vagy szegényebb parasztnőktől. Az általam meglátogatott házak közül sok volt rendezett és tiszta, és mindenképp elmondható róluk, hogy nem olyanok voltak, mint azt a sztereotípiák sugallják: ezek szerint a cigányok házai „piszkosak” és „tele vannak kosszal és tetekkel”. Ld. lejjebb a 17. lábjegyzetet.

nére, hogy a romák nem tehetnek ezekről a körülményekről, a nem romák ragaszkodnak ahhoz, hogy a romákat tegyék felelőssé ezekért a romló körülményekért.

Ez nem jelenti azt, hogy jelenleg az összes roma fizetéses állást keres, de a fizetés nagyságától függetlenül a romák számára egyre nehezebb stabil álláslehetőséget találni. Ismételjük meg: sokan azok közül, akik korábban a szocialista gazdaságban állásban voltak, szegénységbe süllyednek. A legszegényebb romák számára a szegénység a szó szoros értelmében vett nélkülözéssel azonos. Egy, a bulgáriai Szlivenben dolgozó szociális munkás leírja, a szélsőségesen szegények közül sokaknak hogyan sikerül megélnie – miközben elbeszélésében a romákról szóló sztereotípiák teljes sorozatát vonultatja fel:

„Sok roma a szotíriai személtérakóból él meg; a legtöbb ilyen roma helybéli, de néha Topolcsanéból vagy Szlivenből is átmennek oda. A többiek koldulásból és lopásból élnek. Néhány roma azelőtt hársfavirág vagy gyógyfüvek szedéséből élt, de az utóbbi néhány évben gyökerestül kitépkedtek a gyógynövényeket, és úgy levágták a hársfák ágait, hogy ezek már nem jelentenek megbízható jövedelemforrást. A romák nem törődnek a következményekkel: például éjszaka a cseresznyés kertből lopnak, levágják a fák ágait, és hazaviszik őket tűzifának. A következő évben aztán már nincsenek gyümölcsösök, és nincsen honnan lopni. A Nadezsda körzetben körülbelül ötezer munkaképes korú roma van. A tényleges létszámukról nincsenek pontos adatok. Még a népszámlálás sem tudja kideríteni ezt. A romák a népszámlálás ideje alatt igencsak furán viselkedtek. Megkérdezték a kormány-hivatalnokoktól, hogy mi is az a népszámlálás, aztán úgy tettek, mintha agyalágyultak lennének, és hazudoztak a családtagok számát illetően... Egyszerűen nem fér a fejembe, mi elől bujdosnak. A Nadezsda kerület és a falvak munkanélküli romái jelentik számunkra a legnagyobb problémát. Legtöbbjük nem iskolázott és nem rendelkezik szakképzettséggel. 1997-ben végrehajtottunk egy oktatási és munkába állást előkészítő programot a Nadezsda kerület iskolájában. Az írni-olvasni tanító tanfolyamot a legrosszabb osztállyal végezték el. Az eredmények gyengék voltak. Nincsen meg ezekben az emberekben a motiváció arra, hogy dolgozzanak. Amikor jelentkeznek a munkanélküli irodán, nem számítanak arra, hogy állást találnak. Sőt tudják, hogy nem tudunk nekik semmilyen állást adni, így aztán tovább kaphatják a szociális segélyt. A szociális segély csak hozzájárult ahhoz, hogy teljesen megszűnjön az a vágyuk, hogy munkájuk legyen.”

A szotíriai középiskola igazgatója együttérzőbb nézeteket vall a fokozódó szegénységben élő és apadó jövedelemforrásokkal rendelkező romák szükséghelyzetéről. Úgy véli, hogy a romák körében a család életben tartásáért való küzdelem háttérbe szorítja a többi szülői kötelesség teljesítését, és ez a gyermeknevelés különböző területein érezteti hatását:

„Sok problémánk [a roma gyerekek nem járnak iskolába] a népesség körében növekvő szegénység számlájára írható. A szülők vagy munkanélküliek, vagy vándormunkások, és ebben az esetben minden erőfeszítésük arra irányul, hogy gondoskodjanak a család közvetlen túl-

éléséről, ahelyett, hogy gyakran felügyelet nélkül hagyott gyermekeik oktatását biztosítanák. Utaznak mindenfelé. Egyesek a tengerparti üdülőhelyeken idénymunkát próbálnak találni, és árulják a fehérneműt, a gyümölcsöt és zöldséget vagy akármí más, ami csak eszünkbe jut. Mások bárokban zenészekként dolgoznak. Vannak olyanok, akik elutaznak Törökországba, ahol olcsó cuccokat vásárolnak, melyeket később az ország különböző részeiben adnak el. Egyesek beállnak idénymunkásnak Görögországban. Akárhova menjenek is, az a probléma, hogy nincs idejük a gyermekeikkel foglalkozni.”

Mint azt a fentiek során említettük, azon családok számára, akik nem dolgoznak idénymunkában vagy vándormunkásként (akár részmunkaidőben, akár másképp), az életben maradás fő eszköze a szociális segély. Ahogyan a nem romák érzékelik a romák munkával és a tágabb társadalom kapcsolatos attitűdjeit, abban nagy szerepet játszik a szociális segély és a romák attól való függése.¹⁶ A nem romák általában nem ismerik el a strukturális diszkriminációt és a hozzá kapcsolódó tényezőket, mint például a romák „motivációját” korlátozó előítéletet. Mint azt az előbb idézett fiatalember meggyőző módon elmondta, senki nem akarja alkalmazni őket, mert romák (azaz lusták, sötétbőrűek, megbízhatatlanok és motiválatlanok stb.) És az, hogy roma, általában átfordítódik „a romává”, egy olyan kollektivizált kategóriává, amelynek a konnotációi elsődlegesen negatívak. (Hasonlóképpen, a romák is részt vesznek a nem romák vagy „gádzsók” negatív kollektív sztereotipizálásában.) Ördögi kör tartja fenn a romák és a nem romák attitűdjeit. Egy Nadezsdában élő bolgár roma asszony, felismervén, hogy gyermekei nem fognak álláshoz jutni, így racionalizálta gyermekei iskolázatlanságát. „Gyermekeink nem akartak tanulni, és nem is kényszeríthettük őket. Ha tanultak volna, akkor sem találnának munkát.”

Jóllehet a romákkal szembeni előítélet roppant erős, a környék falvaiban sok olyan ember él, akinek személyes kapcsolata van velük és családjaikkal. Ezek a romák a nem romák különféle munkaszükségletét elégítik ki. Nem meglepetés hát (és a rasszizmussal klasszikus összhangban áll), hogy a nem romák ezeket a romákat „jó” cigányoknak, bizonyos értelemben a nem romák személyes tulajdonának (az „én cigányom”-nak) tartják. Ennek ellenére, ha megkérdezik ezeket az embereket, mi a véleményük általánosságban a cigányokról, attól függetlenül, hogy az általuk alkalmazott romák mennyire dolgoznak keményen és megbízhatóan, megvetéssel nyilatkoznak lustaságukról, koszoságukról és arról, hogy civilizálatlan tolvajok és bűnözők.¹⁷

¹⁶ Nincs itt szükség arra, hogy felsoroljuk az Egyesült Államokban közkeletű vádaskodásokat a „jóléti segélyen élő királynők” ellen. Ott is főképp a szegény, színes bőrű asszonyokat ítélik el, mert – úgymond – az állam és mások pénzén élnek, mert túl sok gyermekük van, mert rossz anyák stb.

¹⁷ Gabriel Troc Romániában folytatott kutatásai alapján úgy találta, hogy a romák túlélési stratégiaként gyakran keresnek patrónus–ügyfél kapcsolatokat (Troc, kiadatlan jelentés). Ennek céljából nem romákat kérnek fel keresztszülőnek. Ez a kapcsolat a romáknak bizonyos fokú jelképes közmegebecsülést és minimális mértékű anyagi erőforrásokat ad, amely az által kap elismerést, hogy a keresztszülők belemennek ebbe a szerepbe. Troc emlékeztet bennünket arra, hogy azok, akik azt állítják, hogy a romák koszosak, megfelelnek arról, hogy egyes romák gyakran végeznek számukra olyan házimunkát, mint pl. a ruhamosás. A dolognak ironikus színezetet kölcsönöz az a tény, hogy a „hagyományos” roma kultúrának szigorú előírásai vannak a testtel kapcsolatban. Pl. a test alsó részein hordott ruhákat nem szabad a fűső

Roma önértelmezések: a „mi” és az „ők” között

A romák magukévá tehetik a domináns kultúra számos, „a romák”-nak tulajdonított jellemvonását,¹⁸ és felhasználhatják ezeket vagy arra, hogy demonstrálják a nem romákkal való hasonlóságukat, hogy megkülönböztessék magukat a „gázdsoktól”, vagy hogy elhatárolhatják magukat más romáktól, akikkel ennek ellenére a nem romák jelenleg kollektívan azonosítják őket (pl. a szorgalmasan dolgozó szemben a lustával; a becsületes a tolvajjal; a civilizált a civilizálatlannal). Például egy nagyobb, többségében magyarok által lakott erdélyi település „Brazília” nevű negyedében egy 54 éves „bakos” roma férfi megkülönböztette magát az ott lakó, „brazíliaiaknak” hívott romáktól:

„Tudja, mi keményen dolgozunk... [a szocializmusban] rendes munkahelyünk volt... Rendes házaink vannak, tévével, hűtőgéppel, tehát úgy, ahogy egy házat elképzelünk. Ez azért van nekünk, mert a Ceausescu idejében keményen dolgoztunk...”

Ez a roma saját csoportját keményen dolgozónak és civilizáltnak mutatja be, azaz mint a nem romák. A szocializmus időszakában a termelészövetkezetben nem csupán „rendes állásban” dolgoztak, hanem „rendes” házakat is építettek (amelyek a modern élet minden kényelmi eszközével fel voltak szerelve). A lakóház materiális „közösségi jelölő” (public marker), ami reprezentálja a hasonlóságot és a különbséget. A „tisztességes”, „jó” romák „igazi” házban laknak. Egy vegyes házasságból származó magyar roma felháborodottan válaszolta: „Hogy lehetnék cigány, ha ilyen nagy házunk van?” A cigány lakások tipikus képe egy rossz állapotban lévő, koszos, illemhely és fürdőszoba nélküli viskó vagy egy ló vontatta szekerekből álló cigánykaraván.¹⁹

A „bakos” és „brazíliai” romák közötti különbséget illetően egy 58 éves brazíliai roma férfi szinte visszhangozza a bakos roma véleményét:

„A bakos cigányok akkor költöztek oda, amikor szüleik fiatalok voltak... Állást kaptak a termelészövetkezetben, és jó házakat építettek.

testrészekben hordott ruhákkal együtt mosni. A szennyfolttal kapcsolatos szokások is szigorúan szabályozottak.

Egy Szotiria faluban élő roma asszony kifejezte a dühét azzal a nézettel kapcsolatban, hogy a romák „koszosak”. „Hogyan lehetnének tiszták – kérdezte –, ha nincs semmiféle folyóvíz a lakóhelyünkön?” Arról szónokolt, hogy egy tetvekkel teletömött zsákot küld a parlamentbe, hogy a képviselők megtudják, milyen az, ha az ember nem tud megfürödni. Egy másik asszony arról panaszkodott, hogy gyakran hallja, hogy az emberek „koszos cigányoknak” nevezik őket, amikor végigmennek az utcán. Majd megjegyezte: „Biztos vagyok abban, hogy nem vagyunk koszosabbak, mint ők.” Szóval tette, hogy 1989 előtt ilyen nem történt – ez lenne az „előnye” a tekintélyuralmi államnak?

¹⁸ Mennell (1994:182), amikor az általa „mi-kép”-nek (we-image) nevezett jelenség interiorizálását tárgyalja, ezt a „rendezett, intézményesült körülmények közt élők” (established) és a „kivülállók” (outsiders) közötti teljesen aránytalan erőmegoszlásnak tulajdonítja, ahol az utóbbiak képtelenek megszabadulni a kizsákmányolt és az elnyomott pozíciójából. Majd megjegyzi: „A stigmatizálásnak ez a folyamata nagyon gyakori az olyan uralmi formákban, amelyek ennyire egyenlően felek között állnak fenn, és érdekes megfigyelni, hogy a legkülönfélébb esetekben mennyire állandó a stigmatizálás tartalma. A kívülállók mindig koszosak, morális szempontból megbízhatatlanok és lusták, többek között.”

¹⁹ Még akkor is, ha egy roma nagy házban él, a nem romák szüntelenül megjegyzik, hogy az hivalkodó, „cigány stílusú”. Továbbá – a nem romák állításai szerint – a romák nem úgy élnek ezekben a házakban, mint a „normális” emberek. Ehelyett a többemeletes épületeknek csak egy-két szobáját lakják, míg a többi szoba a „hivalkodást” szolgálja, vagy az udvarban laknak, míg az egész ház csak „mutatóban van”.

Mi itt abban az időben nem ismertük fel ennek fontosságát [hogy javítsanak a házaikon]. Nem jutott eszünkbe... még a házak alapjait sem csináltuk meg [megjegyzendő, hogy a brazilaiak „hagyományosan” téglavetők]... A bakos romák megúszták ezt a zűrzavart, mert a magyarokkal éltek együtt.”

A férfi szerint egyes romák azért javítottak a sorsukon, mert a nem romák többszomszédságában éltek, akik ebben az esetben leggyakrabban magyarok voltak. De amikor egy közelben lévő, hagyományosan roma rongykereskedők által lakott település, Boghis cigány csoportjáról beszélt, előkerült a civilizált–nem civilizált ellentét. Szerinte a Boghisban élő romák gyanús üzleti tevékenységbe keveredtek. A brazilai romákkal ellentétben a boghisi romák „nem úgy öltöznek, mint a normális emberek”. A brazilai romák ugyan tényleg szegények, de mégis civilizáltak tekintik magukat. Ezzel párhuzamosan a Boghisban élő romák megvetéssel tekintenek a brazilai romákra. Nem tekintik őket „igazi románoknak”. Ebben az esetben a „civilizáltság” aláássa az „autentikusság”-ot.

Egy másik román településen, Temeliában hasonló megkülönböztetések éreztetik hatásukat:

„Temelia mindig cigány falu volt... A kalderashokkal ellentétben nem vagyunk rendbontók. Azért törődünk a közösséggel, mert egyetlen erőnk van, az, hogy együtt élünk. Nincs a birtokunkban termőföld, szegények vagyunk, mindig szegény cigányok voltunk, rabszolgák... (68 éves nyugdíjas férfi)²⁰

Egy másik, 36 éves férfi, aki ebben az időben, 2000 nyarán munkanélküli villanyszerelő és roma vezető volt, kifejtette:

„Mi is cigányok vagyunk, de különbözünk azoktól, akik Gura Vaiiban élnek [kalderashok]. Ők egy másik törzs, és ők nem idevalósiak. Mi rabszolgák voltunk, és azóta élünk itt, mióta őseinket a múlt század közepén felszabadították [a roma rabszolgaságról ld. Hancock 1987]. Felszabadulásuk után nem volt hova menniük, és így itt alapítottak egy települést. A kalderash cigányok a második világháború után jöttek ide. Mi nem hordjuk azokat a hagyományos ruhákat.²¹ Mi és az őseink földművesek voltak, és sosem öltöztünk úgy, mint ők. A nyelvünk is egy kissé más. Szegények vagyunk és nincsen földünk. Mi itt Temeliában nagyon együvé tartozó közösség vagyunk. S ennek így is kell lennie, hiszen cigányok vagyunk.”

Vagy ahogy egy 34 éves szlovák cigányasszony mondta:

„Ha romának születik valaki, nehéz az élete. Amikor utoljára voltam egy boltban a városban, az eladó figyelt, hogy biztos legyen benne,

²⁰ A romák romániai rabszolgaságával kapcsolatban ld. Achim (1998: II. és III. fejezet); Hancock (1987).

²¹ A kalderash asszonyok „hagyományos” ruhában járnak (abban, amit legalábbis így romantizálnak, láthatólag még más romák is): világos színű, virágmintás szövetek, amelyekből hullámzó ujjú blúzokat csinálnak, rakott szoknyák, fejkendők, érmékből és kagylókból készített nyakláncok, csuklón viselt karperecek stb. A kalderashok félig letelepedettek, ami azt jelenti, hogy az év mintegy felében Romániát járják. Romániában máshol is megkülönböztetik magukat a letelepedett romák a vándorcigányoktól, akik csak bajt okoznak a helyi romák számára. Ilyenkor a roma szomszédok általában megfélemlenek arról, hogy az „ő” romáik nem betolakodók. Ez jó példa a „helyzettől függő identitásra”.

nem emelek-e el valamit. De én nem olyan vagyok, mint azok (már-mint a »rossz« romák, akik lopnak, stb).”

A romák számára a nekik tulajdonított identitás a büszkeség vagy a kézzel fogható előítélet forrása lehet.²² Egyesek, a fent említett boghisi romákhoz hasonlóan, éppannyira büszkék arra, hogy romák, mint amennyire tudatában vannak szegénységüknek és néhány mögötte rejlő strukturális oknak:

„...Nehéz manapság cigánynak lenni Romániában, de nem próbáljuk meg eltitolni identitásunkat. Cigányok vagyunk, a bojárak rabszolgáiként dolgoztunk, aztán pedig földtelen parasztokként a románoknak. És mi is szegények vagyunk.” (72 éves férfi, Temeliában él, és korábban mezőgazdasági napszámos volt)

Egy másik temeliai lakos, egy 24 éves férfi, akinek sosem volt rendes, szabályos állása, minden kertelés nélkül kijelenti:

„Temeliában mindenki cigány. Vagy pontosabban, majdnem mindenki. Ott szemben lakik néhány román. Akárhogy is van, nem szégyellem, hogy cigány vagyok.”

Mások olyannak vallják magukat, mint amilyen a körülöttük élő többségi lakosság (lásd feljebb), megint mások pedig szégyellik, félnek tőle vagy dühösek amiatt, hogy romának látják őket. Egy, a bulgáriai Szliven városának Nikola Kocsev kerületébe való 59 éves textilipari munkás megjegyzi:

„Ha Bulgáriában élünk, akkor mindannyian bolgárok vagyunk. Itt születtünk, és nincs más hazánk. Ha kitörne a háború, elmegyünk és megvédjük a hazánkat, úgy, mint az összes többi katona, függetlenül attól, hogy milyen a bőrszíne. Otthon csak bolgárul beszélünk. Gyermekeink nem tudnak cigányul. A többi bolgár között élnek; az ő gyermekeik pedig bolgár iskolákban tanulnak. Mindannyian dolgozunk, csak a feleségemnek nincs munkája, mert a menzát becsukták. A feleségem bőrszíne meglehetősen fehér, és a gyermekek is fehérbőrűek, és senki sem tartja őket cigánynak. A szocializmus alatt senki sem különböztette meg az embereket. Most viszont mindenkit, aki ebben a kerületben lakik, és mindenkit, akinek sötétebb a bőrszíne, cigánynak tartanak.”

Az előbb idézett férfi megjegyzései olyan egyéb tényezőket is tartalmaznak, mint a bőrszín, a nyelv és munka, amelyeket helyzetfüggően és önkényesen alkalmaznak a cigányok azonosítására. Ezekben a megjegyzésekben visszaköszön az a gyakran hangoztatott nézet, hogy általában a cigányoknak nem volt hasznuk a demokráciából és a kommunizmus összeomlásából. Sőt sokan épp ezeknek lettek az áldozataik. Mint az előbb idézett bakos cigány férfi mondja: „A demokrácia mindent a feje tetejére állított. A cigányoknak rosszabb, mint valaha.”

Vagy ahogy egy munkanélküli cigány asszony rámutatott:

„...Roma vagy? Fel is fordulhatsz! Senki sem törődik velünk. Mi lesz így belőlünk? A polgármester kapott pénzt a megsegítésünkre, de nem

²² A roma jogok és kulturális azonosságtudat politikálódása a kommunista rezsimek összeomlásakor emelkedett be a nemzeti és nemzetközi köztudatba. E fejlemény áttekintése meghaladja cikkünk terjedelmét.

láttunk belőle semmit. Most hivatalosan csak egy roma van a faluban.

A többiek nem vallották be, hogy kicsodák... Ki szeretne roma lenni?"

A Bulgária Szliven területén végzett kutatásai során Ilona Tomova szintén elmozdulást tapasztalt a romák önbesorolásában. Míg a nem romák az összes, Tomova és munkatársai által meginterjúvolt személyt romának tartották, az érintettek csak 71 százalékban tartották magukat romának. 7 százalék bolgárnak és 5 százalék töröknek vallotta magát, 17 százalék pedig megtagadta, hogy valamelyik etnikumhoz sorolja be magát. A kutatók azt is megállapították, hogy a férfiak és az öregek nagyobb valószínűséggel tartják magukat nem romának. (Míg a nők között 26% mondta, hogy nem roma, a férfiak között 35%, az öregek között pedig 37% – vö. Tomova, kiadatlan kézirat). A növekvő társadalmi, politikai és gazdasági elszigeteltség a nyilvános diszkriminációval együtt elősegítette a roma önbesorolás változásait.²³

Persze sok roma visszautasítja a róluk és kultúrájukról vallott negatív képeket. Egy munkanélküli, 42 esztendőszlovák roma férfi így vágott vissza:

„A parasztok biztos azt mondták magának, hogy a romák ilyenek meg ilyenek. Nem igaz! Romák vagyunk, és akkor mi van! Nem az a fontos, hogy roma vagy, vagy nem, hanem az, hogy jó vagy-e. Nincs igazam?...”

Egy középkorú roma háziasszony a mindennapi élet valóságába beletörődve megjegyezte:

„A férjem román. Én cigány vagyok. A gyermekek keverték – félig románok, félig cigányok –, és ez nem kellene hogy probléma legyen. De tudja, milyenek az emberek. Itt nőtem fel a románok között. Nehéz az embernek, ha egy kicsit sötétebb a bőrszíne. Nem sokkal, de ez már elég ahhoz, hogy különbözzél. Erről van szó.”

Egy húszas éveiben járó, erdélyi magyar roma hasonló érzelmeket fejezett ki arról, hogy milyen cigánynak lenni: „Tudja, [a többiek szemében] a cigány mindig cigány. Akármennyire is jól öltözött vagy jól iskolázott egy cigány, mindig ott lesz a különbség.”

Nem lehet meglepődni azon, hogy azok a nem romák, akiket ma romának tartanak, rosszsallásukat fejezik ki azok miatt a helyi megítélésben és viszonyokban bekövetkezett jelentős változások miatt, amik abban nyilvánulnak meg, hogy ismét cigányoknak tartják őket. Egy 28 éves munkanélküli férfi így magyarázta el a dolgot:

„Szlovákiai magyarok vagyunk. A faluban mindenki úgy beszél rólunk, mintha romák lennénk. De édesapám ebből a faluból származó paraszt volt... Nem cigányok, hanem magyarok vagyunk. Mi nem úgy élünk, mint ők [a falu cigányai]. Hát tudja, nem?”

²³ Nehéz megbecsülni, hogy a romákkal szembeni előítélet fokozódott-e vagy sem a poszt-szocialista érában. De, a szocialista időszaktól eltérően, jelenleg az előítéletnek a nyilvános szférában nyíltan hangot adnak, és annak szellemében cselekednek. A roma önazonossággal kapcsolatban nem világos, hogy a romák maguk között hogyan határozzák meg magukat. A romákról például azt állítják, hogy attól függően, hogy kivel beszélnek, más és más megnevezési rendszert használnak. Ez alátámasztja azt a nézetet, hogy az identitás az adott helyzet függvényében kerül más és más kontextusba.

A beszélő, azon kívül, hogy aláhúzta magyar származását, még inkább elhatárolta magát a cigányoktól azzal, hogy ki nem mondott negatív feltételezésekre hivatkozott a cigányok életmódjával kapcsolatban („Hát tudja, nem?”).

Az a tény, hogy „cigány identitást” tulajdonítanak helyileg olyanoknak, akiket saját állításuk szerint a kommunizmus összeomlása előtt nem tartottak annak, úgy tűnik, nagyrészt két egymással összefüggésben álló tényező következménye: a szegénység szintjének növekedéséé és a földrajzi szegregációé. Például a Bulgária Szliven városának kerületében található Nadezsda gettóban mintegy 12 ezer roma él. Ez a gettó különösen mellbevágó, mert teljes egészét egy cementfal veszi körül.²⁴ Gépkocsin csak egy bevezető úton közelíthető meg, vagy pedig egy, a helyi vasútlomásról elinduló földalatti alagúton keresztül. A gettó lakosai térbelileg elkülönülnek egymástól osztályok, foglalkozási és feltételezett etnikai különbségek alapján: az egyik területen törökök élnek, akik jobb anyagi helyzetben vannak, mint a gettó többi lakója, és kihasználják a gettó legnagyobb részének szegénységét, egy másik területen roma zenészek, akik olykor-olykor tudnak egy kevés pénzt keresni a zenéléssel, míg a gettó többi részében szörnyű szegénységben élő romák vannak.²⁵

A törökök, akikről saját maguk kivételével mindenki azt tartja, hogy török cigányok, gyakran cáfolják roma gyökereiket. Egy 41 éves férfi például azt mesélte a családi helyzetéről, hogy jóllehet hivatalosan hét éve munkanélküli, a gettó egyik utcai standján egy kis boltja van, ahol húst, hentesárut és halat árul. Három fia közül kettő nő, a legfiatalabb fiú pedig a bolgár hadseregben szolgál. Az összes gyermek a helyi „roma” elemi iskolába járt. Gyermekkorában ő maga is ugyanezen iskola tanulója volt, de akkoriban az a „török iskola” volt, és az oktatás nyelve is török. Kifejtette:

„Törökök vagyunk, és nem cigányok. Mindenki »cigánynak« hív minket, mert itt élünk, de mi voltunk azok, akik először itt laktak, és a cigányok csak később jöttek. A zenészek, a meztelenek, a bebrovkiak és a gradeshkiak cigányok, de ők a negyed szomszédos részében laknak. Hogyan mondhatják azt, hogy cigányok vagyunk, amikor otthon csak törökök beszélünk? Egyébként is, nézze meg, hogy mi hogyan élünk, és ők hogyan élnek. Mindannyiunknak jó háza van, szorgalmasan dolgozunk, és velük ellentétben nem iszunk alkoholt. Nem veszekszünk úgy, mint ők, különösen családi ügyekben. Ha verekedésre kerül sor, az otthon történik és nem az utcán.²⁶ Most, hogy itt van a

²⁴ Ezt a fallal elhatárolt gettót a kommunista időszak alatt hozták létre. Nem okozott az emberjogi szervezetek és a roma aktivisták körében ugyanakkora közfelháborodást, mint a Cseh Köztársaság egyik helyi önkormányzatának arra tett kísérlete, hogy távol tartsa a szomszédban élő romákat. Ld. pl.: Két cseh város arra készül, hogy fallal zárja el magát a „problémás cigányoktól”. *International Herald Tribune*, 1998. május 25.

²⁵ A legszegényebb romákat roppant alacsony fizetség ellenében arra bérel fel, hogy pl. gyümölcsöt lopjanak, amit aztán a török romák magasabb áron adnak el. Ha pedig a lopásra felbérelt romát elkapják, az illető maga fizeti meg ennek a tettnék az árát, ami gyakran börtön. A projektben résztvevő kutatók máshol is hallottak a romák közötti kizsákmányolás ilyen eseteiről.

²⁶ Megjegyezte, hogy a legtöbb asszony törökökül beszél, és nem tudja magát bolgárul megértetni. A férfiak a bolgár hadseregben tanultak meg bolgárul, és a munkahelyen is használják. Ami az italozást illeti, a muzulmánok, illetve egyes protestáns csoportok nem isznak alkoholt.

»demokrácia«, a többiek gyakrabban hívnak bennünket „cigánynak”, különösen azokban az esetekben, amikor a börzsinünk sötétebb, vagy ha rájönnek, hogy a gettóban élünk. Korábban, a szocializmus idejében elfogadták, hogy törökök vagyunk, és senki sem »cigányozott le« minket. Akkor sok bolgár barátunk volt, és mindenkivel jó viszonyban voltunk.”

Ebben a véleményben ismét visszaköszönnek a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák: a cigányok nem dolgoznak keményen, nem élnek rendes házakban, iszákosak és verekednek. Úgy tűnik, a török bolgárok, illetve a török romák sötétebb börzsiné a bolgárok szélesebb és előítéletes köreiben leleplezi őket.

A kollektív kategorizáció képlékenységet jól jelzi egy, a romániai Balanban élő 41 éves háziasszony rosszalló megjegyzése:

„A texasiak [azok, akik Balan Texasnak nevezett nyomortelepén laknak]? Nos, haragszom rájuk. Már hosszú ideje helyi lakos vagyok. Itt születtem; a szüleim is itt éltek. Ezek miatt az emberek miatt mindannyiunkat vádolnak. De mi mások vagyunk... Nem szeretem őket. Ők most is és mindig is mások voltak, mint mi, akik tisztességesek vagyunk. Először is, nem is ide tartoznak. Lakóhelyükről elkerült moldovaiak, de egy részük biztos, hogy cigány. Úgy élek, mint a cigányok. El kell ismernem, hogy szegények, de itt mindannyian szegények vagyunk. De mi legalább megpróbálunk tenni valamit. Nem küldjük ki minden reggel a gyerekünket, hogy kolduljon össze nekünk egy darab kenyeret, és szorgalmasan dolgozunk a megélhetésünkért. Mi dolgozunk, ők viszont szinte semmit sem tesznek. Nem szeretnek dolgozni, koszos népek azok.”

Vannak azonban olyanok is, akik világosan érzékelik a feltételezett közös roma identitásuk strukturális alapját, és azt is, hogy a posztszocialista változásokat kísérve a szegénység általánosan etnikai jelleget öltött:

„Igen, tudom, hogy cigányoknak neveznek minket. És akkor mi van? Néhányan közülünk cigányok, néhányan románok, mások viszont magyarok. De mi mindannyian egyformák vagyunk. Annyira szegények, hogy alig tudunk életben maradni. Tudja, engem nem érdekel, hogy minek hívnak. Ha valaki annyira éhes, mint én, akkor nem érdeklődik más, mint hogy találjon a gyermekeinek és, ha lehet, magának is, valamit enni. Hogy valahogy élni tudjon. Ha valaki annyira szegény, mint amennyire mi vagyunk, akkor a többiek szemében cigány.” (42 éves férfi, korábban segédmunkás, jelenleg munkanélküli)

Ez a férfi nagyon is jól ismeri a megkülönböztetés politikáját, ami nemcsak hogy stigmatizálja a szegénységet, hanem rasszhoz vagy etnikumhoz is köti. A szegényekről történelmileg „tradicionális” módon kialakított nézeteket felelevenítve, a posztszocialista szegénységet az egyén hibájának tartják, és nem azoknak a strukturális változásoknak tulajdonítják, amelyek megváltoztatták a szegénység és nincstelenség jelentését és a velük kapcsolatban folytatott politikát. Mint már említettük, a börzsin az a tulajdonságjegy, amelyik mintegy összefoglalja a romák által szemmel láthatólag megtestesített és a szegénységgel és a szegényekkel asszociált karakterjegyeket. De azt is említettük már, hogy a börzsin nem teljes egészében határozza

meg, hogy kit tekintenek romának. Az olyan osztályozási kategóriák, mint a „roma”, nem állandók és nem változtathatatlanok; bővíhetnek, illetve szűkülhetnek annak érdekében, hogy magukban foglaljanak, illetve hogy kizárjanak valakiket. A jelenleg szegénységben élők közül így sokan metaforikus értelemben „elromásodtak”, önbesorolásuktól függetlenül.

Ebben a tekintetben a szegénység „metaforikusan” belefoglaló értelemben rasszicizálódott (vö. „olyan, mint egy cigány”) és fizikai értelemben kitágult (vö. a borszint). (Látnunk kell azt is, hogy ebben az időszakban a szegénység elnöiesedése is aggodalomra ad okot.) Mindenesetre azoknak a szegényeknek, akik romának vallják magukat, mostanság általában sokkal nehezebb időket kell megélniük, mint a többieknek. Az alább következő, a Szliven körüli falvak és egy roma gettó lakóitól származó hosszabb terjedelmű vélemények egy egyszerű megállapításnál beszédebben szólnak azon romák nehézségeiről, akik munkanélküliek, nagyobb családjuk van, gyakran éheznek és nélkülözések közepette élnek. Először egy 34 éves, férjzett, négygyermekes asszonyt szólaltatunk meg:

„Férjem és én a falu termelőszövetkezetében dolgoztunk. Amikor 1992-ben megszűntették, a dolgok rosszra fordultak. Itt nincs munka számunkra. Nyáron én, a férjem és a fiam elmegyünk a Jambol környéki falvakba, és hagymát, fokhagymát és savanyúságnak való hagymát ültetünk és gyűjtünk be. Fejenként kevesebb mint napi 6 levát (3 dollárt) kapunk. A lányom itt marad, hogy a házra vigyázzon. Mindig megpróbálom félretenni a hármunk által keresett pénzt, hogy egy kis lisztet, rizst, babot vagy lencsét vásároljak. Ha sikerül 10 kiló élelmiszert beszereznem, a fiam vagy a férjem hazahozza télire. Megpróbálok kevesebb mint napi 8 levát költeni hármunkra. A pénzt csak élelmiszerre, alkoholra és cigarettára költjük. Ha a férjem megtalálja a pénzt, leissza magát, és mindent pénzt elver.

Az összes pénz, amit a nyár folyamán sikerül megtakarítanom, élelmiszerre megy, hogy át tudjuk vészelni a telet. Még ha sikerül is a férjemnek állást találnia, mindent az italtra költ. Megpróbálok magammal vinni a falun túlra, hogy csipkebogyót, hársfavirágot, gyógynövényeket vagy tűzifát gyűjtsön, hogy aztán amikor eladjuk őket, enyém legyen a pénz. Rettenetes, ha beszeszel...

Télen a szeméttelre járunk, hogy bádogkupakokat, üvegeket és minden más eladhatót gyűjtsünk. De nagyon sokan jönnek, körülbelül minden nap száz ember, és az összes szemetesekukat már felforgatták a szliveni szegények. Mit gondol, mennyit sikerül összeszednünk? Egy-két levát kenyérré.

Nem vásárolunk magunknak ruhát. Amikor bolgároknak dolgozunk, akkor ők néha használt ruhával fizetnek, vagy a szemétben találunk régi ruhát. Néha a gyerekek is kapnak használt ruhát az iskolában. A szocializmus idejében a bentlakásos iskolák összes diákja minden évben új ruhát kapott, de most a gyerekek már akkor is boldogok, ha egypár használt dolgot kapnak...”

Egy 51 éves, szintén Szotiriában élő roma, aki 12 éves korában házasodott, 15 gyermeke és 7 unokája van, juhászként dolgozott a termelőszövetkezetben. Az utolsó

tíz évben azonban munkanélküli volt. Élete utóbbi időben bekövetkezett eseményeiről adott összefoglalójában a mások elbeszélésében előforduló elemek köszönnek vissza:

„Ha nincs szeméttelp, mindannyian meghaltunk volna. Gyűjtjük a befűtött üvegek fémfedelét, üvegeket, és eladjuk őket [általában két falusi roma családnak, akik ezt a hulladékot újrafeldolgozás céljából különféle üzemeknek értékesítik tovább]. Nyáron hársfavirágot és csipkebogyót gyűjtünk. Sőt a szemétdombon is keresünk élelmet, ugyanúgy, mint a disznók. Van egy bolgár, akinek 200 disznaja van; mi ezekkel a disznókkal együtt gyűjtjük a kidobott élelmiszert. A szociális munkás nem törődik velünk. Tavasz óta nem láttuk. Azóta nem kaptunk a gyermekek után családi pótlékot. Kaptunk segélyt a fűtésre: három alkalommal 15 levát (7,5 dollárt), és egyszer 25-öt (12,5 dollárt). Gyermekeink sosem isznak tejet, és sosem esznek húst. Boldogok vagyunk, ha sikerül egy kis lisztet vásárolni, vagy ha a szomszédtól kapunk. A feleségem kenyeret és zabkását csinál olyankor nekünk. A boltosnál 260 leva tartozásom van a kenyér miatt. A bolgárok adnak nekünk paradicsomot és paprikát [ha tudnak], de hát ők is szegények. A szemétdombról származnak a ruháink. Kimossuk, és aztán hordjuk őket. Néha a bolgárok is adnak nekünk használt ruhát. Télen tűzifát lopunk az erdőről, de aztán jönnek az erdőőrök, és elkergetnek és megvernek minket.”

A Nadezsda gettóban egy 23 éves anya, akinek nyolc élő gyermeke van, 13 éves korában ment férjhez, s aki jelenleg egy 1,5 méter magas, tető, ajtó és ablak nélküli viskóban lakik, amelyben csak egy ágy áll, megjegyezte:

„Nincs munka. Havi segélyt kapunk és családi pótlékot. A három idősebb gyerek a kukákból gyűjti a kenyeret, amelyet eladunk a zenészeknek, hogy a disznóikat etessék vele. A ruhánkat is a szemétből vesszük ki. Néha a gyerekek elhajított üveget és papírt gyűjtenek. A szociális segély mindig késve érkezik. Hónapokig várunk, míg megkapjuk a pénzünket, de ha csak egy napot is késünk a regisztrációval, fél évre leállítják a segélyt. Állandóan vesznek el velünk, ha elmegyünk a segélyért. Kihívják a rendőröket, hogy összeverjenek bennünket. Lá-bunkra lakik, mert nem maradtunk a helyünkön a sorban!”²⁷

Egy másik, szintén Nadezsdában élő asszony, aki 28 éves és négy gyermek anyja, csípősen jegyezte meg:

„Sosem dolgoztam. A családi pótlékból élek. Itt nincs számunkra állás... A férjem és testvére lopás miatt börtönben ülnek. Csak a cigányok mennek börtönbe, mert a törvényeket arra találták ki, hogy a legnagyobb tolvajokat megvédjék, és bebörtönözzék azokat, akik megpróbálnak életben maradni... Nézze meg a politikusokat! Egytől egyig bűnözők, de számukra nincs bíróság. A rendőrök rosszindulatúak és gyakran ütlegetnek bennünket, de néhányan közülük értik, hogy mi a helyzet, és embe-riesen viselkednek. Ha minden tolvajt, úgy, ahogy kell, letartóztatnának,

²⁷ Éppúgy, ahogy a nem romák arról szóló számolnak be, mennyire durvák, zajosak és erőszakosak a szociális segélyért jövő romák, a romák arról beszélnek, hogy ilyenkor a nem romák durván, hangosan és erőszakosan bánnak velük. A személyes kapcsolatok kivételével a romák és a nem romák fekete-fehér színekben látják egymást, és e szélsőséges nézetek között kevés hely marad a toleranciának.

akkor – az igazat megvallva – az utcánkban lakó összes férfi a börtönben csücsülne. De a rendőrök tudják: ha mindenkit letartóztatnának, az asszonyok és gyermekek elpusztulnának, úgyhogy legalább egy férfit elengednek, hogy eltartsa a családot. Mindannyian éhesek vagyunk, és amikor a gyermekek sírnak, akkor csak kell nekik találni valami ennivalót. Ez azért van, mert nincsen munkaalkalom.”²⁸

A szegény romák közül a legszegényebbek számára az élet kemény és kegyetlen. A posztszocialista változások hatásaival való megbirkózást még nehezebbé teszik azok a rasszista és kulturális feltételezések, amelyeket ezeken a lapokon tekintettünk át. Azok, akik térbelileg szegregált területeken élnek, legyenek azok városi gettók vagy mezőgazdasági falvak, társadalmilag, gazdaságilag, politikailag és térbelileg is egyre inkább elszigetelődnek a társadalom „főáramától”. A meginterjúvoltak közül sokan szemléletesen adtak számot arról, hogy a növekvő rasszizmus és diszkrimináció ellenére hogyan próbálnak meg egyszerűen életben maradni. A legtöbb roma nem úgy tekint saját magukra, mint ahogyan mások írják le őket. Amilyen mértékben felismerik magukat a gyökeres „mátság” ezen sztereotípiáiban, ugyanolyan mértékben tartják magukat a félreértés, intolerancia és az előítélet áldozatainak. Elismerik, hogy léteznek olyan romák, akikre ráillenek ezek a negatív sztereotípiák, de ahogy ez az ilyen kollektív reprezentációkkal lenni szokott, ezek aligha alkotnak többséget. Ahogy egyre kevesebb lehetőség van az olyan alapvető szükségletek biztosítására, mint az élelem, a lakóhely, az oktatás, az egészségügyi ellátás, és a munkaalkalmak tovább csökkennek, sok roma egyre mélyebbre és mélyebbre süllyed a szélsőséges szegénységben. Az, hogy ezek a romák vajon társadalom alatti osztályt vagy társadalom alá lenyomott kasztot²⁹ képeznek-e, akadémikus kérdés lehet, de akárhogy is hívjuk vagy címkézzük őket, annyi biztosan elmondható, hogy a romák többségével szembeni folyamatos és növekvő diszkrimináció és a társadalomból való kizárásuk Európa összes országában legalábbis meghazudtolja az amerikai függetlenségi nyilatkozat nemes ideáljait, amely szerint az embernek elidegeníthetetlen joga van „az életre, a szabadságra és a boldogságra való törekvése”. Ha pedig legrosszabb sejtéseink igazak, akkor – a demokráciáról tartott prédikációk ellenére – sok cigány életkörülményeinek romlása arra utal, hogy egy kiszámíthatatlan, több nemzetet érintő válság van kialakulóban.

Fordította: Bíró Dávid

²⁸ Egy másik faluban voltak olyan rendőrök, akik hasonlóképp cselekedtek: szabadon hagyták a férfit, hogy megmaradjon a család eltartója. Az egyik rendőr állítólag azzal a feltétellel hunyt szemet egy cigány zugpálinkafőzdéje felett, ha neki is jut a pálinkából egy bizonyos számú üveg.

²⁹ A vitával kapcsolatban vö. pl. Ladányi–Szelényi (2000); Stewart (2000, előkészületben).

Irodalom

- Achim, V. 1998. *Tiganiii in istoria romaniei*. Bucuresti: Editura enciclopedica
- Baranyi, Z. 2001. *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Brubaker, R.–F. Cooper 2000. *Beyond identity*. *Theory and Society*, 29: 1–47.
- Calhoun, C. 1994. *Social theory and the politics of identity*. In C. Calhoun (ed.): *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford: Blackwell, 9–37.
- Castells, M. 1997. *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell
- Davidova, E. 1995. *Romanu drom – Cesty romu: 1945–1990*. Olmouc: Univerzita Palackeho Olomouci
- Emigh, R.–I. Szelényi (eds.) 2001. *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Westport, CT: Greenwood Press
- Emigh, R.–É. Fodor–I. Szelényi 2001. *The racialization and feminization of poverty?* In Emigh, R.–I. Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Westport, CT: Greenwood Press, 1–32.
- Fodor, É. 2001. *The feminization of poverty in six post-state socialist societies*. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 7 (2): 91–108.
- Hancock, I 1987. *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*. Ann Arbor: Karoma Publishers
- Ladányi, J. 2001. *The Hungarian neo-liberal state, ethnic classification, and the creation of the Roma underclass*, In Emigh, R.–I. Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Westport, CT: Greenwood Press, 67–82.
- Ladányi, J.–Szelényi I. 2000. *Ki a cigány?* In Horváth, A.–E. Landau–J. Szalai (eds.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 179–191.
- Mennell, S. 1994. *The formation of we-images: A process theory*. In Calhoun, C. (ed.): *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford: Blackwell, 175–197.
- Okamura, J. 1981. *Situational ethnicity*. *Ethnic and Racial Studies*, 4 (4): 452–465.
- Roberts, D. 1997. *The genetic tie*. In Delgado, R.–J. Stefancic (eds.): *Critical White Studies: Looking Behind the Mirror*. Philadelphia: Temple University Press, 186–189.
- Stewart, M. 2000. *Spectres of the underclass*. In Szelényi, I.–R. Emigh (eds.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Greenwood Press
- Stewart, M. (előkészületben). *Roma, deprivation and the underclass*. In. Hann, C. (ed.): *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge

A ROMA ETNICITÁS „TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓJA” BULGÁRIÁBAN, MAGYARORSZÁGON ÉS ROMÁNIÁBAN A PIACI ÁTMENET KORSZAKÁBAN

Ki a cigány? Mi a roma népesség száma egy adott országban, a világ valamelyik régiójában, vagy akár az egész világon? Ezek a kérdések jó ideje foglalkoztatják a társadalomkutatókat s e kérdésekre igencsak különböző válaszok adhatók. E viták az etnicitás vagy „rassz” társadalmi konstrukciójának, vagy az etnicitás, illetve „rassz” biológiai meghatározottságának a problémáját érintik, ezért az etnicitással foglalkozó kutatókat különösen érdeklik. (Barth 1969; Eschbach–Gomez 1998; Waters 1992 és 1999).

Mind ez idáig a közép-európai régió legkiválóbb romakutatói (lásd ezzel kapcsolatban Kemény 1976; Kemény 1997; Kertesi 1998; Kertesi–Kézdi 1998) abból az előfeltevésből indultak ki, hogy mód van arra, hogy a roma népességet objektív módon meg tudjuk határozni, s így egyértelműen meg lehet azt is becsülni, hogy mekkora a roma népesség száma vagy aránya egy társadalmon belül. Keményék helyesen mutattak rá arra, hogy a cigányok népszámlálásonként igencsak különböző módon válaszoltak, ha azt kérdezték tőlük, hogy cigány nemzetiségűek vagy cigány nyelvet beszélnek-e. Egyik népszámlálásról a másikra a magukat cigánynak vallók száma drasztikusan változhatott, feltehetőleg annak függvényében, hogy mennyire tartottak a megkérdés időpontjában a megkérdettek cigányellenes előítéletektől. Ebben az értelemben a cigányok önidentifikációja „megbízhatatlan” információnak tekinthető. A „hibát” korrigálandó Keményék úgy döntöttek, hogy nem azokat tekintik cigánynak, akik magukat romának vallják, hanem akiket a „társadalmi környezetük” annak tekint. A „társadalmi környezetet” gyakorlatilag szakértőkből álló „zsűriként” fogták fel. A társadalmi környezet megítélését keresve elvileg akár a szomszédok véleményét is ki kellett volna kérni (s néhány esetben Kemény és munkatársai ezt meg is tették), de a szomszédok szisztematikus kikérdezése gyakorlati megfontolások miatt elképzelhetetlen (már csak a személyiségi jogok védelme miatt sem képzelhető el olyan kutatás, mely azzal kezdődne, hogy a kutatók végigjárjanak településeket, és házról házra azt tudakolják, ki cigány ebben a faluban vagy városrészben). Érthető és helyeselhető módon Keményék tehát társadalmi környezetnek azokat a „szakértőket” tekintették, akik ilyen vagy olyan formában sokat foglalkoztak cigányokkal, és ezért várható volt, hogy ismerik a cigány családokat a munkaterületükön. Ilyen szakemberek a szociális munkások, a tanítók, az önkormányzati vagy rendőrségi tisztviselők. Kemény 1971-ben és 1993-ban végzett ilyen módszerrel romafelmérést Magyarországon, s kutatásának egyik fontos célkitűzése mindkét időpontban az volt, hogy a cigány népesség nagyságának megbízható becslését adja (Kemény 1973; Kertesi–Kézdi 1998).

Korábbi dolgozatainkban (Ladányi 1996; Ladányi–Szelényi 2000; Emigh–Szelényi 2001) elismeréssel írtunk Kemény gondos forráskritikai munkájáról, s

egyértettünk vele abban, hogy a népszámlálási adatok „megbízhatatlanok”. Mindössze annyit javasoltunk, hogy minden etnikai klasszifikációt az önidentifikációhoz hasonló kritikai elemzésnek kell alávetni. A mi kiinduló hipotézisünk az volt (s az is maradt), hogy minden etnikum „társadalmi konstrukció”. Minden etnikai csoport határa elmosódott: az, hogy ki van e határvonalon „belül”, s ki esik azon „kívül”, nagymértékben attól függ, hogy ki végzi az etnikai besorolást, klasszifikációt. Az etnikai besorolás távolról sem semleges, „objektív” folyamat. Az ilyenfajta besorolást mindig éles társadalmi küzdelmek határozzák meg. E küzdelmeket gyakran etnikai előítélet, diszkrimináció jellemzi. Amikor az etnikai besorolást végző szereplő úgy dönt, hogy valaki inkább A és nem B etnikai kategóriába tartozik, akkor ez a döntése az ily módon besorolt személy élete szempontjából sokszor messzemenő, pozitív vagy negatív következményekkel jár. Ebben az értelemben az etnikai besorolás a „klasszifikációs küzdelmek” részének tekinthető. Ennek a küzdelemnek a kiemenetelét távolról sem csupán a besorolás tárgyát képező személy társadalmi vagy netalán biológiai-genetikai jellemzői befolyásolják, hanem súlyosan meghatározóak ebben a folyamatban a besorolást végzők érdekei, előítéletei és társadalmi jellemzői is. Ezen episztemológiai megfontolások által vezetve dolgoztuk ki kutatási stratégiánkat: nem azt keressük, hogy melyik az egyetlen „tudományos helyes” besorolási rendszer, melyik besorolás alapján tudjuk „pontosan” megállapítani, hogy valamely etnikumhoz az adott népesség mekkora hányada tartozik. Inkább az a célunk, hogy feltérképezzük a lehetséges etnikai besorolási rendszereket, s empirikusan azt vizsgáljuk, hogy melyek a besorolásra került és a besorolást végző személyek demográfiai, szociális stb. jellemzői. Az interpretatív, hermeneutikai társadalomkutatás hagyományait követjük tehát az etnikai besorolási gyakorlatok mechanizmusainak empirikus feltérképezése során.

A közép-európai roma népességnek legalább három besorolási rendszerét lehet feltérképezni az empirikus társadalomkutatás módszereivel:

1. A megkérdezett etnikai önazonosítása – ki tekinti magát romának?
2. Romákkal vagy a „roma kérdéssel” foglalkozó „szakemberek” besorolása (kit tekintenek cigánynak a tanítók, önkormányzati tisztviselők, társadalmi munkások, nővérek, orvosok, rendőrök stb.)
3. Kit tekintenek romának a kereskedelmi vagy tudományos célokat szolgáló kérdőíves felméréseket adminisztráló kérdezőbiztosok?

Egyéb besorolási rendszerek is elképzelhetőek. Például elvileg indokolt lenne megkérdezni a szomszédokat is arról, hogy a városnegyedükben vagy falujukban kik romák. Személyiségi jogokkal kapcsolatos megfontolások azonban ennek a besorolási rendszernek a felmérését gyakorlatilag lehetetlenné teszik. Ráadásul ez igen költséges és bonyolult eljárás is lenne.

Előfeltevéseink szerint valamennyi, az előzőekben vázolt besorolási rendszernek van „valóságtartalma”; mindegyik rendszer mond valamit arról, hogy kik a besoroltak, s az etnikai besorolást mennyire befolyásolja, hogy ki a besoroló (Ferrante–Brown 1998; Telles–Lim 1998). Mivel a besorolást befolyásolja az, hogy ki végzi a besorolást, várhatóan a három besorolási rendszernek az eredménye is különböző lesz. A szakértők gyakran romának neveznek olyan személyeket, családokat is, akik nem tekintik magukat romának, a kérdezőbiztosok romának minősíthetnek háztartásokat, akikről a szakértők nem gondolják, hogy azok romák. E három besorolási rendszer

felfogható úgy is, mint különböző nagyságú, egymáson belül elhelyezkedő körök rendszere. A legnagyobb kört a kérdezőbiztosi minősítés adja. Azon belül helyezkedik el a szakértői besorolás kisebb köre, végül a legkisebb, de a szakértői besoroláson belül elhelyezkedő kört az önidentifikáció jelenti. Más szavakkal: az önmagukat cigánynak vallókról vélhetőleg a szakértők is mindig azt gondolják, hogy romák, de romának klasszifikálnak magukat nem cigánynak tekintő embereket is stb. Röviden összefoglaljuk, hogy mi a „valóságtartalma” a három besorolási rendszernek, s miért nem tartjuk indokoltnak, hogy a három rendszer közül bármelyiket is tudományosan értékesebbnek vagy „igazabbnak” tekintsük a többinél. (Érvelésünk csak a fent említett besorolási rendszerek tudományos valóságtartalmára vonatkozik. Ezzel szemben meggyőződésünk, hogy hivatalos, hatósági használatra csak az önidentifikáción alapuló besorolásnak van létjogosultsága.)

Kezdjük elemzésünket az *önidentifikáció* kérdésével. Mint már említettük, a tudományos igényű romakutatás Közép-Európában, s különösképpen Magyarországon az 1970-es évek elején abból a felismerésből indult ki, hogy az önbesorolás módszerét használó népszámlálások „megbízhatatlanok”, vagyis adataik népszámlálásról népszámlálásra, demográfiai folyamatokkal nem magyarázható módon ingadoznak. Az önidentifikáció alapján romának tekinthetők száma egy-egy országban egyik évtizedről a másikra drámaian megnőhet vagy lecsökkenthet. Ez a jelenség megfigyelhető egyébként a nem roma etnikai kisebbségek esetében is. Így például szlovákiai vagy romániai magyarok, illetve a magyarországi szlovákok, románok, németek száma is demográfiai értelemezhetetlen módon ingadozik. A kisebbségi népességcsoportok ilyen lélekszámbeli változásai nem magyarázhatók a vándorlási egyenleggel vagy népmozgalmi változásokkal, sokkal inkább politikai tényezőkkel függnek össze. Ha valamely kisebbség előítéletek növekedésétől tart, akkor érthető módon kevésbé vallja magát e kisebbség tagjának. Mindebből azonban téves lenne azt a következtetést levonni, hogy az önbesorolás „hibás” eredményt ad. Az a tény, hogy ki vallja magát romának, ha valaki a származását firtatja, fontos társadalmi tény a társadalomkutató számára. Ez éppen annyira „objektív”, illetve „tényszerű”, mint ha valakit egy szakértő e kisebbség tagjaként nevez meg. Az önidentifikáció egyrészt azt jelentheti, hogy a megkérdezettnek nincs módja magát nem romaként meghatározni, például azért, mert cigány anyanyelvű, s a szóban forgó ország hivatalos nyelvét nem beszéli jól (nemzetközi vizsgálatunk azt mutatja, hogy az anyanyelv és az önbesorolás között szoros kapcsolat van), vagy mert cigánytelepen él (Bulgáriában a roma lakosság nagyobb része még mindig cigánytelepi lakos, s az ő esetükben értelmetlen lenne, ha azt próbálnák állítani magukról, hogy nem cigányok). Az önidentifikáció azonban az etnikai vagy éppenséggel nemzeti tudat fontos indikátora is lehet. Nem lennénk meglepődve, ha azt tapasztalnánk, hogy a roma polgárjogi küzdelmek eredményeként idővel csökkenni kezd az önidentifikáció és a szakértők vagy kérdezőbiztosok által történő besorolás között különbség. Idővel azoknak az aránya, akik magukat romának nevezik, növekedhet, részben mert a polgárjogi küzdelmek eredményeként inkább tekinthetik magukat „büszkén” romának, részben mert még politikai vagy akár anyagi előnyöket is várhatnak attól, ha magukat romaként határozzák meg.

Nem kevésbé „értelmezhető” vagy kevésbé „hasznos” azt tanulmányozni, hogy kiket sorolnak a romák közé a szakértők (tanítók, szociális munkások, rendőrök,

stb.). Különösképpen olyan kutatásokban, melyekben a cél szociál- vagy társadalompolitikai javaslatok kidolgozása (és ez volt a Kemény-féle felmérések egyik fontos, deklarált célja), kitűnő gondolat, hogy meghatározzák a népességnek azt a körét, melyet romaként kezelnek azok, akiknek a feladata a szociál- vagy társadalompolitikai célok megvalósítása. Miért is gondolják ezek a szakemberek valakiről azt, hogy roma? Kis települések esetében minden bizonnyal úgy képzelik ezek a szakértők, hogy „tudják”, hogy falujukban ki a cigány, hiszen személyesen ismernek mindenkit, sőt azt gondolják, hogy ismerik mindenki származását, szüleit vagy nagyszüleit is. Még ilyen esetekben is óvatosságra intenénk azokat, akik a szakértői besorolást felülbírálhatatlan, „objektív tényként” kezelik. Lesznek egyesek, akik az „egy csepp vér” elve alapján végzik a roma etnikai besorolást – mindenkit romának neveznek, akinek a felmenőági rokonai között bárki valaha is vélhetően roma volt. Mások más kritériumokat használhatnak: elképzeltető, hogy egyes szakértők a vegyes házasságban élőket már nem tekintik romának, különösképpen olyan esetekben, ha a szóban forgó háztartás életformáját tekintve „nem él cigányként”. Elképzeltető, hogy egyes szakértők pusztán a „cigány életmód” alapján döntenek el, ki a roma s ki nem, de mivel a cigány életmód ebben az esetben feltehetőleg pusztán annyit jelent, hogy valaki szegény, az, aki szegény, könnyen cigánynak minősül, s gyakran az minősül cigánynak, aki szegény.

Városokban még ennél is bonyolultabb, hogy milyen szempontok alapján végzik el az etnikai besorolást a szakértők. Közép- és Dél-Európában a romák olykor még teljes mértékben szegregált gettóban laknak. Erre jó példa a Nadezsda negyed a bulgáriai Szliven városában. Ebben az esetben a lakcím mintegy az etnikai hovatartozás bizonyítéka, bár közelebbi, alaposabb vizsgálat kimutathatja, hogy a szegregált gettóban lakhatnak nem roma származású szegények is, akik cigányokhoz hasonló körülmények között élnek. Ha azonban a besorolandó személyek nem Nadezsdához hasonló gettóban élnek, és ez a gyakoribb eset, akkor a szakértők dolga még nehezebb, s valószínű, hogy az etnikai besorolást döntően a szóban forgó személyek társadalmi helyzete alapján végzik el. Eleve csak azért tudják, hogy ki a szóban forgó személy, mert az a segítségüket kérte, vagy mások hívták fel erre a háztartásra, illetve személyre a figyelmüket, mert úgy gondolták, hogy segítségre, illetve különös figyelemre szorulnak (mivel szegénynek, elesettnek vagy éppenséggel bűnözőnek vélték őket). A szakértők ebben az esetben nagy valószínűséggel a „társadalmi vagy szociális problémának” számító egyéneket minősítik romának. Wade Latin-Amerika esetében mutatta ki, hogy „feketének” többnyire az alacsony társadalmi státuszúakat tekintik, míg a magasabb társadalmi státusz esetleg kiemelhet valakit a „fekete” kategóriájából (Wade 1997). Miért gondolná például egy tanító egy gyerekről, hogy cigány, ha jól tanul, ha csak egy vagy két testvére van, s a szülei is dolgoznak? Még ha a gyerek bőre egy kicsit sötétebb is az átlagosnál (bár vannak szőke és kékszemű cigányok is), akkor sem biztos, hogy a gyerek cigány, hiszen éppen elég sötét bőrű magyar, bolgár vagy román van. A klasszifikáció alapja tehát az esetek jelentős, ha ugyan nem túlnyomó részében a „cigány életmód” – ami alatt általában szegénységet, rendezetlen életkörülményeket szoktak érteni.

Szó sincs arról, hogy a cigánynak minősülők körében szakértői besorolással végzett kutatásokat használhatatlannak vagy kevésbé értékesnek tartanánk. Fenti érveinkből azonban kiderül, hogy a szakértői besorolás egybemosza a szegénységet, a

társadalmilag problémásnak tekintett magatartást és a roma etnicitást, ezért – paradox módon – éppen a szegénység és etnicitás összefüggéseinek a kutatására kevésbé alkalmas kutatási módszer. Nem igazán meglepő, ha az alapsokaságát ilyen módon meghatározó kutató azt találja, hogy a romák szegények, hiszen azon romák jelentős részét, akik kiemelkedtek a szegénységből, definíció szerint kihagyta vizsgáldóságának köréből.

Ez vezet el bennünket a kérdezőbiztosi besorolás problémáihoz. A társadalomkutatásban hosszú múltra visszavezethető hagyománya van annak a gyakorlatnak, hogy a kutatók a megkérdezettek etnicitását a kérdezőbiztos becslése alapján próbálják felmérni. Ezt a módszert még népszámlálásoknál is alkalmazták. (A kérdezőbiztosok által végzett etnikai besorolás hasznosságáról és problémáiról lásd Telles megjelenés alatt levő tanulmányát). Ezt a módszert gyakran használták az Egyesült Államokban, s újabban Közép- és Dél-Európában is. A szakértői besorolás hívei (Kertesi 1998; Havas–Kemény–Kertesi, 1998) magvas érveket szolgáltatottak azzal kapcsolatban, hogy miért „megbízhatatlan” a kérdezőbiztosi besorolás. Az önidentifikáció és kérdezőbiztosi besorolás között olykor kisebb, máskor igen nagy lehet az eltérés. Az Egyesült Államokban az afro-amerikaiak esetében a két klasszifikáció jól közelíti egymást (Edward Telles kutatásai szerint mintegy 90%-ra tehető azoknak az aránya, akiket a kérdezőbiztos „feketének” minősített, s az e minősítéstől független felmérésben magukat is afro-amerikainak mondták, lásd Telles, megjelenés alatt). Az Egyesült Államokban tehát viszonylag kis hibát követ el az, aki helyettesíti az önidentifikációt (legalábbis a feketék esetében) a kérdezőbiztosi besorolással. Brazíliában azonban a két besorolás lényegesen eltér egymástól (ismét Telles szerint a kérdezőbiztos által feketének gondoltaknak csak mintegy 58%-a azonosítja önmagát feketének, lásd Telles, megjelenés alatt). Tanulmányunkban be fogjuk mutatni, hogy a közép- és dél-európai régióban hasonlóan nagy különbségek vannak az országok között abban a tekintetben, hogy az önidentifikáció mennyiben esik egybe, illetve tér el a kérdezőbiztos által végzett etnikai besorolástól.

Kemény és munkatársai magyarországi kutatásaik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a kérdezőbiztosi besorolást azért nem helyes használni, mert a kérdezőbiztosok nem kellőképpen tájékozottak, s ezért besorolásuk megbízhatatlan. Bár e kritika jelentős mértékben indokolt, véleményünk szerint a kérdezőbiztosi besorolás mégis fontos módszer az etnicitás kutatói számára. Kétségtelen, hogy a kérdezőbiztosok amikor valakinek az etnicitását próbálják eldönteni, mintegy a „megérzésükre” támaszkodnak, de ez nem teszi besorolásukat érdektelenné. Mindenekelőtt a hasonlóan „megérzésen” alapuló etnikai besorolás a legkülönbözőbb élethelyzetekben is előfordul, s messzemenő konzekvenciákkal jár az így besorolt személyek számára. Ha egy kérdezőbiztos egyórás, a megkérdezett lakásán végzett interjú után azt gondolja, hogy a megkérdezett személy cigány, könnyen elképzelhető, hogy egy áruház detektívje hasonló következtetésre jut, pusztán a szóban forgó személy bőrszíne, viselkedése vagy öltözködése alapján, s ezért cigányként is kezeli, ami ebben a vonatkozásban könnyen azt jelentheti, hogy feltételezi róla, hogy tolvaj. Ha valaki egy állásra jelentkezik, a munkaadó valószínűleg az esetek jó részében szintén „megérzés” alapján dönti el, hogy a jelölt cigány-e, s nem elképzelhetetlen, hogy ilyen „megérzés” alapján utasítja el a cigánynak vélt jelentkezőt. Az előítéletek, melyek alapján az áruházban valaki a detektív zaklatásának van kitéve, vagy amiért nem kapja meg azt a

munkát, amire jelentkezett, hasonló dinamikát követ, mint a kérdezőbiztos „tájékoztalan” besorolása.

Fontos azonban azt is figyelembe vennünk, hogy bizonyos szempontból a kérdezőbiztosok jobban tájékozottak, mint a szakértők. Ha egy családot vagy személyt nem tekint a társadalmi környezet szociális problémának, akkor a szakértő feltehetőleg ritkán vagy soha nem próbálja kideríteni annak a személynek az etnikai hovatartozását. A kérdezőbiztos azonban egy órát, vagy akár még több időt is tölt a besorolandó személy lakásában. Alkalma van megfigyelni a lakás belső berendezését, a család több tagjával is találkozni, s ezért juthat arra a következtetésre, hogy bár a család nem „szociális eset”, ennek ellenére elképzelhető, hogy a megkérdezett cigány származású. Survey-technikával készülő kutatás esetén nem ismerünk hatékonyabb módszert annak a feltérképezésére, hogy kik lehetnek a sikeresen asszimilálódott cigányok. Elképzelhető, hogy a kérdezőbiztosok a rendezett körülmények között élő emberek egy részéről is azt gondolják, bőrszínük, beszédmódjuk, a velük élő rokonok bőrszíne vagy beszédmódja vagy más okok miatt, hogy azok cigányok, holott a szakértőknek ez az eszükbe se jutna. Azt gondoljuk, hogy Közép-Európában a roma népességnek mintegy a fele többé-kevésbé asszimilálódott. Önidentifikációval és szakértői besorolással éppenséggel e réteg jelentős részét hagyjuk ki a kutatásainkból, s ezért nem értjük meg egyebek mellett azt sem, hogy melyek a romák társadalmi felemelkedésének legjellemzőbb módozatai.

Korábbi tanulmányunkban már kimutattuk (Ladányi 1996), hogy az önmagát romaként meghatározók társadalmi helyzete számottevően különbözik azokétól, akiket a kérdezőbiztosok romának tekintenek, de akik magukról nem mondják azt, hogy ők cigányok. Az önmagukat cigánynak tekintők általában szegregáltabb körülmények között laknak, több gyermekük van, alacsonyabb az iskolai végzettségük, nagyobb valószínűséggel munkanélküliek, mint akiket csak a kérdezőbiztosok tekintenek cigánynak. Ez a tanulmányunk a 2000-ben végzett „Szegénység, etnicitás és a szegénység feminizációja az átmeneti társadalmakban” címet viselő kérdőíves felmérés és az ahhoz kapcsolódó esettanulmányokból származó adatokra támaszkodik. Három országból, Bulgáriából, Magyarországról és Romániából származó adatokat elemzünk.

Ebben a három országban – a legkülönbözőbb becslések szerint – különösen magas a roma népesség száma. A roma népesség számát – a becslésekkel kapcsolatos fenntartásainkat már e tanulmány elején kifejtettük – Romániában 1,8–2,5 millióra, Bulgáriában 600.000–700.000-re és Magyarországon 500.000–600.000-re szokás tenni (Davidova 1995). E három ország sok szempontból hasonlatos egymáshoz; nemcsak szomszédosak egymással, hanem mind három ország közelebbi és távolabbi múltjában is számos a hasonlóság. Ezért úgy gondoltuk, hogy amennyiben arra az eredményre jutnánk, hogy etnikai stratifikációs rendszerük számottevően eltér egymástól, akkor ezt különösen érdekes eredménynek kellene tekintenünk.

Kérdőíves felmérésünkben három etnikai besorolási rendszerrel kapcsolatban gyűjtöttünk adatokat:

- a) minden megkérdezettől megtudakoltuk, hogy származását tekintve ő magát melyik etnikai csoporthoz tartozónak véli (önidentifikáció);

- b) megkértünk szakértőket (többnyire szociális munkásokat), hogy jelöljék meg a véletlen mintáinkból azokat a háztartásokat, melyekben az ő véleményük szerint cigányok élnek (szakértői besorolás);
- c) megkérdeztük a kérdezőbiztosokat, hogy a családot, ahol éppen befejezték egy interjút, cigánynak tartják-e (kérdőbiztos besorolás).

A kérdezőbiztosokat és szakértőket arra is megkértük, hogy töltsenek ki egy rövid kérdőívet, amiben megmagyarázzák, milyen szempontok alapján minősítettek egy-egy családot romának, illetve megkérdeztük őket saját életkorukról, nemükről, iskolai végzettségükről és etnikai önbesorolásukról is

Tanulmányunk célja, hogy bemutassa, milyen országokénti különbségek figyelhetők meg az etnikai klasszifikációs rendszerekben Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. Ebben a tanulmányban csak az önidentifikáció és a kérdezőbiztos besorolás különbségeivel, illetve hasonlóságaival foglalkozunk. A szakértői besorolás adatait idáig még nem volt módunk gondosan elemezni.

Kezdjük elemzésünket a kérdezőbiztos besorolással. E vonatkozásban kutatásunk két lépcsőben zajlott. Az első lépcsőben piackutató intézmények rendszeres havi omnibusz felméréseihez kapcsolódtunk. Ezeket a felméréseket „szűrőfelméréseként” kezeltük, s célunk az volt, hogy országoként 10.000-19.000 interjúhoz kapcsolódva elég nagy számú roma címet gyűjtsünk össze, annak érdekében hogy vizsgálatunk adatai statisztikailag értékelhetőek legyenek. Mindössze arra volt elég pénzünk, hogy országoként 2.000 személyes interjút végezzünk. Arányos, nem rétegzett mintavétel esetében országoként tehát csak mintegy 100 roma család került volna a mintánkba. Célunk az volt, hogy országoként 300-500 roma válaszadónk legyen. Ezt értük el az egy éven keresztül végzett szűrővizsgálattal. A piackutatói felmérésekben, melyekhez kapcsolódtunk, természetesen nem faggatták a megkérdezetteket etnicitásukról. Mi az interjú végén viszont megkérdeztük a kérdezőbiztosot, hogy a megkérdezett véleménye szerint roma-e. A kérdezőbiztostól azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztos ítéletében, és hogy ítéletét milyen megfontolások alapján alakította ki. Később megkerestük azokat, akiket a szűrőfelmérésben a kérdezőbiztosok romának klasszifikáltak, s velük személyes interjút folytattunk. E személyes interjú során megkérdeztük a roma almintába kerültektől (és az országos reprezentatív mintába kerültektől is), hogy önmagukat melyik etnikai csoporthoz tartozónak tartják. E második interjú végén újra megkérdeztük a kérdezőbiztosot, hogy – most már a megkérdezett önidentifikációjának az ismeretében – ítélje meg, hogy a megkérdezett cigány-e. Így tehát minden megkérdezettet három alkalommal klasszifikáltunk etnikai hovatartozását tekintve: a szűrőfelmérés során az első kérdezőbiztos ítélete alapján, a mi saját felmérésünkben a megkérdezettek önidentifikációja szerint, illetve a mi felmérésünk végén a második kérdezőbiztos ítélete alapján.

Mindenekelőtt azt elemezzük, hogy a két kérdezőbiztos besorolás mennyire konzisztens. Számítanunk kell bizonyos inkonzisztenciára a két besorolás között. Részben a kérdezőbiztosok társadalmi jellemzői (így életkoruk, nemük, iskolai végzettségük) vélhetően befolyásolják, hogy milyen módon végzik az etnikai besorolást. Ennél is fontosabb az a tény, hogy míg az első kérdezőbiztos a szűrőfelmérés során nem tudta, hogy a megkérdezett miként vélekedik önmagáról, a második kérdezőbiztos ítéletét a mi kérdőívünk lekérdezése után alkotta meg, tehát már ismerte a válaszadó

önidentifikációját. Ha a megkérdezett azt mondta, hogy ő bizony nem cigány, akkor – vélhetően – nehezebb volt a kérdezőbiztosnak az állítani róla, hogy mégiscsak az.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy a három ország között számottevő különbségek vannak a besorolások konzisztenciáját illetően.

1. táblázat

A szűrővizsgálat során romának minősített válaszadók megoszlása a kérdőíves vizsgálat kérdezőbiztosának minősítése szerint (%)

	Bulgária	Magyarország	Románia
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, és biztos az ítéletében	87,2	48,5	37,5
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, de nem biztos az ítéletében	6,5	16,3	34,2
A második kérdezőbiztos nem minősíti romának a válaszadót, akit a szűrőfelmérés kérdezőbiztosa romának ítélt	6,3	35,2	28,3
A szűrőfelmérés során romának minősített összes válaszadó (%)	100,0	100,0	100,0
N	524	481	368

Bulgáriában a két kérdezőbiztos által végzett besorolás nagyon hasonló: az eseteknek majdnem kilencven százalékában a második kérdezőbiztos is romának kategorizálta azt a válaszadót, akit az első kérdezőbiztos annak minősített. Ezzel szemben Magyarországon több mint egynegyed, Romániában több mint egyharmad azoknak az aránya, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa cigánynak minősített, de a kérdőíves adatfelvétel kérdezőbiztosa nem sorolt a cigányok közé. Mindez – ismételjük meg – úgy történt, hogy a két adatfelvétel kérdezőbiztosa nem ismerhette egymás ítéletét.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy az etnikai határok különböző erősségűek a különböző országokban (eset tanulmányainkból tudjuk, hogy e határok időben is módosulnak: merevebbek a posztkommunizmus időszakában, mint az államszocializmus alatt voltak). Minden kétségtelen különbség ellenére a kérdezőbiztost itt olyan „átlagember”-nek tekintjük, aki valamiféle ítéletet akar alkotni annak a személynek az etnicitását illetően, akit ugyan nem ismer, de akivel már több mint egyórás interjút készített. Adataink alapján feltételezhetjük, hogy a bolgárok szinte mind ugyanarra a következtetésre jutnak, ha azt latolgatják, hogy beszélgetőpartnerük cigány-e. Magyarországon és Romániában ezzel szemben a minősítések sokkal kevésbé „megbízhatóak”: mindössze az esetek mintegy kétharmadában kapunk többé-kevésbé konzisztens ítéletet. A románokat a nem románoktól elválasztó határvonal sokkal élesebb Bulgáriában, mint Magyarországon és Romániában.

Adataink a magyar és román etnikai határvonalak képlékenységét más módon is tükrözik. Kérdezőbiztosainktól ugyanis azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztosak a megkérdezettek etnikai besorolásával kapcsolatban alkotott ítéleteiket illetően. Bulgáriában a kérdezőbiztosok igen nagy mértékben biztosak abban, hogy az ítéletük helyes. Ezzel szemben Magyarországon a második kérdezőbiztosok egyhatoda bizonytalan ítéletében, és Romániában a második kérdezőbiztosoknak már az egyharmada gondol-

ta azt, hogy könnyen tévedhetett, amikor valakit cigánynak minősített. Romániában tehát az etnikai határvonal még képlékenyebbnek tűnik, mint Magyarországon.

2. táblázat

Az önmagukat romának minősítők aránya azok körében, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa romaként kategorizált (%)

	Roma
Bulgária	73,3
Magyarország	36,8
Románia	30,7

Óriási különbségek vannak országaink között abban a tekintetben is, hogy a válaszadó önidentifikációja mennyire esik egybe a kérdezőbiztosi besorolással. A szűrőfelmérés során a kérdezőbiztos által romának vélteknek Magyarországon csak valamivel több, Romániában pedig csak valamivel kevesebb mint egyharmada tekinti magát romának. Ez az arány Bulgáriában hetven százalék felett van. Ez természetesen befolyásolhatta a második kérdezőbiztost is ítéletének megalkotásában, hiszen a második kérdezőbiztos minősítése ugyanannak a kérdőívnek a végén történt, amelyekben az önidentifikációra vonatkozó kérdés is szerepelt. Ezért különösen figyelemre méltó, hogy Romániában és Magyarországon azon esetek mintegy felében, amikor a szűrőfelmérésben romának nyilvánított megkérdezett magát nem romának deklarálta, a második kérdezőbiztos – olykor bizonytalankodás nélkül – ennek ellenére cigánynak minősítette a válaszadót.

Bulgáriában egészen más a helyzet. Bulgáriában annak a 27 százalékának, akiket a szűrővizsgálatban az első kérdezőbiztos romának minősített, de akik a mi felmérésünk során nem identifikálták magukat cigányként, mintegy a kétharmada azt mondta magáról, hogy török. Ez a roma önidentifikáció rejtett formájának tekinthető. A muzulmán romák igen gyakran töröknek tekintik magukat, ami azonban nem annyira cigányságuk tagadása, mintsem annak a hangsúlyozása, hogy ők „nem olyan cigányok”, mint a nem muzulmánok. Így értelmezték ezt a mi saját felmérésünkben az etnikai besorolást végző második kérdezőbiztosok is.

Az eddig bemutatott két táblázat azt a feltevést támasztja alá, mely szerint a roma etnicitás meghatározása jelentős mértékben változik országonként, és függ attól is, hogy ki végzi el a klasszifikációt. Bulgáriában elég magas fokú a társadalom tagjai között az egyetértés abban a tekintetben, hogy ki cigány – pusztán a muzulmán cigányok kívánják valamelyest árnyalni ezt az egységes társadalmi ítéletet. Ezzel szemben Magyarországon és Romániában azoknak, akiket a társadalmi környezetük cigánynak tekint, a nagyobb fele kérdőíves szituációban (korábban láttuk, hogy népszámlálási összeírások során még ennél is magasabb arányban) nem fogadja el ezt az ítéletet, s önmagát nem tekinti cigánynak.

Bár nem elemeztük még részletesen a szakértői besorolásokat, a magyar adatok áttekintése alapján annyi így is elmondható, hogy a szakértői besorolások elég közel esnek a kérdezőbiztosi minősítésekhez, ezzel szemben igen sokan, akiket a szakértők és a kérdezőbiztosok is cigánynak véltek, nem tartják magukat cigánynak.

Azt a tényt, hogy Bulgáriában ilyen világosan vannak az etnikai határok megvonva, két tényezőnek tulajdoníthatjuk. A 3. táblázat azt mutatja, hogy Bulgáriában sokkal erősebb az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció, mint a másik két országban. A bulgáriai romák 77 százaléka él cigánytelepen vagy olyan szegénynegyedben, ahol a népesség nagyobb része cigány. Magyarországon a cigányságnak csak 34 százaléka él ilyen körülmények között, ugyanez az arányszám Romániában mindössze 28 százalék. A 2. és 3. táblázatok hasonlósága figyelemre méltó: az önmagát romának minősítő és az etnikai alapon szegregált körülmények között lakó népesség között igen jelentősnek tűnik az átfedés.

3. táblázat

A roma népesség lakóhelyi szegregációja országoként (%)

	Bulgária	Magyarország	Románia
Cigánytelep	56,2	11,6	10,9
A népesség nagyobb része roma	21,0	22,5	17,1
A népesség nagyobb része nem roma szegény	11,7	26,0	27,4
Se romák, se szegények nem koncentrálnak a negyedben (településben)	11,1	39,9	44,6
A szűrővizsgálatban romának minősített összes válaszadó	100,0	100,0	100,0
N	524	481	368

A lakóhelyi szegregáció azonban csak egyike azoknak a mechanizmusoknak, melyek merevebben vonják meg az etnikai határvonalakat – a nyelv hasonló szerepet játszik. A cigány anyanyelvűek felmérésünk tanúsága szerint általában romának vallják önmagukat.

Adataink azt bizonyítják, hogy a vizsgált országok között számottevő különbségek vannak az etnikai klasszifikációs rendszerek tekintetében. A bolgár etnikai klasszifikációs rendszer stabilabb, az etnikai határok merevebbek, mint a másik két országban. Mondhatnánk azt is, hogy a bulgáriai rendszer – legalábbis az etnikai határok merevségének vonatkozásában – inkább ahhoz hasonlít, amit az Egyesült Államokból ismerünk, a román és magyar rendszer viszont inkább a brazilra emlékeztet. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert ez esetben romák, míg az amerikai és brazil esetben feketék klasszifikációjáról van szó. Korábban azt gondoltuk, hogy antropológiai okok miatt a feketék klasszifikációs rendszere sokkal merevebb, mint a cigányoké. Kutatási eredményeink azt a feltevést látszanak alátámasztani, hogy az etnikai klasszifikációban az antropológiai, biológiai vagy genetikai tényezőknek viszonylag csekély a jelentősége, és az alapvetően társadalmi mechanizmusok határozzák meg.

Irodalom

- Barth, Frederick 1969. Introduction. In Barth, F. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Company
- Csepeli, György 2001. *Social Psychological Roots of Discrimination against the Roma minority in Eastern Europe*. Paper presented at the joint meeting of the Law and Society Association and Research Committee on Sociology of Law held in Budapest, July 4–7, 2001.
- Davidova, E. 1995. *Romano drom – Cesty romu: 1945–1990*. Olomouc: Univerzita Palackeovo v Olomouci
- Emigh, Rebecca J.–Iván Szelényi (eds.) 2001. *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT: Praeger
- Emigh, Rebecca–Éva Fodor–Iván Szelényi 2001. The racialization and feminization of poverty? In Emigh, Rebecca J.–Iván Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT.: Praeger, 1–32.
- Eschbach, Karl–Christina Gomez 1998. Choosing Hispanic identity: Ethnic identity switching among respondents to high school and beyond. *Social Science Quarterly*, 79 (1): 74–90.
- Ferrante, John–Prince Brown, Jr. (eds.) 1998. *The Social Construction of Race and Ethnicity in the United States*. New York: Longman
- Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor 1998. A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, (3)
- Kemény István 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Kemény István 1997. A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). *Magyar Tudomány*, (6)
- Kertesi Gábor 1998. Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, március.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest: Socio-Typo
- Ladányi János 1996. Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 51 (4)
- Ladányi János–Szelényi Iván 1998. Ki a cigány? *Kritika*, (3)
- Telles, E. (megjelenés alatt). Racial Ambiguity among the Brazilian population. *Ethnic and Racial Studies*.
- Telles, E.–Nelson Lim 1998. Does it matter who answers the race question? Racial classification and income inequality in Brazil. *Demography*, 35 (4), November: 465–74.
- Wade, Peter 1997. *Race and Ethnicity in Latin America*. Chicago: Pluto Press
- Waters, Mary 1992. *Ethnic Options*. Berkeley: University of California Press
- Waters, Mary 1999. The social construction of race and ethnicity – Some examples from demography. In Denton, Nancy–Stewart Tolnay (eds.): *American Diversity: A Demographic Challenge for the Twenty-First Century*. Albany: State University of New York Press

A SZEGÉNYSÉG ELNŐIESEDÉSE HAT VOLT ÁLLAMSZOCIALISTA ORSZÁGBAN

A szegénység „feminizációját”,² vagyis azt, hogy a szegény népességben mind jobban túltreprezentáltak a nők, számos – mind fejlett, mind fejlődő – kapitalista társadalomban megfigyelték már (Pearce 1978, Albelda and Tilly 1997). Bár viszonylag új jelenség – mely definíció szerint összekapcsolódik a nőknek a családi és rokonsági kapcsolatoktól való növekvő függetlenségével –, a nemek közötti jelentős szegénységi szakadék alapvetően megváltoztatja mind magának a szegénységnek a természetét, mind a rá adott politikai választ. Például amikor a nők egyre növekvő – s a férfiakénál nagyobb – számban élnek nyomorban, a gyerekek is nagyobb eséllyel lesznek szegények, és ez hosszú távú következményekkel jár a társadalmi mobilitásra és rétegződésre nézve. Míg az idők szegénységének valószínűleg a politikai döntéshozatalra vannak következményei, addig a felnőtt nők szegénysége általában az anyaság (mely gyakran a nemzet és etnikum eszméivel van összekapcsolva) újraértelmezéséhez és rétegződéséhez vezet, és az állami újraelosztás erőfeszítéseit a munkaerőpiacról az anyavédelem felé irányítja át. Ily módon (és még sok egyéb módon) egy túlnyomórészt női szegény népesség eltérő kockázatokkal és eltérő életeri esélyekkel kell hogy szembenézzon, mint egy hasonlóan szegény, de túlnyomórészt férfiakból álló csoport. Míg egyre növekvő irodalom foglalkozik a volt államszocialista országok széles körben terjedő szegénységével, kevés figyelmet fordítanak ennek nemi vonatkozására – ha egyáltalán találunk ilyen művet (kivételesen ld. Szalai 1999, és Emigh–Szelényi 2001 egyes részei). Két alapkérdést kell itt tisztáznunk: Először is, elnőiesedett-e a szegénység Kelet-Európában?³ Másodszor, mely tényezők magyarázzák, ha az egyes országokban nem azonos a nemek közötti szegénységi szakadék nagysága?

Kell-e nemek közti szegénységi szakadékra számítanunk Kelet-Európában?

Casper és társai (1994) nyugati fejlett kapitalista társadalmakat vizsgáló összehasonlító tanulmányukban azt találták, hogy a női szegénységi rátának a férfi szegénységi rátához viszonyított aránya (vagyis a „nemek közti szegénységi szakadék”) a leg-

¹ Minden levelezést a következő címre kérek: Éva Fodor, Department of Sociology, Dartmouth College, HB 6104, Hanover, NH 03755 (eva.fodor@dartmouth.edu). Szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak a diákjaimnak, barátaimnak és kollégáimnak a Közép-Európa Egyetemen és a Cornell Egyetemen, akik 2001 tavaszán meghallgatták és kommentálták azt az előadásomat, amely e cikk alapjául szolgált. Különösen sok köszönettel tartozom Szelényi Ivánnak.

² A szót a következőkben elnőiesedésnek fordítjuk. (A ford.)

³ A „Kelet-Európa” kifejezést itt a „volt államszocialista társadalmak”-kal felcserélhetően használom, tehát nem precíz földrajzi fogalomként.

magasabb, az Egyesült Államokra mért 1,41-től a német 1,29-en át a hollandiai szinte teljes egyenlőségig (1) terjedt, illetve fordított irányú volt például Olaszországban és Svédországban (0,9). A legtöbb országban – az utóbbi három kivételével – jelentős nemek közti szegénységi szakadék található: a nők általában nagyobb eséllyel szegények, mint a férfiak. A szerzők az országok közti eltéréseket a házasságkötési arány eltéréseivel magyarázták (ami különösen magas Olaszországban, és ez magyarázza az alacsony szegénységi szakadékot), valamint a munkaerő-piaci részvétel arányával (amely kiemelkedően magas Svédországban). Egyesek újabban az állami jóléti juttatásoknak a szegénységi szakadékra gyakorolt hatását vizsgálják (Christopher et al. 1999), és azt találják, hogy azokban az országokban, ahol az állami juttatások bőkezűek, univerzálisak és társadalmilag kevésbé stigmatizáltak, ott a nemek közti szegénységi eltérései kisebbek.

Egyik tanulmány sem vont azonban be vizsgálatába kelet-európai országokat, úgyhogy nem rendelkezünk sem külső, sem belső összehasonlító információval a régióra vonatkozóan. Mindazonáltal van jó néhány okunk rá, hogy feltételezzük, itt is létezik nagy nemek közti szegénységi szakadék. Először is, 1990 után az állami újraelosztó rendszer gyakorlatilag összeomlott a régió legtöbb országában: a jóléti programok, nyugdíjak és természetbeni juttatások reálértéke erősen visszaesett (Tóth 1994, Förster–Tóth 1999). Mivel a nők gyakran inkább haszonélvezői a jóléti újraelosztásnak, valószínűleg jobban is sújtja őket, ha az nem megfelelő. Másodszor, ahogy sok kutató rámutat, a piacosodás beköszöntével a dolgozó nők sebezhetőbbé váltak a profitéhes munkaadók szexista szeszélyeivel szemben, akik rosszul tolerálják a szülési szabadságot vagy a munkavállalók más reprodukív kötelességeit (Einhorn 1993). Ez okból a nők foglalkoztatási aránya és fizetett állásuk minősége (bér, stabilitás, előmenetel) a férfiakénál várhatóan alacsonyabb. A nemekkel kapcsolatos ideológiák terén bekövetkezett konzervatív fordulat sem segített: negyven év után először sok kelet-európai országban elfogadottá, sőt ténylegesen népszerűvé vált azt az álláspontot képviselni, hogy a nőknek igazából otthon a helyük. Ez az ideológia tükröződik a médiában, a hirdetésekben és a politikai döntéshozatalban is, hozzájárulva a nők különösen sebezhető munkaerő-piaci pozíciójához (Gal–Kligman 2000). Végül az általános társadalmi válság a halálozási ráták növekedéséhez vezetett, különösen a férfiak esetében. Hasonlóképpen, a válási arányszámok és a házasságon kívüli születések aránya a kilencvenes évek közepén megugrott. Ha mindezt figyelembe vesszük, akár hatalmas nemek közötti szegénységi szakadék megléte sem okozna különösebb meglepetést.

Másrésztől más kutatók úgy látják, a nők nem feltétlenül áldozatai a piacosodás folyamatának (legalábbis nem jobban, mint a férfiak). Néhány országban a nők munkanélküliségi aránya alacsonyabb vagy ugyanakkora, mint a férfiaké. 1990-re már a nők több generációja tett szert sokéves munkavállalási gyakorlatra, összességében jobban képzettek, mint a férfiak, és stratégiaiul jobb helyet foglalnak el olyan szektorokban (különösen a szolgáltatásban), amelyeket az általános recesszió kevésbé sorvasztott el. A nők – sok nő – olyan erőforrásokkal rendelkeznek, amelyeket az utóbbi tíz évben újraértékeltek (Fodor 1997). Ráadásul a nyugdíjreform néhány országban (például Lengyelországban és bizonyos fokig Magyarországon) megvédhette az idős nőket attól, hogy szegénységbe süllyedjenek. Ami a demográfiai változásokat illeti, a születési arányszámok csökkennek, a nők mind kevesebb

gyermeket szülnék, és így kisebb reprodukív terhek nehezednek rájuk, ami a férfiakhoz viszonyított munkaerő-piaci pozíciójukat javíthatja (lásd Hong [1987] ugyanilyen érveit Kínára vonatkozóan). Ezenkívül önmagában a régióra jellemző háztartási struktúra védelmet jelenthet a szegénység elnöiesedése ellen: bár a válási arányszámok magasak, a nők ritkán élnek egyedül (ténylegesen az egyszülős családok sehol nem képezik több mint két százalékát a háztartásoknak, Oroszország kivételével). Ezek azok a háztartástípusok (egyedülálló nő gyermekkel és egyedülálló idős), amelyek sok nyugat-európai országban a legvalószínűbben lesznek szegények. Ily módon a tanulmányunkban szereplő társadalmak többgenerációs háztartásainak gyakorisága szintén csökkentheti a szegénységi szakadékokat.

Összességében tehát távolról sem egyértelmű, hogy a kelet-európai társadalmak nemek közötti szegénységi szakadékok teremteneek vagy sem: ez a kérdés tehát további empirikus vizsgálatokat igényel.

Adatok, meghatározások és alternatív meghatározások

Ahhoz, hogy megállapíthassam, milyen mértékben vannak a nők vagy a férfiak felülreprezentálva a szegény népességben, annak a „Szegénység, etnikai és nemi hovatartozás Kelet-Európában” című felmérésnek az adatait használom (Emigh–Szelényi 2001), amely hat volt államszocialista társadalom reprezentatív mintáját tartalmazza, mindegyikben megközelítőleg ezer fővel, és egy sor olyan kérdést, amely az egyénes és a háztartások pénzügyi helyzetét, kiadási és bevételi szerkezetét, valamint összességében vett életszínvonalát érinti. (Ennek az adatbázisnak a részletesebb leírását lásd Emigh–Szelényi [2001] vagy jelen kötetben máshol.)

A nemzetközi összehasonlító statisztikák szerint az szegény, aki olyan háztartásban él, ahol az egy főre jutó jövedelem kevesebb, mint az adott ország háztartási mediánjának ötven százaléka. A jövedelem ebben az esetben igazítva van a háztartási szerkezethez, és magában foglalja az összes készpénzt és készpénz jellegű kifizetést⁴ (azaz bérjövédelmet és bármely jóléti programból származó segítyt vagy készpénzes támogatást), de nem tartalmazza a természetbeni juttatásokat, mint például az ingyenes állami gyermekellátást, egészségügyi ellátást vagy oktatást. Ezt a nemzetközi mércét alkalmazva a legmagasabb szegénységi arányt a tanulmányunkban szereplő hat ország közül Lengyelországban találjuk (lásd az *1. ábrát*), viszont nemek közötti szegénységi szakadékok sehol sem, kivéve Romániát, ahol a nők szegénységi kockázata durván 1,4-szerese a férfiakénak. Ez tehát a fent feltett első kérdésünkre adható leggyorsabb válasz.

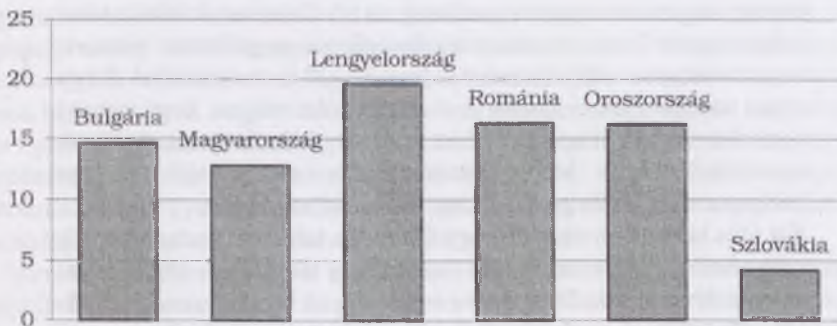
Ha megállnánk itt, azt mondhatnánk, hogy Kelet-Európa a társadalmi szerveződés egészen más mintáit mutatja, mint akár a fejlett nyugat-európai, akár a fejlődő nem európai társadalmak. Nézzük azonban meg ezt a kérdést más szögből is, mielőtt levonnánk a végső konklúziót. Számos indok készített rá, hogy ezt tegyük. Egyrészt, ha nemzetközi összehasonlításra hasznos is lehet az ötven százalékos medián háztar-

⁴ Itt az egy főre jutó háztartási jövedelmet egy 0,6-es korrigáló tényezővel (ekvivalenciaskálával) használom azért, hogy biztosak lehessünk benne, hogy a nagy családok jövedelme alá van súlyozva, mivel azt feltételezhetjük, hogy itt bizonyos költségek megoszlanak (lásd pl. Christopher et al. 1999).

tási jövedelmi küszöb a szegénység definiálására, ez inkább az egyenlőtlenség fokát méri, mint magát az országon belüli szegénységet (ezért van az, hogy ezt a mérőszámot alkalmazva úgy tűnik, Lengyelországban a legmagasabb a szegénységi arány, holott számos nemzetközi statisztikai adat mást sejtet). Másrészt a szegénység megragadásához a jövedelmen kívül más források is fontosak lehetnek. 2000 telén és tavaszán Budapest belvárosában élő szegény családokkal mélyinterjúkat készítettem, és sok olyan embert találtam, akinek háztartási jövedelme ugyan a szegénység küszöb fölé emelhetné az illetőt, mégis, sok okból kifolyólag, minden értékkelés szerint sötét nyomorban élt.

1. ábra

A szegénységi ráta hat kelet-európai országban. A szegénységi küszöb a medián háztartási jövedelem 50%-a

A városi szegénység arcai

Találkoztam Katalinnal, egy egyedülálló anyával, aki Budapest belvárosában él 14 éves fogyatékos gyermekével. Beléptem a lakásába, amely egy kis szobából és egy konyhából állt. Katalin családjában az egy főre jutó jövedelem éppen egy kicsit az egy felnőttből és egy gyermektől álló háztartások mediánjövedelmének ötven százaléka fölé volt (ez a munkabéréiből, a saját és fia rokkantnyugdíjából és a családi pótlékból jött össze). Katalin 52 éves, részmunkaidőben dolgozik egy közeli iskolában takarítónőként. 1988-ban elvesztette gyári munkás állását, és hatvan százalékos rokkantsági nyugdíjat kapott. De ezzel az állással többet veszített, mint a jövedelmét. A lakásában nincs fürdőszoba, nincs zuhany, de még fürdőkád sincs. Amíg dolgozott, ez elfogadható volt: ő és fia a gyári fürdőben zuhanyozott. A fia a gyári óvodába, napközibe járt, mindketten az ottani menzán étkeztek délután. Voltak barátai, közössége. Mesélt nekem egy balatoni utazásról, amit a gyáron keresztül kapott, és egy másik, saját szervezésű útról, amit a Szovjetunióba tett. Tisztán technikailag nézve Katalin most

sem szegény. De lakáskörülményei százalmasak és nem is fognak javulni: nem fog tudni fürdőszobát építeni, a vécé két ajtóval arrébb van a folyosón, a vakolat mállik a falról – élelmezni valószínűleg tudja majd magát és a fiát, de megtakarítani soha nem lesz képes. Ráadásul elszigetelt, nem engedhet meg magának többé egy mozijegyet sem, és amikor rákérdeztem, határozottan nagyon szegénynek sorolta be magát – nem úgy, mint tíz éve tette volna.

Találkoztam egy másik, háromgenerációs családdal, amelyik egy hasonló szoba-konyhás lakásban élt. A „nagy mama” egy roma asszony, akit Borinak hívnak (38 éves), s 12 éve jött fel Budapestre egy gyárba dolgozni. 1992-ben vesztette el állását és vele a munkásszálláson a helyét, amit majdnem ingyen kaptak a gyári munkások. Úgyhogy beköltözött a rokonaihoz, és egy darabig prostituáltként dolgozott, aztán feljebb jutva a ranglétrán egyszobás lakását elkezdte kiadni prostituáltaknak, míg el nem csípte a rendőrség, és börtönbe nem küldték. Most a fiával (aki 17 éves, és rátette a kezét minden megtakarított pénzére, míg ő börtönben volt), valamint a „menyével” és kislányukkal él egy olyan lakásban, amely kisebb mint 25 m². Nem világos, hogy mennyi pénzt keresnek – nincs az a felmérés, amely kiderítené ezt. A fiának van mobiltelefonja. Mégis, interjúalanyom csikorgó téli hidegben házipapucsban jár, és gyakran nincs mit ennie nap végén.

Két idős lánytestvér él együtt egy kétszobás lakásban Budapest egyik szép részén. 1977-es nyugdíjba vonulásukig mindketten általános iskolai tanárok voltak. 78 és 82 évesek, s elég jó karban vannak. Mindkét idős hölgy öregségi nyugdíjat kap, amely gyakorlatilag kizárja őket a szociális segélyből, különösen azért, mert Magyarországon a nyugdíjak többé-kevésbé követik az inflációt. Mégis addigra, amikor találkoztam velük egy segélyirodában, amely elszegényedett családoknak nyújt támogatást, már többhavi jövedelmüknek megfelelő összeggel tartoztak az államnak, és eladták ezüst étkészletüket és 26 kötetes Larousse enciklopédiájukat, amelyet még édesapjuktól örököltek. De még így sem tudják fizetni fűtésüket, mivel véletlenül egy olyan házban laknak, amiben központi fűtés van, és a havi fűtési számla összege magasabb, mint egyikőjük teljes nyugdíja. Éppen ezért nagyon nehéz eladni a lakást, nem beszélve arról a nehézségről, amit nyolcvan év fölött egy költözés okozna. Szigorúan véve nem szegények, ha a jövedelmüket nézzük – de megkerülhetetlen kiadásaik akkorák, hogy egyszerűen nem tudnak kijönni a nyugdíjukból.

Ezek a példák azokat a problémákat jelzik, amelyek ahhoz kapcsolódnak, amikor a szegénység mérésekor egyedül a háztartási jövedelmet vesszük alapul: néhány esetben nehéz felmérni ennek a jövedelemnek a nagyságát; lehet, hogy a pénz nem egyenlően oszlik meg; vagy a háztartásnak lehetnek elkerülhetetlenül nagy kiadásai vagy borzalmas lakáshelyzete. Ezért érdemes a szegénységet egyidejűleg különböző nézőpontokból vizsgálni. Ehhez négy különböző mérőszámot konstruáltam, s ezeket a továbbiakban áttekintem.

További finomításként, a következő elemzésekben megváltoztattam az elemzési egységet az egyénekről a háztartásokra, azért, hogy a véletlen tényezőt csökkentsem, s növeljem a becslések statisztikai erejét. Ez azért szükséges, mert a mintáink meglehetősen kicsik, s a nemi különbségek árnyalatnyiak. Ha ugyanolyan számú férfi és nő él minden háztartásban, nincs a nemek között különbség a szegénységben. De ha azok a háztartások, amelyek több nőt, mint férfit tartalmaznak, nagyobb valószínűséggel szegények, a szegénységet „elnőiesedettnek” minősítem. A kutatók általában minden háztartásból egy személyt vesznek ki, és a nemek közötti szegénységi szakadékot individuális szinten, mindenre a korrigált egy főre jutó háztartási jövedelemmel számolva közelítik meg. Én másmilyen stratégiát fogok követni. Háztartásokat fogok összevetni, és azt mondom, hogy ha azok a háztartások, ahol több nő él, mint férfi, nagyobb szegénységi rátával bírnak, mint azok a háztartások, ahol egyenlő számú nő és férfi él, illetve mint azok a háztartások, ahol több férfi él, mint nő, akkor szegénységi szakadékot találtunk a nők hátrányára. (Gyakorlatilag ez ugyanaz a módszer, mint amit a nemzetközi szegénységkutatások kidolgoztak, ahol személyi mintát vettek az egyes háztartásokból – ha több nő él egy háztartásban, azoknak több esélyük lesz rá, hogy bekerüljenek a mintába, és így ha ezek a háztartások hajlamosabbak szegényekké válni, akkor a szegény népességben több nő lesz. Az egyetlen technikai különbség e között és az én megközelitésem között, hogy az enyémben azt a plusz véletlen tényezőt kiiktattuk, amely akkor jelenik meg, amikor háztartásonként egyetlen személyt választanak be a mintába. Mivel a mintáink viszonylag kicsik, ez megnöveli eredményeink statisztikai erejét.)

Minden országban körülbelül a háztartások 30–35 százalékában több nő található, mint férfi (Oroszország kivételével, ahol ez a szám 43 százalék körül van). E háztartások mintegy fele többgenerációs: nagymamák élnek gyermekekkel, nem házaspárok, gyermekes vagy gyermektelen felnőtt lányok szüleikkel stb. Körülbelül harmadukban idős (hatvan év feletti) nők élnek egyedül, három–hat százalékukban egyedülálló anyák (Oroszország kivétel, itt húsz százalék ez az arány), és tíz százalékukban egyedülálló, nem idős felnőtt nők egyedül.

Eredmények: létezik-e Kelet-Európában nemek közötti szegénységi szakadék?

A nemek közötti szegénységi szakadék megítélésére négy különböző mérőszámot használok, amelyek megmutatják: 1) az alultápláltság szintjét, 2) az egyszerű fogyasztási cikkek birtoklását, 3) a lakhatás minőségét és 4) a válaszadó saját háztartása gazdasági helyzetéről adott szubjektív értékelését. Ez a többdimenziós megközelítés a régió szegénységének természetéről árnyaltabb képet ad, mint az, amely egyedül a háztartási jövedelmet használja. Adatbázisunk az országok közti összehasonlítás ritkán fennálló lehetőségét nyújtja.

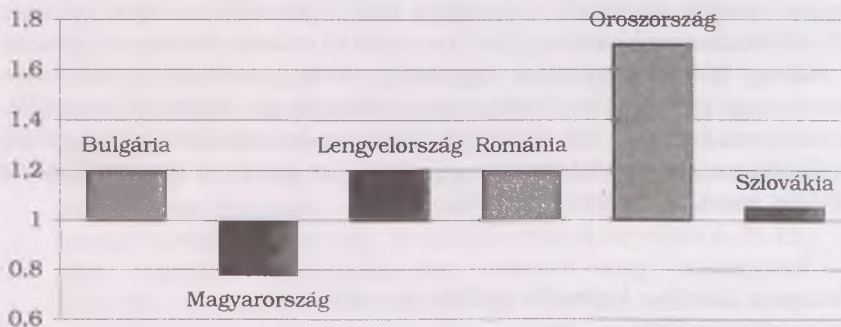
Az első index azokat a háztartásokat írja le, amelyekben nincs elég élelem mindenki számára.⁵ A 2. ábra az ebben az alultápláltsági indexben megjelenő nemi

⁵ Az indexet úgy állítottuk össze, hogy azokat a válaszokat kombinálja, amelyeket azokra a kérdésekre adtak, amelyek azt állítják, hogy a háztartásnak nehézséget jelent az élelmiszerek megvásárlása ($hf1 = 1$),

eltéréseket mutatja be, azaz a nő többségű háztartásokban élők közül azoknak az arányát, akik szegénységet éltek meg, viszonyítja a nem nő többségű háztartásokban élők ugyanilyen arányához. (Kiszámoltam mindkét típusú háztartásra a szegénységi rátát, és az egyiket elosztottam a másikkal.) A 2. ábra oszlopai azt ábrázolják, hogy azok az emberek, akik nő többségű háztartásban élnek, hányszor nagyobb valószínűséggel alultápláltak, mint azok, akik nem ilyen háztartásban élnek. A sötét oszlopok a nem szignifikáns eredményeket reprezentálják, így ezekben az esetekben nem lehetünk biztosak abban, hogy a férfiak és nők közötti eltérések a valódi nemi különbségből adódnak-e, vagy pusztán a minta szeszélyéből. Csak a világos oszlopokat fogom értelmezni. A 2. ábra azt mutatja, hogy jelentős és szignifikáns nemek közötti szakadék van a „táplálkozási” szegénység terén Oroszországban, Romániában és Bulgáriában. Ezekben az országokban ha több nő van a háztartásban, mint férfi, az emberek nagyobb valószínűséggel szenvednek az alultápláltságtól, és gyakrabban kell éhesen lefeküdniük. Csak Románia mutatott föl szignifikáns nemek közti jövedelemkülönbséget, de most két további országot kell hozzátennünk a listához. Oroszországban a nő többségű háztartások 1,7-szer nagyobb valószínűséggel látnak hiányt élelemből, míg Romániában és Bulgáriában 1,2-szer.

2. ábra

A nő többségű és a férfitöbbségű/azonos számú nőt és férfit tartalmazó háztartások alultápláltsági rátája

A 3. ábra a szegénységet más nézőpontból állítja elének: azokat a háztartásokat mutatja be, amelyek bizonyos alapvető fogyasztási cikkekkel rendelkeznek (akár úgy, hogy sosem volt nekik, akár úgy, hogy el kellett hogy adják), és ezért szintén ínséget élnek meg.⁶ Ugyanazt a logikát alkalmazva, mint az előbb, azt találjuk, hogy a nő többségű háztartások nagyobb valószínűséggel szegények fogyasztási javak tekintetében.

vagy ha valaki a háztartásból az elmúlt hónapban egynél többször kellett éhesen lefeküdni (hf4=1 vagy 2).

⁶ Ha a háztartásnak nincs hűtőgépe (hb9) vagy nincs tévéje (hb10=4), és a válaszadónak nincs télikabátja (if10) vagy második pár cipője (if13), a háztartást szegénynek minősítjük.

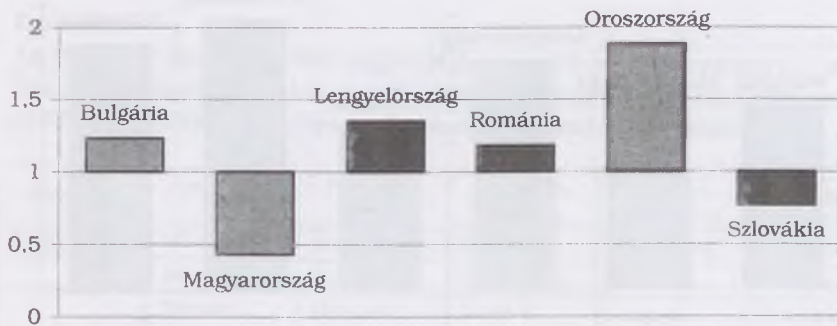
tében Bulgáriában és Oroszországban, de – ugyanezt a mérőszámot használva – kevésbé szegények Magyarországon.

A 4. ábrán megjelenő index az emberek szegénységgel kapcsolatos szubjektív értékelését méri.⁷ Ismét csak azt találjuk, hogy azok az emberek, akik Bulgáriában, Romániában és Oroszországban nőtöbbségű háztartásban élnek, nagyobb valószínűséggel mondják magukról, hogy nagyon szegények. Ha külön-külön nézzük, azt látjuk, hogy Romániában az ilyen háztartásból kikerülők majdnem ötven százalékkal nagyobb valószínűséggel mondják ezt, míg Oroszországban a különbség huszonöt százalékos, és Bulgáriában „csak” tíz százalékos.

Végül a lakáskörülményeket illetően mindegyik ország meglehetősen nagy nemi különbségeket mutat. Ez az index azt méri, hogy mekkora a zsúfoltság foka, hogy van-e a házban vagy lakásban folyóvíz, fürdőszoba és fűtés (5. ábra).⁸ Oroszországban azok a háztartások, ahol a nők száma nagyobb, mint a férfiaké, 4,5-szer nagyobb valószínűséggel „lakhatásilag szegények”, mint azok a háztartások, ahol a férfiak száma megegyezik a nőkével vagy magasabb annál. A többi országban ezek a számok 2,8-tól 4,2-ig terjednek.

3. ábra

A nőtöbbségű és a férfitöbbségű/azonos számú nőt és férfit tartalmazó háztartások szegénységi rátája

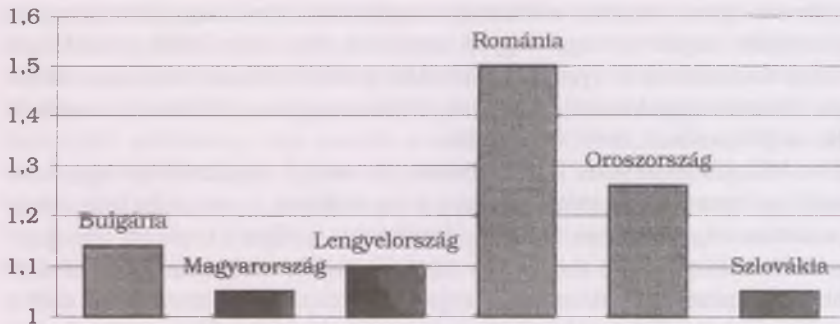

⁷ Ha a válaszadó a háztartását „jóval az ország átlaga alá” helyezi (if2c), a háztartást „szubjektíve” szegénynek fogjuk minősíteni.

⁸ Ezt az indexet több változóból állítottuk elő. Egy háztartás „lakhatásilag szegény”-nek minősül, ha túlzásfolt (szobánként kettőnél többen laknak benne – hb3 + háztartásnagyság), és ha nincs folyóvíz (hb5c), vagy nincs fürdőszoba (hb5h), vagy a család nem tudott múlt télen fűteni (hf3).

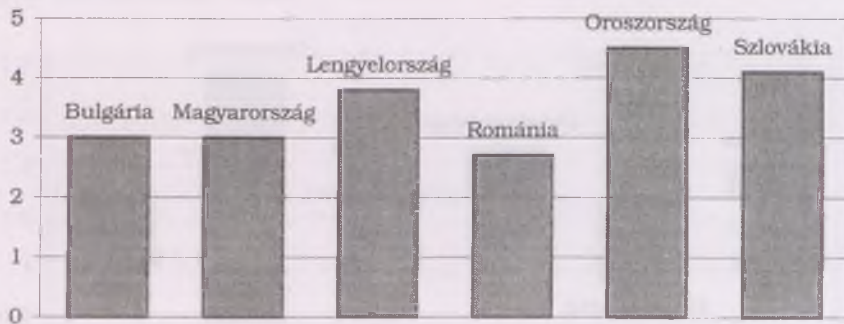
4. ábra

A nőtöbbségű és a férfitöbbségű/azonos számú nőt és férfit tartalmazó háztartások szubjektív szegénységi rátája

5. ábra

A nőtöbbségű és a férfitöbbségű/azonos számú nőt és férfit tartalmazó háztartások lakhatási szegénységi rátája

A fenti négy mutató (és a jövedelem alapú szegénységi mérőszám) a szegénység más-más arcát festi le a volt államszocialista régió különböző részeit tekintve. Mégis, eltekintve a lakáskérdéstől,⁹ meglepő következetesség érvényesül a számokban: van három ország, amely többé-kevésbé rendszeresen nemek szerinti szegénységi szakadékot mutat. Oroszországban, Romániában és Bulgáriában azok a háztartások, ahol a nők száma felülmúlja a férfiakét, rosszabbul állnak (vagy úgy érzik, rosszabbul állnak), mint a másmilyen típusú háztartások. Úgy értelmezem ezeket az eredményeket, mint a szegénység elnőiesedésének példáit, mert azt sejtetik, hogy a nők jelenléte valószínűbbé teszi, hogy egy háztartás a szegénység kockázatával kell

⁹ A nőtöbbségű háztartások általában nagyobbak, mint az egyéb háztartások, ami – a kelet-európai lakás-piac generális problémáival együtt – magyarázhatja az itteni hatalmas és konzisztens nemek közötti különbségeket.

hogyan szembenézzon. Az olvasót emlékeztetnem kell rá, hogy ezeknek a háztartásoknak a többsége nem egyedülálló felnőttek háztartása, tehát ez a történet nem egyszerűen az idős nőkről vagy a gyermeküket egyedül nevelő nőkről szól. Más szóval, a nemek közötti szegénységi szakadékot nem magyarázhatjuk egyszerűen a nők életciklusainak eseményeivel (mint például a kisgyermek nevelésével vagy az idősödéssel). Intézményes különbségeket kell tehát keresnünk, és a tanulmány második felében ebbe az irányba indulok el.

Összegezve elmondható, hogy míg a korrigált egy főre jutó háztartási jövedelem csak Romániában jelzett nemek szerinti szegénységi szakadékot, ha más mérőszámokat vettünk figyelembe, a kép bonyolultabbá vált: a szegénység elnöiesedését figyeltük meg Bulgáriában, Romániában és Oroszországban. Az 1. táblázat összegzi az előző ábrák eredményeit. Hozzátettem ehhez az abszolút szegénység egy további, összetett mérőszámát,¹⁰ amely a lakhatási index kivételével az összes indexet figyelembe veszi (ez nem pontosan a kombinációja a fenti mérőszámoknak, egy árnyalatnyival eltérő a formula; ez a kis változtatás egy további elemzés miatt volt szükséges, ahol a jelenlegi és a múltbeli szegénységet hasonlítom össze, lásd később). Úgy tűnik, az orosz és a román nők szenvednek legaránytalanabban a szegénységtől, s őket követik a bolgár nők. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy Magyarországon és Lengyelországban fordított szegénységi szakadék áll fenn, de Szlovákiában nem. Most tehát rátérhetünk következő kérdésünk tárgyalására, és megkísérelhetünk magyarázatot adni ezekre a különbségekre.

1. táblázat

Az országok nemek közötti szegénységi szakadék szerinti rangsora – azokban az országokban, ahol a különbségek statisztikailag szignifikánsak a $p < 0,05$ -ös szinten (zárójelben azok, amelyek éppen hogy szignifikánsak)

Jövedelem	Alultápláltság	Fogyasztói javak	Szubjektív értékelés	Lakáskörülmények	Összetett mérőszám
Románia	Oroszország	Oroszország	Románia	Oroszország	Oroszország
	Bulgária	Bulgária	Oroszország	Szlovákia	Románia
	Románia	(Románia)	Bulgária	Lengyelország	(Bulgária)
				Bulgária	
				Magyarország	
				Románia	

¹⁰ Az egyetlen módja annak, hogy olyan indexet konstruáljunk, amely az emberek 1988-as tapasztalatával összevethető, az volt, hogy nagyjából azokat a kérdéseket használjuk, amelyeket egy személyes megkérdezésen alapuló felmérésben akkor feltettek. Ez az összetett szegénységi mutató olyan kérdéseket kombinál, amelyek a hűsfogyasztásra (if4 and if6), az éhségre (if7 and if9) vagy a cipő- (if13 and if15) és télikabáthiányra (if 10 and if12) vonatkoznak, illetve arra, hogy az illető a család életszínvonalát messze az ország átlaga alatt tartja (if2b, if2c). Ugyanezeket a kérdéseket tették fel 1988-ban, és ez megengedi az alábbi összehasonlítást. E mutatók némelyike ugyanaz, mint amelyet már használtam a fenti négy indexnél is, de nem mindegyik.

Mely tényezők magyarázhatják azt a különbséget, amely az egyes országok között fennáll a nemek közötti szegénységi szakadék terén?

Tekintve a kis esetszámot és ennek az elemzésnek a kezdeti voltát, itt most öt hipotézis megfogalmazása után csak bemutatok néhány adatot, melyek vagy támogatják a hipotéziseket, vagy ellene szólnak nekik. Ezzel kísérleti jellegű magyarázatot kívánok adni arra, miért találunk elnőiesedett szegénységet Romániában, Bulgáriában és Oroszországban, és miért nem a többi három országban. A hipotéziseket a szakirodalomban megfogalmazott és e tanulmány elején már ismertetett várakozások alapján állítottam fel. Bár e hipotézisek egyikét sem bizonyítjuk véglegesen, az eredmények egy viszonylag koherens történetet sugallnak, valamint a további vizsgálódások számára lehetséges utakat vázolnak fel.

1. hipotézis: Az államszocializmus öröksége. A mostani nemek közötti szegénységi szakadékot az államszocialista éra lehetséges nemek közötti szegénységi szakadékaéhoz lehet kötni. Minél nagyobb volt ez a szakadék 1989-ben, annál nagyobb szakadék fennmaradására számíthatunk tíz évvel később.

Nincs ok arra, hogy azt várjuk, hogy a nők különösebben jó helyzetet érnek el az államszocializmust követő átalakulás során, tehát ha 1989 előtt a szegénységi kockázat tekintetében hátrányban voltak, akkor ésszerűnek tűnik, hogy nem számítani hatalmas előrelépésre viszonylagos pozíciójukat tekintve. Vajon, mint sok más társadalmi intézmény esetében, az államszocializmus öröksége e téren is megmarad a 21. században?

Mégis, a felmérésből származó retrospektív adataink másféle történetet írnak le. A szegénység összetett indexét használva (az éhségre, a kisebb fogyasztási cikkek birtoklására és a szubjektív értékelésre vonatkozó kérdéseket bevonva) azt találtuk, hogy 1988-ban a nők Magyarországon voltak a legjobban elszegényedve férfi társaikhoz viszonyítva, s szorosán követték őket a lengyel, aztán a román nők. (A 2. táblázat az országoknak a két időpontra vonatkozó rangsorát mutatja be, kiemelve azokat az országokat, ahol a szegénység 2000-re elnőiesedett. Ha azonos sorrendet találunk, vagy legalább ugyanazok az országok szerepelnek minden oszlopban, az a hipotézist támogatja.)

2. táblázat

Az 1. hipotézis vizsgálata. Az országoknak a nemek közötti szegénységi szakadék nagysága szerinti rangsora (az arány zárójelben), 1988-ban és most, a 7. lányszámjegyzetben leírt összetett szegénységi mérőszámot alkalmazva. Csak a statisztikailag szignifikáns különbségekkel rendelkező országok szerepelnek. A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

Nemek közötti szegénységi szakadék 1988-ban	Nemek közötti szegénységi szakadék 2000-ben
Magyarország (1,97)	<i>Oroszország (1,92)</i>
(Lengyelország (1,68))	<i>Románia (1,68)</i>
<i>Románia (1,48)</i>	<i>Bulgária (1,12)</i>

Ténylegesen Magyarországon a nőtöbbségű háztartások kétszer akkora valószínűséggel éltek szegénységben e szerint az abszolút (és visszamenőleges értékelést mutató) mérőszám szerint, mint azok a háztartások, ahol ugyanannyi vagy kevesebb nő élt, mint férfi. 2000-re – mint már rámutattam – egyedül Románia őrizte meg ezt a nemek közötti eltérést, s két további ország került még ide: Oroszország és Bulgária. Más szóval az a hipotézis, hogy a jelenlegi nemek közötti szakadék nem más, mint az államszocializmus öröksége, nem cseng össze az adatokkal.

2. *hipotézis. A nők munkaerő-piaci pozíciója.* A nők szegénységét alárendelt munkaerő-piaci pozíciójukhoz lehet kötni. Azokban az országokban, ahol a nőknek kicsi, nem stabil vagy minőségében alárendelt a munkaerő-piaci részvétele, és ahol a nők viszonylag keveset nyernek a fizetett munkából, arra lehet számítani, hogy a nők túlréprezentáltak lesznek a szegények között.

E hipotézis érvényességének megállapítására a felmérésünkből származó és a munkaerőpiacon a nemek között fennálló különbségekre vonatkozó információkat használtam. A nőknek a fizetett munkából történő kizárására, valamint a teljes munkaidős állások bérkülönbségeire koncentrálok. A 3. táblázat az országok e szempont szerinti rangsorát mutatja, ahol is azok az országok, ahol a szegénység elnőiesedett, ki vannak emelve. Ha a munkaerőpiac hipotézis helyes, azt várhatjuk, hogy a kiemelt három ország mindegyik oszlopnak az alján lesz. Ehelyett azonban azt találjuk, hogy nagy különbségek vannak a munkaerő-piaci részvételben azon országok között, amelyekben a szegénység elnőiesedett: ez a legmagasabb fokú és a férfiak és nők közötti szakadék a legkisebb Oroszországban, míg a legalacsonyabb fokú a legnagyobb nemek közötti eltéréssel együtt Romániában. Ez azt jelenti, hogy a munkaerő-piaci részvétel önmagában nem magyarázza a nemek közötti szegénységi szakadékot. A kép tisztábbá válik, ha a bérkülönbségeket nézzük: valóban a három kiemelt ország mutatja fel a legnagyobb bérkülönbségeket, a nők viszonylagos keresete itt a legkisebb.

3. táblázat

A 2. hipotézis vizsgálata. Az országoknak a munkaerő-piaci pozíció különböző mérőszámok szerinti rangsora (18–60 év közöttiekre vonatkoztatva). A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

Női munkaerő-piaci részvétel (%)	A munkaerő-piaci részvétel különbségei a nemek közötti	A teljes munkaidejű dolgozók közötti bérkülönbségek
<i>Oroszország (57,5)</i>	<i>Oroszország (0,83)</i>	Magyarország (0,88)
Szlovákia (56,6)	Szlovákia (0,83)	Lengyelország (0,85)
Magyarország (47,9)	<i>Bulgária (0,80)</i>	Szlovákia (0,78)
<i>Bulgária (46,2)</i>	Magyarország (0,73)	<i>Bulgária (0,75)</i>
Lengyelország (40,0)	<i>Románia (0,68)</i>	<i>Románia (0,67)</i>
<i>Románia (36,3)</i>	Lengyelország (0,62)	<i>Oroszország (0,60)</i>

Ténylegesen, közelebbről nézve igazából két elkülönülő munkaerő-piaci nemi rendszer („gender regime”) van kialakulóban: Oroszországban sok nő dolgozik, de a bérek terén jelentős diszkriminációt szenvednek el, ily módon munkatapasztalatuk egyúttal a diszkrimináció tapasztalata, amely aránytalan szegénységet eredményez. A másik végponton Lengyelországot találjuk, ahol a részvételben fennálló különb-

ség a legnagyobb, így a nők gyakran ki vannak zárva vagy visszavonultak a munkaerőpiacról, mégis, aki dolgozik, az jobb helyzetben van, ha a béreket vetjük össze: a bérkülönbségek Lengyelországban viszonylag kicsik. Ez a stratégia nem vezet akkor a női szegénységhez, mint az oroszországi, diszkriminációra alapuló rendszer (bár a szegénységnek potenciálisan nagy kockázatát hordja magában), minden valószínűség szerint azért, mert Lengyelországban a nők általában a családjukkal élnek és a férjüket tartja el őket.

Összegezve elmondható, hogy ha a munkaerő-piaci részvételi arány nem is, de a bérek közötti különbségek igenis figyelembe veendő korrelációt mutatnak a szegénység elnőiesedésének jelenlétével vagy hiányával. Azokban az országokban, ahol a nők bérek terén fennálló hátránya kevésbé hangsúlyos, ugyanez a helyzet a szegénység elnőiesedésének fokát illetően is.

3. hipotézis. A háztartás szerkezete. A csak nőkből álló háztartásban élő nők mindenütt különösen ki vannak téve a szegénység kockázatának, mivel általában vagy idősek (így a nyugdíjukra kell hogy támaszkodjanak), vagy más eltartottakkal kell hogy megosszák jövedelmüket. Más szóval azokban az országokban, ahol a gyermeküket egyedül nevelő nők vagy az idős, egyedül élő nők aránya magas, mély nemek közötti szegénységi szakadékot várhatunk.

Az adatok elemzése korlátozott támogatást nyújt csak ehhez a hipotézishez, amint ezt a 4. táblázat mutatja. Bár a három „elnőiesedett” országból kettőben valóban magas a nőtöbbségű háztartások aránya, Románia a skála másik pontján található. Hasonlóan, míg a gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya messze Oroszországban a legmagasabb, ahol e nők közül valóban sokan élnek szegénységben, addig Bulgária és Románia e kontinuum másik végére esik: itt nagyon kevés az egyedülálló anya, a szegénység mégis elnőiesedett. Hasonlóan zavarba ejtő történet áll össze, ha az idős nőknek a nőtöbbségű (vagy összes) háztartáson belüli arányát vizsgáljuk. Az egyedül élő idős nőknek Magyarországon a legnagyobb a száma, mégis azt találjuk, hogy a szegénység talán itt a legkevesbé elnőiesedett, míg Oroszország és Románia viszonylag kevés háztartást tudhat a magáénak, amely csak egy hatvan év feletti nőt tartalmaz. Más szóval a háztartás-összetétel önmagában nemigen ad konzisztens magyarázatot a nemek közötti szegénységi szakadék országok közötti eltéréseire.

4. táblázat

A 3. hipotézis vizsgálata. Az országoknak a háztartás-összetétel különböző mutatói szerinti rangsora. A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

A nőtöbbségű háztartások aránya	Ezek közül egyedülálló anyák háztartása	Ezek közül idős egyedül élők háztartása
<i>Oroszország (42,2)</i>	<i>Oroszország (20,5)</i>	Magyarország (44,5)
<i>Bulgária (34,3)</i>	Lengyelország (5,6)	<i>Bulgária (38,5)</i>
Magyarország (33,4)	Szlovákia (5,2)	Szlovákia (34,8)
Szlovákia (33,1)	Magyarország (3,5)	<i>Románia (28,2)</i>
Lengyelország (32,6)	<i>Bulgária (3,5)</i>	<i>Oroszország (27,8)</i>
<i>Románia (31,0)</i>	<i>Románia (2,5)</i>	Lengyelország (22,6)

4. *hipotézis. Az állami juttatások.* Azokban az országokban, ahol a legkevésbé hatékony az újraelosztási rendszer (jóléti juttatások, öregségi nyugdíj, gyermekgondozási segélyek, anyavédelem, munkanélküli segély), több nő kénytelen szegénységben élni. A nők nagyobb valószínűséggel támaszkodnak az állami juttatásokra, különösen a nyugdíjra (mivel általában hosszabb ideig élnek, különösen a volt államszocialista Kelet-Európában) és a gyermekgondozási juttatásokra (mert nagyobb valószínűséggel felelősek ők a gyermekekért). Ha viszont ezek soványak, a nők aránytalanul fognak szenvedni.

Bár ahhoz, hogy az állami transfereknek a nemek közötti kapcsolatok átalakítására vagy megerősítésére ható következményeit a maguk teljességében értékelni tudjuk, az állami jóléti politikák nemi egyenlőtlenségekkel átítatott voltát teljes mértékben elemezni kellene, az 5. táblázatban bemutatott információk is érdekes, bár összességében nem meglepő történetet tárnak fel: valóban, az állami juttatások bőkezűsége összefüggésben látszik állni a szegénység elnőiesedésével. A három (ebben a táblázatban szintén dőlt betűvel írt) országban költi a legkevésbé (a GDP százalékában kifejezve) az állam a különböző szociális feladatokra, és a munkanélkülieknek itt részesül a legkisebb része segélyezésben. Ráadásul a nyugdíjak helyettesítési értéke itt a legalacsonyabb, ily módon a nyugdíjba vonulás az életszínvonal drasztikus csökkenését jelenti. Mivel a nők tovább élnek, általában nagy számban fejezik be életüket szegénységben.

5. táblázat

A 4. hipotézis vizsgálata. Az országoknak az állam jóléti kiadásainak különböző mutatói szerinti rangsora. A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

Egészségügyi kiadások a GDP %-ában*	Oktatási kiadások a GDP %-ában*	A munkanélküli segélyben részesülő munkanélküliek aránya (%)	Az átlagnyugdíjnak az átlagjövedelemhez viszonyított aránya (az érintett népességre)	Olyan szegény** családok aránya, amelyek támogatást kapnak (%)
Szlovákia (6,8)	Lengyelország (7,5)	Szlovákia (63,3)	Lengyelország (0,65)	Szlovákia (26,3)
Magyarország (6,4)	Szlovákia (5,0)	Magyarország (55,6)	Magyarország (0,58)	Bulgária (23,7)
Lengyelország (5,9)	Magyarország (4,6)	Románia (53,5)	Szlovákia (0,52)	Lengyelország (13,4)
Oroszország (5,7)	Románia (3,6)	Lengyelország (23,9)	Oroszország (0,44)	Magyarország (10,4)
Románia (4,2)	Oroszország (3,5)	Bulgária (16,2)	Románia (0,42)	Románia (5,7)
Bulgária (4,0)	Bulgária (3,2)	Oroszország (3,2)	Bulgária (0,33)	Oroszország (1,4)

Megjegyzés:

* Forrás: World Bank Development Report 2000, World Development Indicators 2000, World Bank, Washington DC.

** Az ötven százalékos medián háztartási jövedelmet használva szegénységi küszöbnek, mivel az állami szervek szintén jövedelem alapú mérőszámot alkalmaznak a jogosultság megállapításánál.

Végül, mint az utolsó oszlop mutatja, a Bulgárián kívüli másik két, nagy nemek közötti szegénységi szakadékkal rendelkező ország az utolsó abban a rangsorban, amely a szegénység enyhítésére hozott intézkedések biztosítását mutatja: a szegényeknek besoroltaknak Romániában kevesebb mint 6 százaléka, Oroszországban pedig csupán 1,4 százaléka kap pénzbeli támogatást (ami ebben az esetben nem tartalmazza a nyugdíjat). Összegezve, néhány kivételtől eltekintve a kép világos: azokban az országokban, ahol az állami juttatások kiterjedtebbek, bőkezűbbek és a piaci jövedelmeknek jobb kompenzálását nyújtják (vagy a munkát hatékonyabban „dekommodifikálják”), a szegénység kevésbé elnőiesedett.

5. *hipotézis. Gazdasági fejlődés, növekedés és piacosodás.* Nem feltételezünk összefüggést a piacosodás foka, a gazdasági fejlődés általános szintje (akár sebessége, akár abszolút nagysága) és a nemek közötti szegénységi szakadék között. Ennek egyszerűen az az oka, hogy semelyik másik fejlődő térségben sem figyeltek meg ilyen összefüggést. Épp ellenkezőleg, a piaci fejlődést és az erőltetett és az IMF által irányított gazdasági növekedést széles körben összekapcsolják a nemi egyenlőtlenségek ázsiai és afrikai növekedésével (Shittirak 1998, Ehrenreich–Fuentes 1997). Könyvtáryi tanulmányt írtak ezekben az országokban és ezekről az országokról abban a témában, hogy a gazdasági fejlesztés különböző formái – azok a fajták és pontosan olyan szelleműek, amiket Kelet-Európában bevezettek – valóban mennyire ártottak a nőknek és a gyermekeknek, és újradefiniálták, negatív és diszkriminatív irányban, a nők férfiakhoz és a fizetett munkához fűződő kapcsolatát.

6. táblázat

Az 5. hipotézis vizsgálata. Az országoknak a gazdasági fejlettség különböző mutatói szerinti rangsora. A dőlt betűvel írt országok azok, ahol a szegénység elnőiesedése 2000-re létrejött.

Szegények aránya összesen* (a legalacsonyabbtól a legmagasabbig)	Egy főre jutó GNP-növekedés, 1999**	Az előző tíz év GNP-növekedése. (éves %), 1990–99**	Vásárlóerő-paritáson vett egy főre jutó GNP, 1999, dollárban**
Szlovákia (13,3)	Magyarország (4,5)	Lengyelország (4,7)	Magyarország (10.479)
Lengyelország (15,0)	Lengyelország (4,1)	Szlovákia (1,9)	Szlovákia (9.811)
Magyarország (17,6)	Oroszország (3,2)	Magyarország (1,0)	Lengyelország (7.894)
<i>Románia (36,0)</i>	<i>Bulgária (2,5)</i>	<i>Románia (-1,2)</i>	<i>Oroszország (6.339)</i>
<i>Oroszország (40,3)</i>	<i>Szlovákia (1,8)</i>	<i>Bulgária (-2,7)</i>	<i>Románia (5.647)</i>
<i>Bulgária (43,5)</i>	<i>Románia (-3,2)</i>	<i>Oroszország (-6,1)</i>	<i>Bulgária (4.914)</i>

Megjegyzés:

* A 7. lábjegyzetben ismertetett összetett szegénységi indikátorral mérve.

** Forrás: World Bank Development Report 2000, World Development Indicators 2000, World Bank, Washington DC.

Mégis, a 6. táblázatban bemutatott adatok nagyon gyorsan bebizonyították e negatív várakozás hamis voltát. Következésképpen, függetlenül attól, hogy milyen mérőszámot használtam (lett legyen az a GDP, a GDP-növekedés vagy akár a szegénység összességében vett szintje, akár a piacosodás foka), azt találtam, hogy az a három ország, ahol a szegénység elnőiesedett, az eloszlás alján volt: azok az országok,

amelyekben a leglassabb és a legkisebb fokú a gazdasági fejlődés és a legnagyobb a szegénység, voltak azok, amelyekben egyúttal a szegénység terén tapasztalható nemi egyenlőtlenségek is a legnagyobb fokúak voltak. Bár erről a továbbiakban még több szó esik, hadd vetítsek előre egy lehetséges magyarázatot. Eltérően a többi fejlődő országtól, Kelet-Európában sok nő jó strukturális pozícióban volt ahhoz, hogy kihasználja azokat a mobilitási lehetőségeket, amelyeket a kapitalista szabad piac kellett hogy nyújtson (bár természetesen mások ennek csak a hátrányait szenvedték el). Ahol ezek a lehetőségek jelen voltak, a nőknek sikerült hasznot húzniuk belőlük, legalábbis azokhoz az országokhoz viszonyítva, ahol másfajta diszkriminációk továbbra is uralkodtak.

Összegzés és következtetések

A szegénység egy sor abszolút mérőszámát alkalmazva és ezeket a háztartásokhoz és a háztartások nemi összetételéhez viszonyítva, azt találtam, hogy a vizsgálatunkban szereplő hat ország közül három meggyőzően nemek közötti szegénységi szakadékat mutat fel: Bulgária, Románia és Oroszország. Ezekben az országokban a nőtöbbségű háztartások magasabb szegénységi kockázattal, 1,2–1,8-szoros hátránnyal bírnak.

Öt hipotézist „teszteltem”, és ebből néhányat az egyes országok között a nemek közötti szegénységi szakadék terén fennálló különbségek mintájával konzisztensnek találtam. Nyilvánvaló, hogy a hipotézisek nem függetlenek egymástól, mégis megengedhetőnek tűnik azt állítani, hogy a munkaerőpiacon található bérezési diszkrimináció, a szociális jogok minősége és jelentése és a gazdaság állapota valószínűleg megmagyarázza az országok közötti különbségeket. Azokban az országokban, ahol a nők bére a férfiakéhoz képest magas, vagy ahol az állami juttatások bőkezűek, és az emberek szélesebb körét húzzák ki a szegénységből, a nők jobb helyzetben vannak, mind abszolút értelemben, mind a férfiakhoz képest. Ez a helyzet, úgy tűnik, a régió azon országaiban állt elő, amelyek a leggyorsabban és legsikeresebben piacosodtak – innen a meggyőző összefüggés a szegénység elnőiesedése és a gazdasági fejlődés között.

Ekképpen a nemek közötti szegénységi szakadék vizsgálata a „nemi rendszernek” (gender regime) legalább két kialakulóban lévő típusát tárta fel volt államszocialista térségünkben. Bár az a fajta strukturális átalakítási politika (structural adjustment policy), amit az IMF és a Világbank támogatott Kelet-Európában, máshol növekvő társadalmi és különösen nemi egyenlőtlenségeket hozott létre, nem tűnik úgy, hogy esetünkben is ez történt volna. Amikor a kutatók azt állítják, hogy azok a gazdaságpolitikák, amelyek a nagy volumenű exportra termelést bátorítják, a férfi munkaerőt részesítik előnyben, ezt arra a feltevésre alapozzák, hogy a nők az egyedüli felelősei a reprodukív munkának, és így növekszik a férfiktól való függőségük és produktív, fizetett és nagy presztízsű munkákból való kirekesztésük (Sittirak 1998, Tiano 1994). Azáltal, hogy az állami költségvetésben csökkentik az oktatásra és egészségügyre fordított kiadásokat, a strukturális átalakítási politikák növelik a nők reprodukív terheit; és azt, hogy megnyirbálják a szociális juttatásokat abbéli igyekeztükben, hogy megteremtsék a „költségvetési egyensúlyt”, a nők (és a gyermekek), akik ezekre az ellátásokra támaszkodnak, szenvedik meg. A multinacionális cégek a fiatal nőket gyakran kizsákmányolják nehéz, veszélyes és rövidtávú, alantas munka-

körökben, ahonnan soha nem léptetik őket elő vezetői pozícióba, és megválnak tőlük néhány évi szolgálat után, hogy helyükre még fiatalabb és olcsóbb munkásokat helyezzenek (Ehrenreich–Fuentes 1997).

E folyamatok közül néhány valóban megfigyelhető a régió minden országában. Például a nők otthoni terhei növekedtek: különösen a szegényebb nők töltenek most több időt a családi munkaerő újratermelésével, mert gyakran nem engedhetik meg maguknak, hogy megfizessék a szolgáltatásokat (mint például az olcsó üzemi kosztot, a mirelit áruk vásárlását), és saját munkaerejüket kell hogy ezek előállítására fordítsák. Mégis, a strukturális átalakításoknak sok olyan következménye, amelyet Ázsiában és Afrikában megfigyeltek, nem releváns Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában. Sok nő – a legvalószínűbben annak az emancipációs folyamatnak a következményeként, amelynek ők (és anyáik) erőteljesen ki voltak téve az államszocialista érában – sokkal jobb helyzetben volt ahhoz, hogy a piaci alapú kapitalista gazdaságban részt tudjon venni, mint más fejlődő országokban élő nővéreik. Ez jó példája annak, hogy hasonló típusú strukturális átalakítási politikák (akárcsak a globalizáció) miképpen vezetnek eltérő eredményekre a nemi szerepek terén az adott társadalom intézményi örökségétől függően. Ennek folytán számos nő szerzett és tartott meg jó állást és biztos foglalkoztatást. Természetesen sok nő Lengyelországban, Magyarországon vagy Szlovákiában sem tudta kihasználni azokat a munkalehetőségeket és bérjuttatásokat, amelyeket a multinacionális cégek, a külföldi nonprofit szervezetek vagy a magánvállalkozások ajánlottak – de ebben a tekintetben ők nemigen különböznek sok férfi honfitársuktól. Más szóval ezekben az országokban (az államszocialista korszak) bizonyos fajta nőbarát autoritárius paternalisztikus rendszerét egy demokratikus, szabadpiacra alapozó patriarchális rendszer váltotta fel. Ez rombolóan hatott az osztályviszonyokra, növelve a szegénységet és az osztály alapú egyenlőtlenségeket. Ennek következményeként természetesen megváltoztatta a nemek közötti kapcsolatokat is, de nem tűnik úgy, hogy mélyítette volna a nők egyenlőtlenségének és elnyomásának fokát (legalábbis nem különösebben a társadalmi hierarchia legeljén).

Másrésről azokban az országokban, amelyek lassabban fejlődtek, és a piaci stratégiákat habozva vették át, a nők nem tudták felhasználni azokat az erőforrásaikat, amelyeket a szocialista korszakban szereztek. Itt a jóléti állam összeomlása és a kapcsolatokon alapuló, állami kontroll alatt álló (bár ez már nem nőbarát állam, még retorikájában sem) munkapiaci preferenciák hátrányba hozták a nőket a férfiakkal szemben. Egy másféle „nemi rendszer” jött létre, s ez olyan nemi elkülönülést és diszkriminációt mutat, amely különbözik mind az államszocialista redisztribútorok jóindulatú paternalista módjától, mind a nyugati kapitalisták által kikényszerített, nemi vonatkozásban feltehetően semleges patriarchális diszkriminációtól.

Következésképpen a piacosodás, bár növelte az osztályegyenlőtlenségeket, úgy tűnik, hozzájárult a kelet-európai, a szegénységben a nemek között fennálló egyenlőtlenségek csökkentéséhez (vagy néhány esetben szinten tartásához) – legalábbis az államszocializmus összeomlása utáni első tíz évben. Az optimisták szerint a nők nem engedhetik meg maguknak, hogy elveszítsék előnyeiket, a pesszimisták szerint nem engedhetik meg maguknak, hogy megtartsák.

Irodalom

- Albelda, Randy–Chris Tilly 1997. *Glass Ceiling and Bottomless Pits: Women's Work, Women's Poverty*. Boston, MA: South End Press
- Casper, Lynn M.–Sara S. McLanahan–Irwin Garfinkel 1994. The gender-poverty gap: what we can learn from other countries. *American Sociological Review*, 59 (4): 594–605.
- Christopher, Karen et al. 1999. *Gender Inequality in Poverty in Affluent Nations: The Role of Single Motherhood and the State*. Manuscript.
- Ehrenreich, Barbara–Annette Fuentes 1997. Life on the global assembly line. In Jaggard, A. M.–P. Rothenberg (eds.): *Feminist Frameworks: Alternative Theoretical Accounts of the Relationship between Women and Men*. 3rd edition. Boston, MA: McGraw–Hill, 359–366.
- Einhorn, Barbara 1993. *Cindarella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London–New York: Verso
- Emigh, Rebecca–Iván Szelényi 2001. *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport CT: Praeger
- Fodor, Éva 1997. Gender in transition: unemployment in Hungary, Poland and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 11 (3): 470–500.
- Förster, Michael–Tóth István György 1999. *Családi támogatások és gyermekszegénység a 90-es években Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban*. Budapest: TÁRKI. (Társadalompolitikai tanulmányok.)
- Gal, Susan–Gail Kligman (eds.) 2000. *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Hong, Lawrence K. 1987. Potential effects of the One-Child Policy on Gender Equality in the People's Republic of China. *Gender and Society*, 1 (3): 317–326.
- Pearce, Diane 1978. The feminization of poverty: women's work, and welfare. *Urban and Social Change Review*, 11 (February): 28–36.
- Sittirak, Sinith 1998. What does development mean to her. In: *Daughters of Development: Women and the Changing Environment*. London, New York: Zed Books
- Tiano, Susan 1994. *Patriarchy on the Line: Labor, Gender, and Ideology in the Mexican Maquila Industry*. Philadelphia: Temple University Press
- Tóth István György 1994. A jóléti rendszer az átmenet időszakában. *Közgazdasági Szemle*, XLI. (3): 313–340.

A REFORM VESZTESEI VAGY NYERTESEI? A MUNKANÉLKÜLISÉG NEMEK SZERINTI KÜLÖNBSÉGEI LENGYELORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON¹

Bevezetés

Közép- és Kelet-Európa országai már több mint egy évtizedet tudhatnak maguk mögött a szocialista redisztributív rendszertől a piac vezérelte gazdaság megteremtése felé vezető úton. Néhány figyelemreméltó kivételtől eltekintve (Gal–Kligman 2000a; 2000b), és annak ellenére, hogy hatalmas irodalom foglalkozik a drámai nagyságú politikai és gazdasági átalakulással, a megjelent tanulmányok nem foglalkoztak kifejezetten azzal, hogy a beállt változások mennyiben hatnak különböző módon a férfiak és a nőkre. Jelenleg elmondható, hogy az átmenet során jelentkező nemek közötti egyenlőtlenséggel foglalkozó legtöbb tanulmány főleg elméleti jellegű, és nagymértékben korlátozottan rendelkezésre álló, kvalitatív és anekdotikus jellegű információkra támaszkodik.² Ráadásul az átmenettel foglalkozó irodalom általános sajátossága, hogy az átmenet egyes országokban jelentkező folyamatainak hatását túláltalánosította, és minimális figyelmet szentelt a változás pontos *mechanizmusainak*, illetve a változás *intézményeinek*. Anélkül, hogy mélyebben megértenénk, hogy a poszt-szocialista társadalmakban bekövetkezett politikai, gazdasági és társadalmi változások az egyes csoportokra milyen értelemben gyakoroltak különféle hatást, az állam továbbra is csak korlátozott mértékben lesz képes olyan politikákat és programokat kialakítani, amelyek az átalakulást a legigazságosabb módon viszik végig.

Tanulmányunk célja az, hogy elemezze: a szocializmusból a kapitalizmusra való átmenet folyamán változtak-e, illetve hogy hogyan változtak a munkanélküliség mintái Magyarországon és Lengyelországban. Az átmenet munkaerőpiacainak nemi hovatartozással és munkanélküliséggel kapcsolatos konkrét elméletei gyakran következtelenek, spekulatív jellegűek, illetve ellentmondásosak voltak. A felmérések idősorba rendezett és országokat összehasonlító adatainak elemzése ideális lehetőséget ad a sok, egymással vitázó elmélet megítélésére. Konkrétan két egymással vitázó teóriát fogunk ellenőrizni. Mindkét elmélet feltételezéseket állít fel az átmenet nyomán keletkező, nemek szerint eltérő munkaerő-piaci hatásokról. Míg az egyik hipotézis csoport azt jelzi, hogy a piaci reform hatása a nők számára jelentős

¹ A cikk szerzői egyenlő mértékben járultak hozzá a cikk megírásához. A szerzők kifejezik köszönetüket Hannah Bruecknernek, Fodor Évának, Roger Gould, Gail Kligmannak, Eric Kostellonak és Szelényi Ivánnak, valamint a Yale Egyetem Összehasonlító Kutatások Műhelyének hasznos megjegyzéseikért és javaslataikért. A cikk egy korábbi változatát 2001 májusában a Komparatív Kutatások Társasága posztgraduális hallgatóinak harmadik, éves találkozóján is bemutattuk.

² A trend alól fontos kivételek vannak, többek közt Fodor (1997, 1998) és Fong–Paull (1993).

előnyvel jár, addig a második hipotéziscsoport szerint a munkahelyi lehetőségek szempontjából a nők lesznek a vesztesek.

A munkanélküliségről szóló adatok alapján ideális módon lehet mérni azokat a nemek közötti egyenlőtlenségeket, amelyek Közép-Kelet-Európa átalakuló munkaerőpiacain alakulnak ki. A nemek foglalkozás szerinti szegregációja, a nemi diszkrimináció és a két nem közötti bérezési különbségek a fejlett kapitalista társadalmak jól dokumentált jelenségei (England 1992; Blau 1998; Reskin–Roos 1990). A munkanélküliségi rátákban nemek szerint megmutatókozó különbségek újabb bizonyítéka annak, hogy a kapitalista munkaerőpiacon a nők hátrányban vannak (Corcoran 1999). Ezzel szemben a szocialista rendszer nőbarát munkaerő-piaci politikákkal és szabályokkal és a nőknek a gazdaságban és politikában teljes egyenlőséget biztosítva látható módon „felülről” törekedett a nők emancipációjára.³ S a nők valóban tömegesen váltak szocialista munkaerővé, és az állam látszólag gyermek-, család- és nőbarát szociálpolitika útján (ideértve a támogatott intézményekben zajló gyermekgondozást, a nagyvonalú anyasági és családi fizetett szabadságot, a munkahely védelmét és a garantált egészségügyi ellátást is) tette lehetővé a munkavállalásukat. Következésképp a nők szép oktatási és karrierlehetőségeket élveztek a szocializmus korszakában.

A munkanélküliség nemek szerinti különbségeinek megértése rávilágít az átmenet társadalmában a szociálpolitika széles területein (a szegénység enyhítésétől a munkaerő-piaci szabályozókig) potenciálisan kialakuló igényekre. Továbbá, ha a posztszocialista országokban élő nők az átmenet munkaerőpiacán tényleg előnyben vannak a férfiakkal szemben, vagy velük egyenlő a helyzetük, akkor azon mechanizmusok megértése, amelyekkel a nők elérik és megtartják ezeket az előnyöket, fényt fog vetni arra, hogy a jelek szerint miért marad fenn mégis makacsul a nemek közötti egyenlőtlenség a fejlett tőkés országok munkaerőpiacain.

Miért Magyarországot és Lengyelországot vizsgáljuk?

Mivel a munkaerő-piaci részvétel és nemek szerinti egyenlőtlenség elméleti a piacot és a piaci erőket tekintik *a* vizsgált jelenséget meghatározó legfőbb mechanizmusoknak, elemzésünkben a piacosodás szintjét állandó értéken tartjuk.⁴ Ezért Len-

³ Jóllehet a szocialista rezsimek megkövetelték a nők teljes foglalkoztatottságát, a valóságban keveset tettek az otthon és a családban nemek szerint eltérő munkamegosztás átalakítása érdekében. Az a tény, hogy az állam elhanyagolta a „privátszférában” létrejövő viszonyokat, nem ütközött a kommunista ideológiával, amely feltételezte, hogy a nők munkaerő-piaci egyenlőségéből ki fog alakulni a nők minden területen érvényesülő egyenjogúsága. Ennek következtében azonban a nők részvétele a hivatalos munkaerőpiacon csak újabb területekkel növelte meg a nők meglévő háztartási, háztartási és anyai kötelezettségeit. Ráadásul a nők munkaerő-piaci részvétele távolról sem zajlott a férfiakéval azonos körülmények között: egyenlőtlenségek voltak a nemek bérezésében, a nők bizonyos foglalkozásokban tömörültek, és hátrányos megkülönböztetésben részesültek. Corrin (1992) jól mutatja be a nőkre a szocializmusban nehezítő „kettős terhet” és ennek az átmenet során megmutatókozó hatását.

⁴ A piacosodást annyira tartottuk konstansnak, amennyire lehetséges volt. Tudatában vagyunk annak, hogy bár Magyarország és Lengyelország egyenlőnek vagy viszonylag egyenlőnek mutatkozik majdnem minden aggregált fejlődési mérőszám tekintetében, ez a két ország az átmenetnek egymástól meglehetősen eltérő stratégiáját követte. Az országok közötti összehasonlítás azonban sok makroszintű mutató esetében némi leegyszerűsítésre kényszerít, és mint ilyen, szükségképpen tökéletlen. Ez a tanulmány

gyelország és Magyarország foglalkoztatási trendjeit fogjuk összehasonlítani: ez a két nemzet az átmenet némileg hasonló útját járta be, és napjainkra a piaci fejlődés magas szintjét érte el Közép- és Kelet-Európa többi országaihoz képest.

Azáltal, hogy a piaci fejlettséget konstansnak vesszük, lehetségessé válik számunkra, hogy megvizsgáljuk a piaci átmenet alakulását és foglalkoztatási modellekre gyakorolt hatását. Így tehát három, az egész átmenetet a jelenig felölő időpontban fogjuk megvizsgálni a munkanélküliségi adatokat. Az első időpont 1988: egy évvel az átmenet kezdete előtt. A második 1993, amit az átmenet fordulópontjának tarthunk. Ekkor lehetett először érezni a reform legkárosabb hatásait, pl. a gazdaság gyors zsugorodását, az egekbe szökellő munkanélküliséget, a növekvő szegénységet.⁵ A harmadik időpont 2000, egy évtizeddel az átmenet kezdete után. Ekkorra a piac elég jól kifejlődött, és mindkét országban, bár korlátozott mértékben, de gazdasági növekedés volt tapasztalható.

Elméletek: a nemek és a munkanélküliség az átmenet időszakában

Az átértékelődő erőforrások elmélete

Fodor (1997; 1998) elmélete a „átértékelődő erőforrásokról” azt prognosztizálja, hogy az olyan, az államszocializmusra jellemző javak, mint a magas szintű felsőfokú iskolázottság, a gyakorlat és a szolgáltató szektorbeli foglalkozások, az új posztszocialista rendszerben felértékelődnek a szocializmusban jellemző háttérbe szoruláshoz képest. Ez a feltételezés a „foglalkozások elkülönülésének” elméletéből indul ki, amely szerint a legtöbb foglalkozás nemek szerint elkülönül, és ez az elkülönülés mindenütt hátrányos a nők számára, mert ez okozza a fizetésekben megmutatókozó nemek közötti egyenlőtlenséget és nők legalacsonyabb presztízsű foglalkozásokban való koncentrálódását. Fodor az elméletet módosítva kifejti, hogy bár a foglalkozások nemek szerinti elkülönülése a szocializmusban kétségkívül hátrányos volt a nők számára a fizetés, a presztízs és az előmeneteli lehetőségek szempontjából, az a tény, hogy a nők bizonyos állásokban, és kiváltképp a szolgáltató szektorban koncentrálódnak, végül is megvédheti őket a munkanélküliségtől az átmenet időszakában. Következésképp a nemek foglalkozások szerinti elkülönülése a nők fontos előnyévé válhat, amely lehetővé teszi számukra, hogy a gyökeres gazdasági átalakulás idején is megtarthassák állásukat.

A szolgáltatási szakmák átértékelődése mellett Fodor rámutat arra, hogy az átmenet időszakában felértékelődik az iskolai végzettség, amely jelentős eszköze a nők megvédésének a munkaerőpiacon. A szocializmusban a nők gyakrabban tettek szert magas végzettségre, míg a férfiak nagyobb arányban szereztek szakmai képzettsé-

egyébként nem törekszik arra, hogy magát a két átmenetet hasonlítsa össze, hanem az átmenet egészének specifikus dinamikáját vizsgálja meg: a munkaerőpiac átstrukturálódását és azt, hogy ez milyen hatást gyakorolt a nők és a férfiak munkalehetőségeire.

⁵ 1990 és 1993 között például a magyarországi és lengyelországi munkanélküliségi ráta meredeken megnőtt. 1991-ben a hivatalos statisztika szerint a magyarországi munkanélküliség 2% sem volt, míg a lengyelországi 3,5% volt. 1993 megfelelő adatai 12% és közel 16% (Fodor 1997).

get.⁶ Nem kell meglepődni azon, hogy a nők és férfiak iskolázottságában jelentkező különbségek egybeestek a foglalkozásbeli különbségekkel: a nők nagyobb arányban dolgoztak az adminisztratív és értelmiségi foglalkozásokban, míg a férfiak az ipari fizikai foglalkozásokban és a mezőgazdaságban koncentráltak. Ily módon, bár a nők magasabb akadémiai iskolázottsággal rendelkeztek, mint a férfiak, iskolázottságuk nem tette lehetővé számukra, hogy a szocialista tervgazdaság legnagyobb presztizsű területein, a nehéziparban és a termelésben jussanak álláshoz.

Fodor érvelése szerint az átmenet időszakában a nők iskolai végzettsége megbecsült „kulturális tökévé” alakulhat, és pedíg nemcsak az iskolázottság és a bizonyítványok, hanem „a magas szintű nyelvtudás, elemzőképesség, a férfiakénál jobb önkifejezés és az átképzésre való nagyobb alkalmasság” szempontjából is (Fodor 1997: 486). Ezek a jártasságok a magasabb iskolázottsággal párosulva sok nő számára a kevésbé iskolázott és kevesebb jártassággal rendelkező férfiakénál és nőkénel nagyobb munkaerő-piaci biztonságá válnak.

A nemekkel kapcsolatos ideológiák retradicionálódása

A „retradicionálódás” elméletének hívei rámutatnak arra, hogy az átmenet társadalmában egyre erősebben jelentkeznek a nemekkel kapcsolatos hagyományos ideológiák, és azt mondják, hogy az ilyen ideológiák feltehetőleg a nemek közötti munkaerő-piaci egyenlőtlenséghez vezetnek. A megfigyelők véleménye szerint az ilyen ideológiák nagymértékben annak a szocializmusnak és annak a szocialista politikának az ellenhatásai, amely teljes foglalkoztatást és a nők aktív politikai részvételét követelte meg anélkül, hogy egyúttal megváltoztatta volna a nemek egyenlőtlen háztartási munkamegosztását. Egyes esetekben azt javasolták, hogy a nők térjenek vissza a háztartásba annak érdekében, hogy meg lehessen szüntetni a szocializmus bünei által a társadalomnak és a családnak okozott károkat. Ezt a folyamatot Gal és Kligman (2000a) a család és a nők családon belüli hagyományos szerepének „szakralizálásaként” említik.

Az átmenet társadalmában a katolikus egyház meglehetősen erős társadalmi és politikai hatásának tulajdonítják a nemekkel kapcsolatos hagyományos ideológiák erejét, megfogalmazódását és térnyerését.⁷ A nemekkel kapcsolatos hagyományos

⁶ Az 1989 és 1995 időszak adatainak vizsgálata alapján Fuszara arra a következtetésre jutott, hogy – az oktatás fokozódó privatizációja és a növekvő tandíjak ellenére – a nők a férfiakkal szemben folyamatosan előnyben vannak a felsőoktatás területén. Ugyanakkor azonban a nők továbbra is uradják az „elnőiesedett” szakokat, ideértve a bölcsészettudományt és a pedagógiát, míg a nagyobb jövedelmet biztosító szakokon, ideértve a gazdasági és mérnöki szakokat és a számítástechnikát, a férfiak vannak többségben. (Fuszara 2000: 263.)

⁷ A retradicionálási elmélet alkotóelemei hasonló logikát követnek, mint Swidler modellje, amely szerint a kultúra társadalmi transzformáció szakaszaiban vagy az általa „nem letisztult kulturális időszaknak” nevezett időkben közvetlen hatással van a cselekvésre. Swidler (1986) szerint az átmenet időszakában „az explicit, artikulált és nagymértékben szervezett jelentésrendszerek (mind a politikaiak, mind a vallásiak) új stílusokat és cselekvési stratégiákat hoznak létre” (278. o.). Mindazonáltal, mondja Swidler, bár a rendezetlen időszakokban születő ideológiáknak erős hatása lehet a cselekvésre, ezen alapvető ideológiák maradandó hatása elsősorban attól függ, hogy adottak-e fennmaradásuk strukturális lehetőségei. Ezért annak kérdése, hogy huzamosabb ideig fenntartható-e az az állapot, hogy esetleg a nők feladják pénzkereső foglalkozásukat, valószínűleg a nők és a családok azon strukturális képességétől függ majd, hogy fenn tudják-e tartani hagyományos családi

ideológiák kialakulását bizonyítja, hogy a nyilvánosságban mindenütt felbukkannak a magas presztízt élvező otthon maradó feleségek és anyák, hogy politikai viták foglalkoznak azzal, hogy a nők „szükséglete” és „joga”, hogy otthon maradjanak, hogy politikai és vallási vezetők nyílt felhívásokat bocsátanak ki, hogy a nők térjenek vissza az otthonhoz, hogy a helyi és nemzeti szintű politikából – a nők problémáinak létezésével együtt – gyakorlatilag eltűntek a nők, és hogy a parlamentre állandó nyomást gyakorolnak az abortusz szigorítása érdekében (Goven 2000; Wolchik 1993).⁸

A piaci diszkrimináció elmélete

Bár a „piaci diszkriminációról” szóló tézis a retraditionalizálási elmélettel harmonizáló következményeket valószínűsít, érvelése – a nemek szerepével kapcsolatos ideológiák és a kultúra helyett – a társadalom politikai és gazdasági szervezetében bekövetkező strukturális változásokra koncentrálnak, mint amely tényezők az átmenet gazdaságában a leginkább akadályozzák a nők munkapiaci részvételét. Konkrétan: az elmélet követői pontosan leírják azokat a csatornákat, amelyek közvetítésével a munkaerőpiac reformja és a jóléti állam átalakítása negatív hatást gyakorol a nők munkavállalási lehetőségeire. Ebben az esetben a piac *per se* okozza a nők elleni diszkriminációt, és ezért a posztkommunista országokban a kapitalista piac kialakulásával párhuzamosan növekszik a nőkkel szembeni diszkrimináció.

A piaci diszkrimináció elmélete szerint a szocialista jóléti állam eltűnésével együtt járó makrogazdasági változások egyszerűen nehezebbé tették a nők (és különösen a feleségek és anyák) számára, hogy biztos és állandó állásuk legyen. Ezek a változások magukban foglalják azoknak az államilag finanszírozott gyermekgondozási juttatásoknak a csökkentését vagy megszüntetését, amelyek a szocializmusban a dolgozó asszonyok számára olcsó gyermekgondozási lehetőségeket biztosítottak,⁹ a szülési szabadsággal járó juttatások megszüntetését vagy csökkentését, illetve a

szerepeiket úgy, hogy ezzel párhuzamosan képesek elkerülni a lefelé való mobilitást, sőt a szegénységet.

⁸ Bár a retraditionalizálódás elmélete szerint arra lehet számítani, hogy a nők vagy saját döntésük, vagy kényszer hatása alatt kilépnek a munkaerőből, a praktikus gazdasági megfontolások az első lehetőséget egyre valószínűtlenebbé teszik. A szocializmus idejében a teljes foglalkoztatottság követelménye azt jelentette, hogy az összes vagy a legtöbb család gyakorlatilag kétkeresős volt. Az átmenet időszaka alatt csak nőtt annak szükségessége, hogy két jövedelem álljon rendelkezésre. Ezért hacsak a családok nem hajlandók életszínvonaluk csökkentésére, vagy az általános bérstruktúra nem változik meg annyira gyökeresen ezekben az országokban, hogy a férfiak öszzkeresete megnöjjön, nem valószínű, hogy a nők önszántukból otthagyják a munkát. A fentiekre alig lehet számítani: ezért valószínűbb az a hipotézis, hogy a munkaadók diszkriminációja, illetve az igazságtalan munkapiaci szabályok akarata ellenére szorítják ki a nőket a munkaerőből, és akarata ellenére tartják fenn ezt az állapotot.

⁹ Még azokban az országokban is, ahol továbbra is fizetnek családi pótlékot, a folyósított összegeket nem igazítják hozzá a megélhetési költségek alakulásához. Az eredmény pedig Zajicek (1995) szerint az, hogy előfordulhat az is, hogy egy gyermekre havonta féldolláros családi pótlék jut.

kötelezően előírt munkaidő-kedvezményeket,¹⁰ valamint az államilag fenntartott bölcsődék és óvodák számának jelentős csökkentését.¹¹ Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan megszűnik az államilag biztosított védetség és a diszkriminációellenes törvények végrehajtása, amelyet többek szerint az alkalmazás és elbocsátás területén a nemi diszkrimináció rendkívül erőteljes növekedése kísér, illetve a munkahelyi szexuális zaklatások eseteinek emelkedése (Goven 2000; Kotowska 1995; Zielinska 2000).¹²

A diszkriminációval kapcsolatban a megfigyelők utalnak arra, hogy mivel a munkaadók fokozott mértékben felelősek a szülési szabadság és a gyermekgondozási juttatások biztosításáért, és mivel az állam már nem gondoskodik a diszkriminációellenes törvények betartatásáról, a munkaadók komolyan ösztönözve vannak arra, hogy a hajadon gyermektelen nők és a férfiak javára diszkriminációt alkalmazzanak (Heinen 1995; Fuszara 2000; Kotowska 1995). Ez tehát azt jelenti, hogy a munkaerő-felvétel és az elbocsátások területén alkalmazott diszkrimináció nem feltétlenül a hagyományos ideológiák „visszatéréséből” fakad, hanem abból, hogy a szülőképes korú nők alkalmazásában rejlő pénzügyi kockázatot a munkaadók elfogadhatatlannak tartják, és ez különösképpen igaz a születőben lévő piaccgazdaságban a túlélésért küzdő cégekre.¹³

Az átmenet stratégiai és a piaci diszkrimináció Lengyelországban és Magyarországon

Bár a piaci diszkrimináció elmélete összefüggést talál a piaci diszkrimináció és nemek munkaerőpiacon érvényesülő egyenlőtlensége között, az elmélet nem magyarázza meg, hogy a reform *stratégiája* és *időzítése* rövid és hosszú távon milyen hatással van a női munkanélküliségre. A piaci diszkrimináció teóriája gyakorlatilag az érett piaccgazdaságban érvényesülő nemek közötti kapcsolatot írja le, és ezért nem képes megbízhatóan jelezni, hogy ezek a kapcsolatok hogyan alakulnak az átmenet társadalmában. Ebből a megközelítésből hiányzik tehát az az elméleti hid, amely összeköti a piaci diszkriminációs elmélet strukturális előrejelzéseit az átmenet országainak sajátos intézményi folyamataival. Ezért kiegészítjük ezt az elméletet azal, hogy kijelentjük: a két országban folytatott reformstratégia sajátosságai és üte-

¹⁰ Például Magyarországon 1996-ban eltörölték azt a gyermekgondozási díjat (gyedet), amely előzőleg az anyák átlagkeresetének 75%-át jelentette a szülési szabadság (a szülést követő hat hónap) után a gyermek kétéves koráig. Szintén 1996-ban jövedelemteszteltté tették a gyest, amely előtte univerzális juttatás volt. A gyermekgondozási juttatások teljesebb áttekintéséhez ld. Haney-t (1997) és Goven-t (2000).

¹¹ Lengyelországban például 1989 és 1995 között a bölcsődék száma majdnem 60%-kal csökkent, míg az óvodáké 25%-kal (Kotowska 1995).

¹² Jelenleg sem a lengyel, sem a magyar törvények nem védik a nőket a szexuális zaklatástól.

¹³ Heinen (1995) kimutatja, hogy legalábbis Lengyelországban a munkaadók a nőket „kockázatos” és megbízhatatlan alkalmazottaknak tartják, mivel családi kötelességeik miatt gyakran hiányoznak a munkából. Heinen szerint kiváltképp igaz ez a fiatal, házas asszonyokra, akiknél nagy a „kockázata” annak, hogy terhesek lesznek.

me nagymértékben meg fogja határozni, hogy hatással lesz-e a dolgozó nőkre a piaci diszkrimináció, és ha igen, hogyan és mikor.

Említettük már, hogy bár Magyarország és Lengyelország 2000-re majdnem minden aggregált fejlettségi mérőszám tekintetében viszonylag egyenlő, ez a két nemzet valójában az átmenet nagyon is különböző stratégiáit járta be. Ezért az átmenet körülményeiből fakadó piaci diszkrimináció országspecifikus leírása különbségekre mutat rá Lengyelország és Magyarország között az alábbi területeken: (1) az átmenet indító stratégiája; (2) a kezdeti privatizációs lépések üteme és formája; (3) a szocialista jóléti rendszer reformjának időzítése. Feltételezésünk szerint ezek a különbségek a nők munkapiaci lehetőségei tekintetében Lengyelországban és Magyarországon eltérő következményekkel járnak.

Először is számos olyan szerző van, aki szerint Magyarország és Lengyelország – különösképp az átmenet legkorábbi szakaszában – eltérő reformstratégiát követett. Leginkább a közgazdászok beszéltek arról, hogy míg Lengyelország az átmenet elején radikális megközelítést, „sokkterápiát” követett, addig Magyarország a piaci reformok fokozatosságára építő módszert alkalmazott (Róna-Tas 1996; Duke–Grime 1994; Mizsei 1993; Kolodko 1997).¹⁴ Rögtön 1989 után a lengyel reformok célja az volt, hogy a rövidtávon valószínűsíthető kedvezőtlen társadalmi és gazdasági hatások ellenére gyorsan privatizáljanak. Sok Nyugaton tanult neoliberális kutató és tanácsadó, aki azt állította, hogy a gyors és átfogó átmenetstratégia az egyetlen útja a sikeres és „megfordíthatatlan” reformnak, a „sokkterápiás” megközelítés lelkes támogatója volt (Sachs 1990a; 1990b). Ezzel szemben a magyar reformerek a lassúbb ütemű privatizációt részesítették előnyben, annak érdekében, hogy a már meglévő intézményekre építhessenek, és ugyanakkor erős szociális védőhálót tartsanak fenn.¹⁵ Ezenkívül Magyarország és Lengyelország nemcsak a reform üteme, hanem a kezdeti privatizációk szempontjából is eltérő stratégiát követett. Míg Lengyelországban a kicsi és elnöiesedett tercier szektor privatizációjára koncentráltak, addig Magyarország kezdeti privatizációs programjában először a nagy, főleg férfiakat foglalkoztató vállalatokat célozta meg (Duke–Grime 1994). Végül, míg

¹⁴ Óvatossággal használjuk a „sokkterápia” és „fokozatosság” fogalmait. Bár ezeket a kifejezéseket gyakran alkalmazzák Magyarország és Lengyelország összehasonlítására, ezekben a kategóriákban mintha túlhangsúlyozott lenne a két átmenet közötti különbség. A magyar és lengyel reformfolyamatok időzítésében és stratégiájában azonban voltak különbségek, és tanulmányunkban épp ezekkel kívánunk foglalkozni.

¹⁵ A kezdeti stratégiában fennálló eltérés egy részét a Magyarország és Lengyelország közötti különbségek magyarázzák, amelyek az 1989 előtti időkre nyúlnak vissza. Például az 1980-as években Magyarországnak a piacorientált szocializmussal történő kísérletezései elvezettek ahhoz, hogy kialakult a piacgazdaság számos intézménye és gyakorlata. 1989-re Magyarország már egy viszonylag fejlett kisvállalkozói szektorral rendelkezett, különösen a szolgáltatások területén. Duke és Grime (1994) szerint ez a példa nélkül álló örökség lehetővé tette Magyarország számára, hogy késleltesse a kisméretű üzemi gyors privatizációját, és a nagy méretű privatizációs ügyletekre koncentráljon. Ezzel szemben Lengyelországnak 1989 előtt nem volt a magyarországihoz hasonló kisvállalkozói szektora, és – közvetlenül a szocializmus összeomlása után – ez motiválta a kisvállalkozások gyors privatizálását (Brada 1996). Vö. Mizsei (1993), aki ismerteti, hogy milyen politikai és gazdasági motívumai voltak a Magyarország által alkalmazott fokozatos megközelítésnek. Az a tény, hogy – Magyarországgal ellentétben – Lengyelország radikális reformokat tudott végrehajtani, feltehetőleg azzal is összefügg, hogy az 1989 után létrejött Szolidaritás-kormány széleskörű támogatottságot élvezett (Gomulka 1993; Duke–Grime 1994; Mizsei 1993; Róna-Tas 1996).

Lengyelország a szocialista jóléti rendszerben már 1990–1991-ben jelentős reformokat hajtott végre, Magyarország a jóléti rendszer jelentős reformját az 1994. évi választás utáni időre halasztotta.¹⁶

Lengyelország radikális reformja masszív gazdasági visszaeséshez, hiperinflációhoz és a munkanélküliség és a szegénység addig még sohasem látott megemelkedéséhez vezetett.¹⁷ Az átfogó reformstratégia részeként a lengyel reformerek számos olyan, korábban az állam által biztosított intézkedést is visszavontak, amely a gyenge pozícióval rendelkező munkásokat, ideértve a feleségeket, anyákat és a szakképzetlen, alacsony iskolázottságú személyeket, védte. Míg például a szülési, illetve gyermeknevelési szabadságon lévők állása korábban védett volt, az átalakulóban lévő üzemeknek nem kellett elismerniük ezt a védelmet.¹⁸ Ennek következtében az 1990-es években a szülési szabadságon lévő (vagyis kisgyermeket gondozó) nőket bocsátották el először.¹⁹ Ezenkívül a gyors reform azt jelentette, hogy már a kezdetekben meghatározták, hogy kik a „nem produktív” munkások, majd megszüadtak tőlük. Nem meglepő, hogy ezek a munkások gyakran fiatal, házas asszonyok voltak (akik teherbe eshettek, és így kiléphettek a munkaerőből), illetve képzetlen (kiváltképp női) fizikai munkások (Fuszara 2000).

Párhuzamosan azzal, hogy Lengyelország a gazdasági szférában viszonylag radikális reformokat hajtott végre, az állam a piaci reform átfogó célkitűzésének részeként a szocialista jóléti állam egyes alkotórészeit is lebontotta. Így például már 1991-ben bizonyos feltételekkel járt csak a gyermeknevelési segély, jöllehet korábban az állam ezt a segílyt minden kisgyermekkel rendelkező család részére alanyi jogon juttatta. Ráadásul az intézményes gyermekgondozás pénzügyi terhét, amelyet korábban a központi kormány garantált és fizetett, az államigazgatás alacsonyabb szintére, a helyi önkormányzatokra terheltek, amely hamarjában díjakat kezdett el kérni az intézményekbe való bejutásért (Kotowska 1995). 1991-ben az átlagos gyermekgondozási intézményekben kért díj a lengyelországi havi átlagjövedelem egyharmadát tette ki (USAID 1991). Valószínűsíteni lehetett, hogy a nők bizonyos

¹⁶ Magyarország megkésett reformjaival kapcsolatban Mizsei (1994) kifejti, hogy 1989 és 1994 között a kormány a szociálpolitikai rendszerben „egyetlenegy lényeges strukturális” reformot sem hajtott végre (155. o.). Sőt a parlament által elfogadott 1995–1996. évi reformprogramokig a magyar szociálpolitika továbbítte azt a szocialista hagyományt, hogy az ellátások mindenkire kiterjednek, továbbá hogy a szociálpolitika teljes egészében a központi költségvetés része (Goven 2000).

¹⁷ 1989-ben a hivatalos statisztika szerint a munkanélküliség 1% alatt volt. 1992-re több mint 2,3 millió embert érintett Lengyelországban (Duke–Grime 1994). Ezenkívül a Világbank egyik felmérése szerint a szegénység több mint megháromszorozódott 1989 és 1993 között, míg Magyarországon ugyanebben az időszakban csak minimális mértékben nőtt a szegénység (Milanovic 1994).

¹⁸ Az 1990. évi munkavállalói jogszabályok módosítása megszüntette a születési szabadságon lévő nők állásának védeltségét az olyan cégekben, amelyeket felszámoltak, illetve amelyek csődöt jelentettek. Mivel ez a meghatározás az 1990-es évek elején óriási számú lengyel vállalatra volt érvényes, ennek roppant nagy hatása volt az anyák munkaerő-piaci részvételére (Bryant–Mokrzycki 1994).

¹⁹ Ezt a trendet alátámasztotta Fodor (1996) is, aki azt találta, hogy azok a lengyel asszonyok, akik 1988-ban születési szabadságon voltak, sokkal nagyobb valószínűséggel lettek 1993-ban munkanélküliek, mint azok a férfiak és nők, akik 1988-ban nem voltak születési szabadságon. A magyarországi fiatal gyermekes anyáknak 1993-ban nem kellett ilyen büntetéssel szembenéznük. Ezzel kapcsolatban lásd Fuszara (2000) írását, amely leírja azokat az egyre szaporodó akadályokat, amelyek hátráltatják az asszonyok folyamatosan fenntartható alkalmazását.

csoportjait a kezdeti privatizációs lépések több okból is aránytalanul nagymértékben érintik. Először is arra lehetett számítani, hogy az elbocsátások és a korai nyugdíjazás már a privatizáció elején sokkal inkább fogja érinteni a nőket, egyszerűen azért, mert ezen a területen aránytalanul nagy számban dolgoztak nők. Míg Magyarország a kisebb nagyságú társaságok, üzletek privatizációját és azzal kapcsolatos politikákat és gyakorlatot már 1980-ban elindította, Lengyelország a reform legelején kevés vagy semekkora tapasztalattal és felkészülés nélkül ugrott bele ebbe a folyamatba. Így Magyarország már az induláskor a többi posztoszocialista országnál viszonylag stabilabb pozícióban volt ahhoz, hogy súlyos munkaerő-piaci megrázkódtatások nélkül hajtsa végre privatizációs programját. Ezzel szemben a lengyelországi kivállalkozások a privatizáció kezdeti szakaszában megtörténő gyors átszervezése valószínűsítette, hogy sok asszony ki fog szorulni a munkaerőből munkanélküliség vagy korai nyugdíjazás miatt.

Azt is látni kell, hogy a kivállalkozásoknál a legkevésbé valószínű, hogy képesek nagyvonalú anyasági szabadságot biztosítani alkalmazottaik számára, hiszen ezek a cégek a nagyobb társaságokhoz képest nagyon kevés alkalmazottat foglalkoztatnak, és nagyon alacsony az árbevételük. Így az ilyen cégeknél dolgozó nőket sújtja leginkább, ha az állam megszünteti a jövedelemtámogatást és azt, hogy jogi eszközökkel betartassa a gyermekgondozással együtt járó juttatásokat, illetve ezek a nőknél a legvalószínűbb, hogy a munkaadók aktív diszkriminációjának célpontjaivá válnak. Ezenkívül a kivállalkozói szférában működő társaságok ellenőrzése és szabályozása a legnehezebb, és ez különösképp igaz az átmenet társadalmaira, ahol nem valószínű, hogy kellő mértékben kialakult a megbízható jogi rendszer és intézményi keret a magánszektor munkavállalóinak megvédésére. A kivállalkozások a nagyobb méretű társaságokhoz képest közismerten rosszak, ha az egészségügyi ellátásról és egyéb munkavállalói juttatásokról, illetve a diszkriminációt korlátozó előírások érvényesítéséről van szó. Tehát nemcsak arra lehetett számítani, hogy a lengyel privatizáció a nőket aránytalanul nagy számban taszítja a munkanélküliségbe, hanem arra is, hogy a családdal, illetve gyermekkel rendelkező női munkavállalók számára hosszú távon roppant nehéznek bizonyul megtartani állásukat.

Végül pedig valószínűsíthető, hogy a lengyelországi reform időzítése és stratégiája azért gyakorolnak olyan kedvezőtlen hatást a nőkre, mert a munkanélküliek számára a munkaerőpiacra történő visszatérés iszonyúan nehéz (Kotowska 1995; Heinen 1995). Rögtön a lengyelországi „sokkterápia” bevezetése után a munkanélküliségi ráták drámaian megnöttek. A mélyreható átalakítás egy méretében összehasonlítható munkaerőpiacot eredményezett, amelyben az új gazdaság körülményei közt az iskolázottság, a szakmai jártasság, a vélt megbízhatóság és rugalmasság rendkívül fontossá vált ahhoz, hogy az egyén álláshoz tudjon jutni, és azt meg tudja tartani. Leginkább az átmenet legkorábbi szakaszairól mondható el: ha valaki munkanélkülivé lett, akkor – főleg a nők bizonyos csoportjai, konkrétan a házas és gyermekes asszonyok, valamint a szakképzetlen és iskolázatlan nők számára – a munkaerőpiacra való visszatérés roppant nehéznek bizonyult.

Figyelembe véve, hogy a munkaadók nyilvánvaló törvénysértéseitől eltekintve az esetek dokumentálása, a vádemelés és a büntetés kiszabása nagy nehézségekbe ütközik, továbbá, hogy a nők mindkét országban nagyon vonakodnak attól, hogy hivatalosan bejelentsek az ilyen törvénysértéseket, a munkaadók könnyen alkalmaz-

hatnak hátrányos megkülönböztetést, és nem kell tartaniuk a büntetéstől. Lengyelországban például a becslések szerint a munkanélküli nők átlagban hétszer kevesebb állást kapnak, mint a munkanélküli férfiak (Titkow 1994). Az USAID jelentése rámutat arra, hogy már 1991-ben minden egyes, nők számára tett állásajánlatra 74 munkanélküli nő jutott, míg minden egyes, férfiak tett állásajánlatra 20 állástalan férfi jutott (USAID 1991). Ennek következtében az asszonyoknál nemcsak hogy fennállt a valószínűsége, hogy már az átmenet legkorábbi szakaszában kilépjenek a munkaerőpiacról, hanem annak is kis esélye volt, hogy visszatérhessenek oda, még szerény gazdasági növekedés bekövetkezése után is.

Lengyelországban 1993-ban a munkaerőpiac leginkább állami védelemre szoruló szereplőinek komoly akadályokkal kellett szembenéznük, ha tartós állást akartak maguknak. Ezzel szemben Magyarországon – főleg a politika stratégiai megfontolásai okán – nagyjából és egészében az 1990-es évek közepéig halasztották el. 1995–1996-ig, tehát a rendszerváltást követő második választások utáni évig, az állam továbbra is viszonylag bőkezű és általános társadalmi juttatásokat adott, késleltette a privatizációs program bizonyos vonatkozásait, és halogatta a munkaerő nagyobb mértékű karcsúsítását. Így a magyar nők – lengyel társaikkal ellentétben – egy darabig erős pozíciókat tudtak biztosítani maguknak a munkaerőpiacon, mert a szocializmus alatt létrejött, minden dolgozó állását és védelmét szolgáló intézkedések továbbra is megmaradtak. Ráadásul, mivel Magyarország volt a legsikeresebb a gyáripari szektor állami vállalatainak privatizálásban, a nőket kevésbé érintették a korai elbocsátások és a strukturális munkanélküliség. Végül mivel a szolgáltató szektor kisméretű és leginkább nőket foglalkoztató vállalatait késleltetve érintette a reform, ez lehetővé tette a nők számára, hogy megtartsák állásukat, szert tegyenek az újonnan kialakuló gazdaság megkövetelte jártasságokra és tapasztalatra, és – ami a legfontosabb – hogy elkerüljék a korai elbocsátást és ami azzal jár: hogy a munkahelyre való visszatérésre kicsi vagy semmi reményük se legyen.

Az elméletek áttekintése

Összefoglalva elmondható, hogy az eddigi elméletek nem vették figyelembe a strukturális tényezők, intézményi adottságok és kulturális tényezők együttes hatását, amelyeknek eredményeképp különféle munkaerő-piaci feltételek alakultak ki az átmenet társadalmában. Fodor átértékelődő erőforrásokról szóló elmélete csak ideiglenes érvényű magyarázatot ad a nőknek az átmenet kezdeti időszakában tapasztalt munkaerő-piaci részvételéről. Mivel Fodor csak szűk értelemben vett strukturális és rövid időtartamra érvényes magyarázatokat ad, elmélete elégtelennek bizonyul a foglalkoztatás nemi különbségeinek magyarázatához az új és megszilárduló társadalmi berendezkedésben. A piaci diszkrimináció elmélete tartalmaz ugyan néhány jó meglátást a dolgozó nők fejlett piacgazdaságban kialakuló helyzetéről, de nem veszi figyelembe, hogy ezt az átmenet egyes társadalmainak egyedi intézményi sajátosságai és változásai hogyan befolyásolhatják. Végül a retradicionalizálódás elmélete jelentős kulturális szemponttal gazdagítja a téma irodalmát, ám mégsem vesz tudomásul nyilvánvaló strukturális erőket, és nem tud egyetlen olyan konkrét mechanizmusra sem rávilágítani, amelyik az általa előre jelzett fejlemények oka lehet. A

témáról szóló irodalomhoz az eddig még hiányzó szervezeti alkalmazkodás elméletével szeretnénk hozzájárulni, amely a férfiak és nők munkaerő-piaci részvételének alakulásával kapcsolatban az átmenet reformstratégiáinak jelentőségét hangsúlyozza. Röviden megfogalmazva a szerzők célja az, hogy az átmenet társadalmában kialakuló női foglalkoztatási modellek olyan, szintézisre törekvő elméletét alakítsa ki, amelyik figyelembe veszi a strukturális adottságokat, a kultúra alakulását és az intézményi folyamatokat.

Feltételezésünk szerint az 1989 és 1993 közötti rövid időszakban a lengyel nők – főleg a feleségek, anyák és alacsony iskolázottságú és képzetlen női dolgozók – egyszerűen elvesztették lábuk alól a talajt, s oly nagymértékben, ahogy ez magyarországi társaikra nem volt jellemző. Nagyrészt a lengyel reform üteme és kezdeti lépései következtében a feleségeket és anyákat kiszorították a munkaerőpiacról, és a munkanélkülivé lett nők számára nagyon nehéz, sőt lehetetlen lett a munkaerőpiacra való visszatérés. Ezzel szemben Magyarországon a nőknek volt egypár évük ahhoz, hogy adaptálódjanak az újonnan kialakuló gazdasághoz. A nők számára ezek az évek egyfajta ütközési zónaként szolgáltak a piaci reform legkeményebb hatásaival, konkrétan a szociális juttatások gyors eltűnésével, a biztos állások megszűnésével és a „nem produktív” személyek munkaerőből való eltávolításával szemben. Hipotéziseinket kiegészítve nemcsak azt feltételezzük, hogy Lengyelországban a munkanélküliek többsége nő, hanem azt is, hogy ennek a munkanélküliségnek a következményei lényegesen súlyosabbak a nők, mint a férfiak számára.

A piaci diszkrimináció és a retradicionálizáció elméletéből egyes elemeket átelve valószínűsítjük, hogy 1993-ban a lengyel nők nagyobb valószínűséggel lettek munkanélküliek, mint a férfiak, de ez nem szükségképpen igaz a magyarországi nőkre. A női foglalkoztatás két ország közötti különbsége egyfelől abból fakad, hogy az átmenet időszakában a katolikus egyház erősebb pozíciókkal rendelkezett Lengyelországban, mint Magyarországon, másfelől pedig abból, hogy Lengyelországban Magyarországhoz képest sokkal radikálisabb és gyorsabb ütemű volt a reform. Továbbá, annak következtében, hogy a „nőbarát” juttatásokat Lengyelországban az átmenet legelején rögtön megszüntették, azt valószínűsítjük, hogy a női munkavállalásban már 1993-ra érvényesül a házassági állapot és a gyermeknevelés „megbüntetése”, amelynek következtében – kiváltképp az alacsony iskolázottságú – házassági és gyermekes nők esetében lényegesen valószínűbb lesz a munkanélküliség.

Arra számítunk, hogy 2000-ben a nők fent leírt hátrányos helyzete továbbra is fennáll, sőt rosszabbodik. Mint azt a fentiek során említettük, az, hogy az átmenet kezdetén a nők hirtelen és tömegesen kikerültek a munkaerőpiacról, valószínűleg hosszú távú körülményekkel jár, ideértve azt is, hogy a hosszú ideig tartó munkanélküliség feminizálódik. Ezzel szemben Magyarországra vonatkozóan azt feltételezzük, hogy – bár a kezdetekben késlekedés mutatkozott – a neoliberális reformok számára elegendő idő állt rendelkezésre, hogy megszilárduljanak, és ezért a magyar nők foglalkoztatási arányai is csökkenni fognak, bár nem annyira, mint a lengyel nők esetében.

Adatok és módszerek

Adataink forrása

Adataink két Közép- és Kelet-Európában folytatott felmérésből származnak: az első, 1993. évi felmérés címe *A társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után*, a második, 2000. évi felmérése pedig *A szegénység és a társadalomszerkezet az átmenet országában*. Az 1993. évi adatbázisból – amely Magyarország esetében egy 4221 háztartást tartalmazó, míg Lengyelország esetében egy 3250 háztartást tartalmazó, országos reprezentatív minta volt – az egyéni szintű adatokat használtuk. A 2000. évi adatbázisból Magyarország esetében egy 1021 háztartást tartalmazó országos reprezentatív minta, valamint egy 447 cigány háztartást tartalmazó almintá egyéni szintű adatait használjuk, míg Lengyelország esetében az országos minta 1015 háztartást foglalt magában, s volt egy 501 szegény háztartást tartalmazó almintá. Ez a két adatsor együttesen megismételhetetlen lehetőséget biztosít számunkra, hogy a fent említett, egymással versengő, az átmenet munkaerőpiacainak nemi egyenlőtlenségéről szóló tézisek között országokat és időpontokat összehasonlítva igazságot tehesünk.

Módszerek és elemzési stratégiák

A különféle leíró elemzéseken kívül többváltozós logisztikus regresszióelemzéssel vizsgáljuk meg azokat a tényezőket, amelyek Magyarországon és Lengyelországban 1993-ban és 2000-ben munkanélküliséghez vezettek. A logisztikus regressziós modellekhez használt mintánkba azok a személyek kerültek be, akik aktuálisan jelen vannak a munkaerőpiacon (tehát dolgoznak, szülési szabadságon vannak vagy munkanélküliek) és a 20–59 éves csoportba tartoznak. E kikötések után Magyarországról 1993-ból 2857 és 2000-ből 617 megfigyelésünk van, míg Lengyelországról 1993-ból 2380 és 2000-ből 773.

A függő változó

A *1a.* és *1b.* táblázat mindkét országra és mindkét időpontra bemutatja a modellekben szereplő változók megoszlását. Mindkét évre vonatkozóan függő változónkat 1-gyel kódoltuk, ha a válaszoló jelenlegi fő tevékenységéről szólva azt mondta, hogy „munkanélküli”, vagy ha – ezen felül – egy külön kérdésre válaszolva arról számolt be, hogy nem dolgozik, hanem „munkát keres”. Azok a válaszadók, akik akár dolgoztak, akár szülési szabadságon voltak, 0 kódot kaptak.

Ia táblázat**A változók megoszlásai a modellekben – Magyarország és Lengyelország, 1993.****A lakosságot reprezentáló országos minta**

	Magyarország			Lengyelország		
	Összesen	Nők	Férfiak	Összesen	Nők	Férfiak
Munkanélküli	13,10	16,20	9,90	11,50	12,30	10,80
<i>Demográfiai jellegzetességek</i>						
Kor (átlag)	39,30	39,50	39,10	38,30	38,40	38,30
Vidéki lakóhely	39,16	38,20	40,00	42,70	41,80	43,80
Nő	51,29	-	-	51,07	-	-
<i>Házartási státusz</i>						
Házas	75,15	75,00	75,39	75,88	77,08	74,62
Házastársa foglalkoztatott	49,22	51,83	46,47	51,07	57,16	44,71
Fiatal gyermek a háztartásban	20,42	20,49	20,35	27,76	29,11	26,36
<i>Iskolázottság</i>						
Egyetem	14,81	14,91	14,71	17,71	19,64	15,69
Gimnázium	13,55	17,20	9,73	10,95	14,03	7,74
Szakközépiskola	15,78	15,02	16,59	19,45	21,04	17,78
Szaktanulmányi képző	27,60	19,15	36,46	28,28	21,51	35,36
Általános iskola vagy kevesebb	28,25	33,73	22,51	23,61	23,78	23,44
<i>Legutolsó állás</i>						
Részmunkaidős állás	2,75	3,54	1,92	4,05	4,80	3,27
Önfoglalkoztatott	9,23	6,20	12,42	18,24	14,86	21,77
<i>Legutolsó munkahely szektora</i>						
Mezőgazdaság	12,52	9,58	15,63	15,07	14,79	15,37
Ipar	43,88	35,94	52,24	39,09	27,05	51,67
Kereskedelem	12,21	15,95	8,28	12,18	16,39	7,79
Szolgáltatás	26,07	33,61	18,13	27,29	35,71	18,50
Egyéb	1,82	0,89	2,80	1,91	0,87	2,99
N	2863	1402	1461	2380	1149	1231

Ib táblázat**A változók megoszlásai a modellekben – Magyarország és Lengyelország, 2000.
A lakosságot reprezentáló országos minta**

	Magyarország			Lengyelország		
	Összesen	Nők	Férfiak	Összesen	Nők	Férfiak
Munkanélküli	13,30	10,55	15,48	24,42	31,82	15,38
<i>Demográfiai jellegzetességek</i>						
Kor (átlag)	39,30	39,70	39,00	38,80	38,90	38,70
Vidéki lakóhely	34,73	32,06	37,46	30,51	30,81	30,07
Nő	50,64	-	-	59,50	-	-
<i>Házartási státusz</i>						
Házas	68,65	70,79	66,45	70,31	71,49	68,58
Házastársa foglalkoztatott	45,98	46,35	45,60	45,69	46,21	44,93
Fiatal gyermek a háztartásban	18,81	17,78	19,87	22,39	25,06	20,95
<i>Iskolázottság</i>						
Egyetem	15,27	16,51	14,01	10,81	11,72	9,46
Középiskola	30,54	32,38	28,66	35,97	40,69	29,00
Szaktanulmányok	32,64	25,71	39,74	32,83	25,98	42,91
Általános iskola vagy kevesebb	21,55	25,39	17,95	20,39	21,61	18,58
<i>Legutolsó állás</i>						
Részmunkaidős állás	23,79	20,63	27,04	14,91	14,48	15,54
Önfoglalkoztatott	10,29	6,67	14,01	11,49	9,66	14,19
<i>Legutolsó munkahely szektora</i>						
Mezőgazdaság	8,52	5,40	11,73	10,81	11,03	10,47
Ipar	31,51	23,81	39,41	23,12	15,17	34,8
Kereskedelem	12,86	18,10	7,49	13,68	17,01	8,78
Szolgáltatás	35,69	41,90	29,32	29,96	33,56	24,66
Egyéb	5,47	4,44	6,51	9,30	7,82	11,49
N	622	315	307	731	435	296

Független változók

Az elemzésünk szempontjából fontos változókat megközelítőleg az alábbiak szerint lehet csoportosítani: (1) demográfiai információk; (2) családi kötelezettségek; (3) iskolázottság és képzettség; (4) a legutolsó állás jellegzetességei. A demográfiai információk közül elemzésünket a válaszoló neme érinti: a nőket 1-gyel, a férfiakat 0-val kódoltuk. A családi feladatokkal kapcsolatos, tanulmányunk szempontjából fontos változók közé tartozik a családi állapot, valamint az, hogy nevelnek-e a háztartásban kiskorú gyermeket. A válaszolók 1-es kódot kapnak, ha házas családi állapotúak, és 0-t, ha nem azok. Az elváltakra, a különélőkre, az özvegyekre, az egyedülállókra, az élettársi kapcsolatban élőkre stb. *dummy* változókat hoztunk

létre, hogy ellenőrizzük a családi állapot különféle kategóriáinak megkülönböztető hatását, de e kategóriák mentén nem találtunk semmiféle jelentős eltérést. Ezért az ennél egyszerűbb, dichotóm osztályozásnál maradtunk. A gyermekekkel járó terhek hatásának vizsgálata érdekében azok, akiknek háztartásában volt hat évesnél fiatalabb gyermek, 1-es kódot kaptak, míg azok, akiknek nem, 0-s kódot. Azért választottuk a hatéves korhatárt választóvonalnak, mert a gyermekek hat éves korukban kezdik el az iskolát, és ekkor már kevésbé akadályozzák az anyákat az álláskeresésben.²⁰ Annak érdekében, hogy tesztelni tudjuk, hogy a fiatal gyermek nevelése és a családi állapot milyen eltérő hatással van a férfiak és nők munkanélküliségére, két interakciós változót vezetünk be: az egyik a nők és a fiatalok gyermekek kapcsolatát jelzi, a másik pedig a nők és a családi állapot kapcsolatát.

Az iskolázottságot egy sor *dummy* változóval kódoltuk: 1993-ra vonatkozóan öt kategóriával, 2000-re pedig négyel. Az eltérést az okozza, hogy a két időpontban nem azonos módon volt feltéve a kérdés az iskolázottsági eredményekről. A referenciacsoportot mindkét évben az általános iskolai végzettséggel vagy annál kevessebbel rendelkezők képezik. 1993-ban az összehasonlítás kategóriái az egyetemi, a középiskolai, a középfokú technikumi és a szakmunkásképzős végzettség, míg 2000-ben az egyetemi, a középsiskolai és az ipari tanuló végzettség.

A megkérdezett legfrissebb állásával kapcsolatos releváns kategóriák: az alkalmazás típusa, a főállású vagy részmunkaidős alkalmazotti státusz, valamint az, hogy az adott állás a gazdaság melyik területéhez tartozik. Az alkalmazás típusával kapcsolatban azok a válaszolók, akik arról számolnak be, hogy utolsó vagy jelenlegi állásukban önfoglalkoztatók, az 1-es kódot kapták, míg azok, akik más alkalmazásról számoltak be, a 0-t. Az alkalmazás státuszával kapcsolatban azok, akik részállásban dolgoztak az utolsó vagy jelenlegi munkahelyükön, 1-es kódot kaptak, míg azok, akik teljes állásúak voltak, 0-s kódot kaptak. A tevékenységi területet öt *dummy* változóval jelezzük: ipar, mezőgazdaság, szolgáltató szektor, kereskedelem és egyéb. A modellekből kihagyjuk a referenciacsoportot, tehát azokat, akik az iparban vannak alkalmazva.²¹

Kontrollváltozók

Néhány, modelljeinkbe bevont változó nem bír jelentős szereppel elméleti okfejtésünk szempontjából, de kontroll céljából mégis igénybe vettük. Először is, a 2000. évi modellek tartalmazzak egy *dummy* jelzőváltozót, amely a szegény alminta válszadónak ellenőrzését szolgálja. A demográfiai változók között szerepeltetjük az életkort és a vidéki lakóhelyet. Az életkort az évekkel kódoljuk, és ez egyben meg-

²⁰ *Dummy* változót használunk a folyamatos változó helyett, mert az utóbbi nem eredményez semmilyen szignifikáns hatást a modellekben. Ez jelzi: bár a gyermekek jelenléte egy családban jelenős mértékben befolyásolja a munkanélküliség valószínűségét, a gyermekszám növekedésével a hatás nem nő.

²¹ Bár az alkalmazás változói távolról sem ideálisak, reményeink szerint valamennyire mégis megértjük, hogy a bizonyos tevékenységterületeken és foglalkozásokban szerzett tapasztalatok hogyan járulnak hozzá ahhoz, hogy az egyént megvédjék a munkanélküliségtől. Ez a változó jelzi számunkra, hogy a vizsgálat időpontjában legutolsó munkahelyének jellegzetességei hozzájárultak ahhoz, hogy a válaszadót megvédjék a munkanélküliségtől. Ez volt pontosan az a változó, amelyet Fodor Éva alkalmazott a nemi hovatartozásról és munkanélküliségről szóló, 1996. évi cikkében, amely ugyanerre az adatbázisra épített.

közelítő módon segíti kifejezni a munkatapasztalatot is. A nem lineáris hatásokat úgy tesztljük le, hogy az összes modellbe beiktatunk egy olyan terminust, amely az életkort tartalmazza négyzetre emelve. Sok elmélet érvelése szerint a munkanélküliség jelentette válság kialakulásakor először általában a fiatal és az idős munkavállalókat bocsátják el. Végül azok a válaszolók, akik falusi lakhelyet jelöltek meg, 1-es kódot kaptak, míg azok, akik városi területeken laktak, 0-t.

Eredmények

Összefoglaló adatok a munkanélküliségről

Nem lehet meglepődni azon, hogy a teljes foglalkoztatást biztosító államszocialista politika megszüntetésével az állással rendelkezők száma jelentős mértékben csökkent, és az átmenet összes társadalmában meredeken nőtt a munkanélküliség aránya 1988 után. Így, mint azt a 2. táblázat is mutatja, 1988 és 1993 között Lengyelországban a munkanélküliségi ráta 0,45 százalékról 13,1 százalékra, Magyarországon pedig 0,35-ről 11,5 százalékra nőtt.

2. táblázat

Munkanélküliségi ráták 1988-ban, 1993-ban és 2000-ben (%)

	Magyarország	Lengyelország
1988	0,35	0,45
1993	11,5	13,1
2000	12,2	24,4

1993 és 2000 között a lengyel munkaerőpiac jelentős romlása figyelhető meg, mivel az amúgy is magas 13,1 százalékos munkanélküliség 24,4 százalékra nőtt. A meglehetősen magasnak mondható magyarországi arányokban nincs lényeges változás, az értékek mindkét időpontban 12 százalék körüliek. Elmondható tehát, hogy a munkanélküliség általános lengyelországi adatai egyre romló munkaerő-piaci helyzetre utalnak, míg a magyarországi adatok arról tanúskodnak, hogy az ország munkaerőpiaca lassan ugyan, de egy viszonylagos piaci egyensúlyi állapotba irányában mozdult el.

Mi a helyzet a munkanélküliségi arányok nemek szerinti különbségével? Az 1993. évi és 2000. évi adatokra számolt logisztikus regresszióelemzés adatait 3. és 4. táblázat, valamint az 5. és 6. táblázat tartalmazza. Az 1. és a 2. modell mindkét évben azonos, míg a 3. modell országspecifikusan alakul. Az 1. modell a teljes modellt tartalmazza, tehát azt, amelyik az összes fentiekben tárgyalt változót tartalmazza. A 2. modell azokat a változókat tartalmazza, amelyek vagy Lengyelországban, vagy Magyarországon szignifikánsnak bizonyulnak, míg a 3. modell az a végleges modellünk, amelyik azokat a változókat (vagy a változók azon csoportjait) tartalmazza, amelyek mindkét országban szignifikánsak.

3. táblázat

A munkanélküliség és a kiválasztott független változók logisztikus regressziós együtthatói a 20–59 évesekre – Magyarország, 1993

Független változók	Teljes	Csökkenett	Országspecifikus
	1. modell	2. modell	3. modell
Kor	0,077 (0,045)	0,075 (0,045)	0,071 (0,044)
Kor négyzetre emelve	-0,001 (0,001)	-0,001 (0,001)	-0,001 (0,001)
Vidéki lakóhely	-0,022 (0,123)	-	-
Nő	-0,424 (0,242)	-0,424 (0,241)	-0,330* (0,134)
Házass	-0,248 (0,210)	-0,248 (0,210)	-
Házass * nő	0,189 (0,278)	0,194 (0,278)	-
Házastársa foglalkoztatott	-0,477*** (0,146)	-0,477*** (0,146)	-0,558*** (0,122)
Fiatalk gyermek a háztartásban	0,144 (0,196)	0,143 (0,195)	-
Fiatalk gyermek * nő	-0,214 (0,295)	-0,213 (0,295)	-
<i>Iskolázottság (ref.: ált. isk. vagy kevesebb)</i>			
Egyetem	-1,348*** (0,272)	-1,342*** (0,268)	-1,339*** (0,268)
Gimnázium	-0,286 (0,197)	-0,278 (0,194)	-0,267 (0,194)
Szakközépiskola	-0,584** (0,191)	-0,585** (0,189)	-0,582** (0,188)
Szakképző	-0,342* (0,147)	-0,342* (0,147)	-0,336* (0,146)
<i>Legutolsó állás</i>			
Részmunkaidős állás	0,198 (0,348)	-	-
Önfoglalkoztatott	-0,691** (0,231)	-0,680** (0,229)	-0,689** (0,229)
<i>Legutolsó munkahelye szektora (ref.: ipar)</i>			
Mezőgazdaság	0,474** (0,157)	0,471** (0,155)	0,475** (0,154)
Szolgáltatás	-0,567 (0,230)	-0,564* (0,229)	-0,554* (0,229)
Szolgáltatás * nő	-0,916* (0,361)	-0,921* (0,361)	-0,923** (0,360)
Kereskedelem	-0,050 (0,181)	-0,047 (0,181)	-0,044 (0,180)
Egyéb	-2,323* (1,016)	-2,321* (1,016)	-2,293* (1,015)
Konstans	-1,994* (0,813)	-1,975* (0,811)	-1,965* (0,795)
Chi-négyzet	-1007,129***	1007,307***	-1008,121***
Szabadságfok	20	18	14

Megjegyzés: A zárójelben lévő számok a standard hibák. Az 1-3. modell között nem mindig szignifikáns a chi-négyzet változása. p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001

4. táblázat

A munkanélküliség és a kiválasztott független változók logisztikus regressziós együtthatói a 20–59 évesekre – Lengyelország, 1993

Független változók	Teljes	Csökkentett	Országspecifikus
	1. modell	2. modell	3. modell
Kor	-0,063 (0,050)	-0,064 (0,050)	-0,069 (0,050)
Kor négyzetre emelve	0,000 (0,001)	0,000 (0,001)	0,000 (0,001)
Vidéki lakhely	-0,095 (0,146)	-	-
Nő	-0,368 (0,269)	-0,462 (0,259)	-0,462 (0,259)
Házas	-0,409 (0,239)	-0,408 (0,239)	-0,509* (0,220)
Házas * nő	0,732* (0,310)	0,729* (0,309)	0,710* (0,308)
Házastársa foglalkoztatott	-0,189 (0,175)	-0,185 (0,175)	-
Fiatal gyermek a háztartásban	-0,849*** (0,261)	-0,859*** (0,261)	-0,833*** (0,260)
Fiatal gyermek * nő	1,003** (0,327)	1,006** (0,327)	0,957** (0,324)
<i>Iskolázottság (ref.: átl. isk. vagy kevesebb)</i>			
Egyetem	-0,990*** (0,267)	-0,983*** (0,263)	-1,002*** (0,262)
Gimnázium	-0,225 (0,249)	-0,214 (0,248)	-0,235 (0,247)
Szakközépiskola	-0,679** (0,230)	-0,674** (0,228)	-0,694** (0,227)
Szaktanulmányozó	-0,110 (0,192)	-0,111 (0,191)	-0,123 (0,191)
<i>Legutolsó állása</i>			
Részmunkaidős állás	-0,126 (0,356)	-	-
Önfoglalkoztatott	-1,013*** (0,257)	-1,000*** (0,257)	-1,003*** (0,257)
<i>Legutolsó munkahelye szektora (ref.: ipar)</i>			
Mezőgazdaság	-0,703* (0,280)	-0,740** (0,273)	-0,752** (0,274)
Szolgáltatás	-0,266 (0,271)	-0,552** (0,183)	-0,555** (0,183)
Szolgáltatás * nő	-0,451 (0,340)	-	-
Kereskedelem	-0,121 (0,207)	0,159 (0,205)	0,151 (0,205)
Egyéb	-0,873 (0,617)	-0,871 (0,617)	-0,860 (0,617)
Konstans	-0,946 (0,869)	0,948 (0,863)	1,046 (0,858)
Chi-négyzet	-765,635***	-766,786***	-767,346***
Szabadságfok	20	17	16

Megjegyzés: A zárójelben lévő számok a standard hibák. Az 1-3. modell között nem mindig szignifikáns a chi-négyzet változása.

* p < 0,05 ** p < 0,01 ***p < 0,001

5. táblázat

A munkanélküliség és a kiválasztott független változók logisztikus regressziós együtthatói a 20–59 évesekre – Magyarország, 2000

Független változók	Teljes	Csökkentett	Országspecifikus
	1. modell	2. modell	3. modell
Szegény alminta	0,649*	0,604*	0,624**
	(0,258)	(0,254)	(0,252)
Kor	-0,889	-	-
	(0,095)		
Kor négyzetre emelve	0,001	-	-
	(0,001)		
Vidéki lakhely	0,918***	0,915***	0,905***
	(0,248)	(0,246)	(0,242)
Nő	-0,258	-0,272	-0,365
	(0,499)	(0,359)	(0,257)
Házás	0,901*	0,798**	0,786**
	(0,355)	(0,282)	(0,278)
Házás * nő	0,004	-	-
	(0,543)		
Házastársa foglalkoztatott	-1,800***	-1,744***	-1,733***
	(0,313)	(0,306)	(0,305)
Fiatalkorú gyermek a háztartásban	-0,876*	-0,801*	-0,698*
	(0,434)	(0,401)	(0,340)
Fiatalkorú gyermek * nő	0,294	0,313	-
	(0,748)	(0,737)	
<i>Iskolázottság (ref.: ált. isk. vagy kevesebb)</i>			
Egyetem	-1,818*	-1,840*	-1,824*
	(0,780)	(0,779)	(0,773)
Középiskola	-0,513	-0,539	-0,539
	(0,332)	(0,330)	(0,324)
Szakképzés	-0,503	-0,529	-0,546
	(0,290)	(0,288)	(0,285)
<i>Legutolsó állás</i>			
Részmunkaidős állás	0,382	0,389	0,393
	(0,254)	(0,253)	(0,251)
Önfoglalkoztatott	-2,700**	-2,712**	-2,705**
	(1,042)	(1,041)	(1,038)
<i>Legutolsó munkahely szektora (ref.: ipar)</i>			
Mezőgazdaság	-0,071	-0,050	-
	(0,416)	(0,412)	
Szolgáltatás	0,153	0,162	-
	(0,346)	(0,344)	
Szolgáltatás * nő	-0,301	-0,312	-
	(0,538)	(0,534)	
Kereskedelem	-0,322	-0,276	-
	(0,460)	(0,454)	
Egyéb	0,068	0,065	-
	(0,541)	(0,538)	
Konstans	0,352	-1,307***	-1,294***
	(1,722)	(0,391)	(0,361)
Chi-négyzet	-227,134***	-227,661***	-228,150***
Szabadságfok		20	

Megjegyzés: A zárójelben lévő számok a standard hibák. Az 1-3. modell között nem mindig szignifikáns a chi-négyzet változása.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

6. táblázat. A munkanélküliség és a kiválasztott független változók logisztikus regressziós együtthatói a 20–59 évesekre

Független változók	Teljes	Csökkentett és országspecifikus****
	1. modell	2. modell
Szegény alminta	0,445*	0,449*
	(0,205)	(0,204)
Kor	0,024	-
	(0,076)	
Kor négyzetre emelve	0,000	-
	(0,001)	
Vidéki lakhely	0,361	0,387
	(0,216)	(0,213)
Nő	0,699	1,074***
	(0,373)	(0,267)
Házass	0,208	0,572*
	(0,365)	(0,240)
Házass * nő	0,613	-
	(0,439)	
Házastársa foglalkoztatott	-1,210***	-1,172***
	(0,229)	(0,224)
Fiatal gyermek a háztartásban	-0,093	-0,179
	(0,385)	(0,354)
Fiatal gyermek * nő	0,796	0,939*
	(0,457)	(0,438)
<i>Iskolázottság (ref.: ált. isk. vagy kevesebb)</i>		
Egyetem	-2,991***	-3,019***
	(0,651)	(0,646)
Középiskola	-1,745***	-1,746***
	(0,282)	(0,279)
Szakkunskáképző	-1,122***	-1,126***
	(0,260)	(0,256)
<i>Legutolsó állása</i>		
Részmunkaidős állás	-0,701**	-0,681**
	(0,266)	(0,264)
Önfoglalkoztatott	-1,754***	-1,753***
	(0,521)	(0,518)
<i>Legutolsó munkahely szektora (ref.: ipar)</i>		
Mezőgazdaság	-1,297**	-1,329**
	(0,453)	(0,447)
Szolgáltatás	-0,138	-0,171
	(0,376)	(0,375)
Szolgáltatás * nő	-0,911*	-0,874*
	(0,457)	(0,455)
Kereskedelem	-0,290	-0,280
	(0,303)	(0,302)
Egyéb	0,127	0,115
	(0,303)	(0,301)
Konstans	-0,128	-0,007
	(1,357)	(0,326)
Chi-négyzet	-343,588	-344,676
Szabadságfok		20

Megjegyzés: A zárójelben lévő számok a standard hibák. Az 1-2. modell között nem mindig szignifikáns a chi-négyzet változása.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

**** Mivel a csökkentett modellben minden változó (vagy változócsoporthoz) szignifikáns, a csökkentett és az országspecifikus model azonos.

7. táblázat

A munkakerő szektorális megoszlásának alakulása 1988 és 2000 között

	Magyarország			Lengyelország		
	Összesen	Nők	Férfiak	Összesen	Nők	Férfiak
<i>1988</i>						
Mezőgazdaság	14,97	11,26	18,34	19,35	18,13	20,44
Ipar	49,34	39,27	58,51	45,40	30,46	58,86
Kereskedelem	10,44	15,62	5,72	8,32	13,58	3,58
Szolgáltatás	23,72	32,85	15,41	24,68	36,76	13,80
Egyéb	1,53	1,00	2,02	2,25	1,07	3,32
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
<i>1993</i>						
Mezőgazdaság	10,57	7,45	13,33	17,31	17,60	17,06
Ipar	42,94	32,22	52,43	39,70	25,45	52,02
Kereskedelem	12,67	16,57	9,22	11,51	15,38	8,17
Szolgáltatás	31,45	42,64	21,56	29,41	40,51	19,82
Egyéb	2,37	1,12	3,46	2,07	1,06	2,93
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
<i>2000</i>						
Mezőgazdaság	9,47	5,13	12,37	15,74	16,40	15,13
Ipar	32,10	18,97	40,89	22,84	12,80	32,10
Kereskedelem	13,17	20,00	8,59	15,55	20,00	11,44
Szolgáltatás	40,33	50,77	33,33	35,51	43,20	28,41
Egyéb	4,93	5,13	4,82	10,36	7,60	12,92
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Bár az eredményekkel kapcsolatban vannak bizonyos fenntartásaink, úgy tűnik, hogy Magyarországon és Lengyelországban egyaránt a munkaerőpiac nő dolgozói az átmenet kezdeti szakaszainak reformjaiból jelentős mértékben profitáltak. Magyarország 1993-as adatai szerint a nőkre számított statisztikailag szignifikáns esélyhányados értéke 72 ($\exp(-0,330) = 0,72$, $p < 0,05$), ami azt mutatja, hogy – minden más mutató konstansan tartása mellett – a nők kevesebb mint kétharmad akkora valószínűséggel lettek munkanélküliek, mint a férfiak. Ezzel szemben Lengyelország esetében ez az állítás csak a nem házas és fiatal korú gyermeket nem nevelő nőkre igaz. A Lengyelországra vonatkozó 3. modell azt mutatja, hogy a nőkre számított együttható negatív és statisztikailag szignifikáns ($-0,461$, $p = 0,07$), és ez a nők jelentős előnyét jelzi a munkaerőpiacon. A házas asszonyok és fiatal gyermeket nevelő anyák változójának pozitív és statisztikailag szignifikáns interakciós hatása azonban azt mutatja, hogy ez az előny csak egy speciális népességre korlátozódik, nevezetesen a nem házas és gyermektelen nőkre. Ezek az eredmények fényt derítenek arra a jelentős, munkavállalás területén érvényesülő büntetésre, amely a házas és gyermekes nőket sújtja, és ezzel némileg alátámasztja a retraditionalizálódás és a piaci és az átmenet körülményeiből fakadó diszkrimináció elméleteit.

Jóllehet ezek a korábbi adatok a posztszocialista munkaerőpiac női dolgozói számára ígéretesnek tűnnek, 2000-re ez az alkalmazás terén érvényesülő előny Magyarországon fokozatosan eltűnni látszik, és Lengyelországban drámai módon megfordult. Magyarországon az 5. táblázat 3. modellje a nők esetében még mindig egy negatív (ámde valamivel gyengébb és statisztikailag inszignifikáns) együttthatót mutat, ami – az összes többi tényező hatását kiszűrve – a nők munkanélkülivé válási esélyeinek nagyobb varianciáját jelzi. Ez a kis módosulás azonban elhalványul a lengyelországi nők alkalmazási feltételeinek utóbbi hét esztendőben bekövetkezett döbbenetes romlásához képest. A 4. táblázat végleges modelljében található lengyelországi adatok jelzik, hogy – az összes többi tényező állandónak vétele mellett – a nők megközelítőleg háromszor akkora valószínűséggel válnak munkanélkülivé, mint a férfiak. Ezenkívül a 2000-es év modelljei is azt mutatják, hogy a gyermeket nevelő anyákat az alkalmazás területén büntetés sújtja, de a házasságból fakadó további hátrány valamelyest csökkent, és statisztikailag már nem szignifikáns. Ezek az eredmények ismételtelen erősen és határozottan alátámasztják retradicionalizálódás és a piaci és az átmenet körülményeiből fakadó diszkrimináció elméleteit.

Az átértékelődő erőforrások elmélete

A 1a. táblázatban szereplő 1993-as adatok megerősítik: a szocializmus időszakában a lengyel nők tényleg magasabb iskolázottságot értek el, mint a férfiak. A magyarországi nők azonban – Fodor kiinduló állításával ellentétben – nem állnak egyértelműen jobban az oktatás területén, mint a férfiak. Bár a középiskolai szinten kétségtelenül iskolázottabbak, mint a férfiak, mégis legnagyobb számban az általános iskolai végzettség szintjén koncentrálódnak: több mint egyharmaduk rendelkezik ezzel az iskolai végzettséggel. Az egyetemi végzettségük körében pedig a nők előnye sokkal kisebb. A magyarországi nők és férfiak nagyjából azonos arányban rendelkeznek ezzel a végzettséggel, míg Lengyelországban a nők kötött az egyetemi végzettségük aránya csak kevéssel magasabb, mint a férfiak között. Látnunk kell azonban, hogy amint a fejlődésnek indult kapitalista munkaerőpiacokon az iskolázottság haszna növekedni kezdett, a férfiak növekvő számban törekednek magasabb iskolázottság megszerzésére (ahogy ezt a 2000-ből származó adatok mutatják), és ennek következtében folyamatosan csökken a nők korábbi előnye. Míg a lengyel nők a magasabb iskolázottság tekintetében továbbra is egy kicsi előnnyel rendelkeznek a férfiak felett, Magyarországon ezeken a szinteken az iskolázottsági arányok majdnem azonosak.

Fodor elméletével összhangban, a 3. és 4. táblázatban közölt 1993. évi logisztikus regressziós elemzések adatai jelzik, hogy egészében véve az iskolázottságnak erős és szignifikánsan negatív hatása van a munkanélküliség esélyére. De, mint ahogy azt már korábban említettük, Fodor feltételezésével ellentétben ez az előny nem tolodott el a nők irányába. Annak érdekében, hogy felmérhessük, volt-e nemek szerinti különbség az iskolázottság hasznában, ellenőriztük a nők és az iskolázottsági (egyetemi és középiskolai) szint közötti interakciós hatást, de a statisztikai szignifikancia hiánya miatt kizártuk a változókat a modellekből. Ezenkívül fontos megjegyezni, hogy bár a középiskolai végzettségre kapott 1993. évi együttthatók

negatívak, statisztikai szempontból ezek sem Lengyelországban, sem Magyarországon nem szignifikánsak a három modell egyikében sem. Mivel a nőknek épp ebben a kategóriában volt a legnagyobb a férfiakkal szembeni előnyük, ezek az eredmények kérdéseket vetnek fel az átértékelődő erőforrások elméletének általánosíthatóságával és pontosságával kapcsolatban. Jobban mondvá arra utalnak, hogy bár az iskolázottság valószínűleg a nőket jelentős számban megvédte a munkanélküliségtől, ez a védettség nagyon korlátozott és bizonytalan volt.

Az 5. és 6. táblázatban közölt adatok mutatják, hogy az idő múlásával az iskolázottság munkanélküliségre gyakorolt hatása megnőtt, és meglehetősen állandó lett Magyarországon és Lengyelországban egyaránt. Ha összehasonlítjuk azt, hogy az iskolázottságnak 1993-ban és 2000-ben mekkora hatása volt a munkanélküliségre, akkor ez tényleg azt jelzi, hogy az iskolázottságból „átértékelt erőforrás” lett az erősen piacosodott társadalmakban. Az is látszik azonban, hogy ez a teljes és „racionális” átértékelődés egy olyan időpontban következett be, amikor a nők iskolázottságban elért előnye gyorsan csökken. Sőt, míg Magyarországon az iskolázottság 2000-ben feltehetően még mindig fontos szerepet játszik a nők munkanélküliségtől való megvédésében, Lengyelországra ez nyilvánvalóan nem igaz: ott ugyanis a nőket aránytalanul erősebben sújtja a munkanélküliség, mint a férfiakat, annak ellenére, hogy továbbra is magasabban iskolázottak, mint a férfiak. Ez az eredmény jelzi, hogy bár a nők számára előnyös az iskolázottságot kedvezően elismerő piaci verseny, ezt az előnyt nagymértékben semmissé teszi a nők alkalmazása elleni diszkriminatív gyakorlat.

Az „átértékelődő erőforrások” elmélete szerint a nők nemcsak az iskolázottság miatt élveznek jelentős előnyöket az újonnan megreformált munkaerőpiacon, hanem azért is, mert a szocializmus idejében többségben voltak a szolgáltató szektor állásaiban. A 7. táblázat mutatja: Lengyelországban és Magyarországon egyaránt mindkét nem óriási számban áramlott át az iparból a szolgáltató szektorba. Míg 1988-ban mindkét országban egyértelműen az ipar játszott domináns szerepet, a munkaerő majdnem ötven százalékát foglalkoztatva, 2000-re már a szolgáltató szektor vette át a vezető szerepet, mindkét ország munkaerőpiacán az alkalmazottak többségét foglalkoztatva. A gazdaság egyes területeinek nemek szerinti megoszlását mutató adatok jelzik: a nők 1988-ban és 2000-ben egyaránt többségben voltak a szolgáltató szektorban, míg a férfiakra ugyanez az ipar tekintetében érvényes.

A logisztikus regressziós elemzésből kapott adatok csak részben támasztják alá azt a hipotézist, hogy a szolgáltató szektorban megszerzett tapasztalat a piaci átmenet időszakában megvédi a nőket a munkanélküliségtől. 1993-ban a szolgáltató szektorban betöltött állás mindkét országban erős és szignifikáns tényező volt a dolgozók védettsége szempontjából. Így például a magyarországi szolgáltató szektorban dolgozó férfiak 40 százalékkal, a nők pedig 77 százalékkal kisebb valószínűséggel váltak munkanélkülivé, mint az iparban dolgozó társaik. Ezzel szemben 2000-ben a szolgáltató szektorban betöltött állás hatása elhanyagolható és statisztikailag nem szignifikáns, és ezért a végleges modellből kikerült. Fodornak tehát valószínűleg igaza volt, amikor azt jósolta, hogy az átmenet kezdeti időszakában a szolgáltatóipari foglalkoztatás megvédi a nőket a munkanélküliségtől, de eredményeink mutatják: Magyarországon ez az előny nagyon rövid ideig állt fenn, és a kilencvenes évek végére teljesen megszűnt.

Bár Lengyelországban 1993-ban a nők számára nem jelentett plusz előnyt a szolgáltatóiparban történő alkalmazás, a szektor összes alkalmazottjáról elmondható, hogy sokkal (43 százalékkal) kisebb valószínűséggel lettek munkanélküliek, mint az ipari dolgozók. De 2000-re, Magyarországhoz hasonlóan, a szolgáltatóipari alkalmazás általános hatása lényegesen csökkent, és már nem volt statisztikailag szignifikáns ($-0,289$, $p = 0,43$). Azonban érdekes módon a szolgáltatószektorban betöltött állást a nőkkel összekapcsoló, statisztikailag szignifikáns interakciós változó arra utal, hogy a – férfiakkal ellentétben – a szolgáltatóipari tapasztalat még mindig segít a nőknek a munkanélküliség elkerülésében.

Retradicionalizálódás és piaci diszkrimináció

A retradicionalizálódás elméletének követői azt állítják, hogy a nők hagyományos szerepével kapcsolatos ideológiák visszatérésével a nők munkaerő-piaci helyzete jelentősen romlani fog az új rendszerben. A piaci diszkrimináció hívei azt hangsúlyoztatják, hogy a nőket a férfiakhoz képest aránytalanul nagymértékben fogja sújtani a munkanélküliség az új piacgazdaság munkaadójának diszkriminációja miatt, mivel a munkaadók arra törekednek, hogy megvédjék magukat a dolgozó feleségek és anyák jelentette pénzügyi terhektől. Ezen feltételezések alapján arra számítottunk, hogy a házasság és/vagy gyermekes nőket különféle hátrányok sújtják majd a munka világában. Ezenkívül azt is valószínűsítettük, hogy ezek a hatások az alábbiak miatt erőteljesebben fognak érvényesülni Lengyelországban, mint Magyarországon: (1) a katolikus egyház a politika és a társadalompolitika szféráiban nagyobb befolyással rendelkezik Lengyelországban; (2) Lengyelországban sokkal gyorsabb és agresszívebb reformstratégia érvényesült.

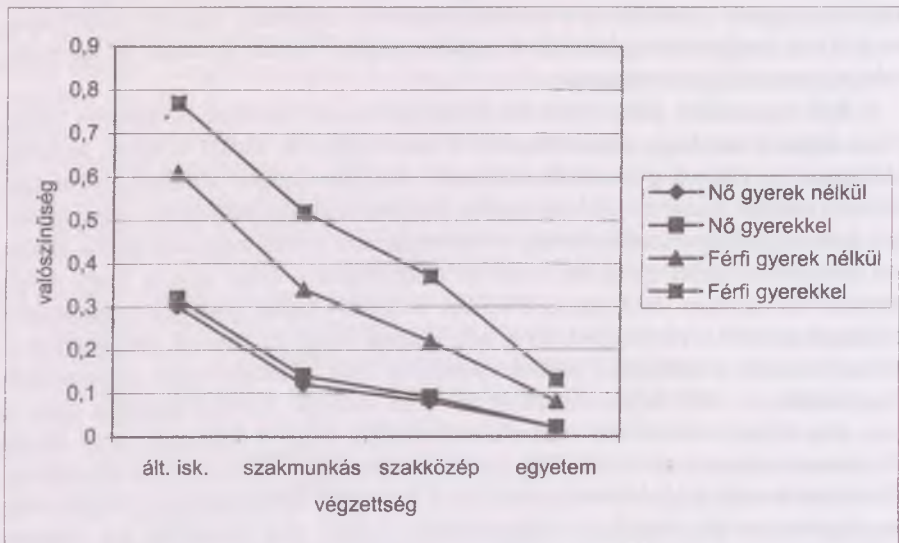
A fenti hipotézisek ellenőrzése érdekében az összes modellbe interakciós változókat iktatunk be, hogy azonosíthassuk a házasságú nőket és azokat a nőket, akiknek háztartásában kiskorú gyermekek találhatóak. Magyarországon mindkét interakciós változót töröltük mind az 1993-as, mind a 2000-es végleges modellből, mivel semelyik sem szignifikáns statisztikailag, és semelyik sem növeli meg a modellek általános magyarázó erejét ($p < 0,05$). Ezek az eredmények – azzal együtt, hogy a női nemhez való tartozás 1993-ban és 2000-ben is negatív hatást gyakorolt a munkanélküliségre ($p < 0,001$; illetve $p > 0,10$) –, arra utalnak, hogy az átmenet első éveiben a nőknek sikerült a férfiakhoz képest viszonylag erős munkaerő-piaci pozíciójukat megőrizniük, és 2000-ben továbbra is van némi előnyük. Ennél fontosabb, hogy a nem szignifikáns interakciós változók arra utalnak, hogy a feleségek és az anyák alkalmazási státusa nem romlott lényegesen a strukturális változások következtében. Elmondható tehát, hogy a retradicionalizáció és a piaci diszkrimináció elméleteiben megfogalmazott hipotéziseket a magyarországi adatok nem támasztják alá. Ugyan-ezek az adatok azonban összhangban vannak a Lengyelország és Magyarország közötti különbségekre vonatkozó előrejelzésekkel.

A fentiekkel élesen ellentétben a női munkavállalással kapcsolatos lengyelországi eredmények nagyon erősen alátámasztják a retradicionalizálódás és/vagy a piaci diszkrimináció elméletét. 1993-ban, az összes egyéb hatást kontrollálva, a gyermeket nem nevelő nők 47 százalékkal kisebb valószínűséggel lettek munkanélküliek,

mint a férfiak ($\exp(-0,46) = 0,63$, $p < 0,10$). Az erős és szignifikáns interaktív változók (házas·nő, fiatal gyermek·nő) azonban jelzik, hogy 1993-ban a házas és gyermeket nevelő nők a férfiakhoz képest fokozott hátrányban voltak. Így például, ha minden egyéb tényezőt azonosnak veszünk, a házas és fiatal gyermeket nevelő anyák esetében a munkanélküliség előrejelzett esélye ($\exp(-0,46 + -0,51 + 0,71 + -0,83 + 0,96) = 0,875$) kicsit több mint háromszorosa a házas és fiatal gyermeket nevelő férfiak esetében fennálló esélynek ($\exp(-0,51 + -0,83) = 0,258$). 2000-re a házas családi állapottal járó „büntetés” ugyan eltűnt, de a női nemhez való tartozásnak a munkanélküliség valószínűségére gyakorolt hatása nagyon erős és statisztikailag szignifikáns lett, azt jelezve, hogy – az összes egyéb változót azonosnak véve – még a nem házas és gyermeket nem nevelő anyák esetében is mintegy háromszor akkora ($\exp(1,07) = 2,9$, $p < 0,0001$) a munkanélküliség valószínűsége, mint a nem házas és gyermeket nem nevelő férfiak esetében. Még ennél is döbbenetesebb, hogy 2000-ben a házas és gyermeket nevelő nők munkanélkülivé válásának valószínűsége több mint *hétszer* nagyobb ($\exp(1,07 + 0,572 + -0,179 + 0,939) = 11,04$), mint a házas, gyermeket nevelő férfiaké ($\exp(0,572 + -0,179) = 1,48$)! A végleges országspecifikus modellben megmaradt összes interakciós változó lényegesen növelte a modellek általános magyarázó erejét ($p < 0,05$).

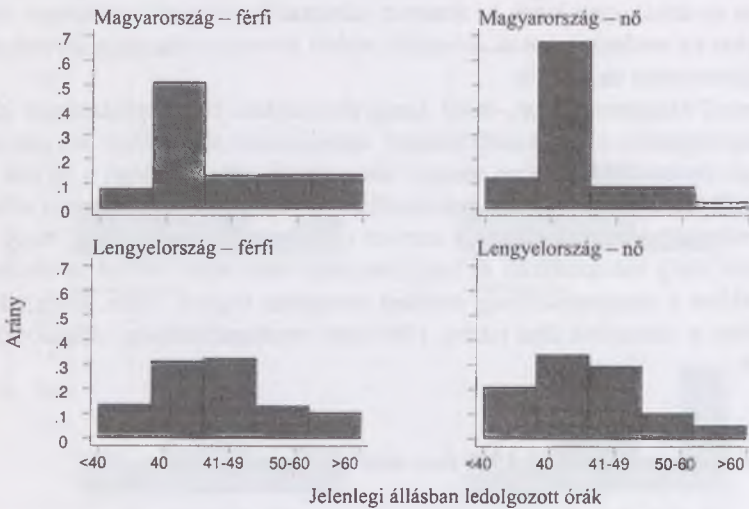
1. ábra

A munkanélküliség valószínűsége a nem, fiatal gyermek nevelése és az iskolázottság függvényében Lengyelországban

2. ábra

Heti ledolgozott órák száma ország és nem szerint

Az 1. és 2. ábra bemutatja, hogy az egyes kategóriák esetében 2000-ben hogyan alakul a munkanélküliség valószínűsége. Világosan látszik, hogy a – férfiakhoz képest – mennyire elképesztően rosszak a lengyelországi nők (különösen a gyermeket nevelő nők) munkavállalási esélyei. Az 1. ábra a szolgáltató szektorban, míg a 2. ábra az iparban dolgozó férfiak és nők munkanélkülivé válásnak előre jelzett valószínűségét mutatja. A két ábrán a szaggatott és a rendes vonalak közötti távolság jelzi a nők – férfiakéhoz viszonyított – hátrányát, míg a szaggatott vonalak között fennálló távolság azt, hogy mekkora büntetést jelent a munkanélküliség valószínűsége szempontjából a gyermeknevelés. Ezzel ellentétben az, hogy a rendes vonalak között nincs távolság, azt jelzi, hogy a férfiak munkanélküliségére semmilyen szignifikáns hatással nincs a fiatal gyermek nevelése. Végezetül a vízszintes tengely mentén balról jobbra haladva mind a négy vonal egymáshoz közelítve zuhan, és ez azt jelzi, hogy mindkét nem esetében az iskolázottság erős negatív hatással van a munkanélküliség valószínűségére. Mindkét ábra vonatkozásában fontos megjegyezni: az egyetemi végzettségű nők esetében a gyermek neveléséből fakadó hátrány eltűnik, és ez a dolgozó nők esetében jelzi az iskolázottságnak a munkanélküliség valószínűségére gyakorolt erős közvetítő hatását.

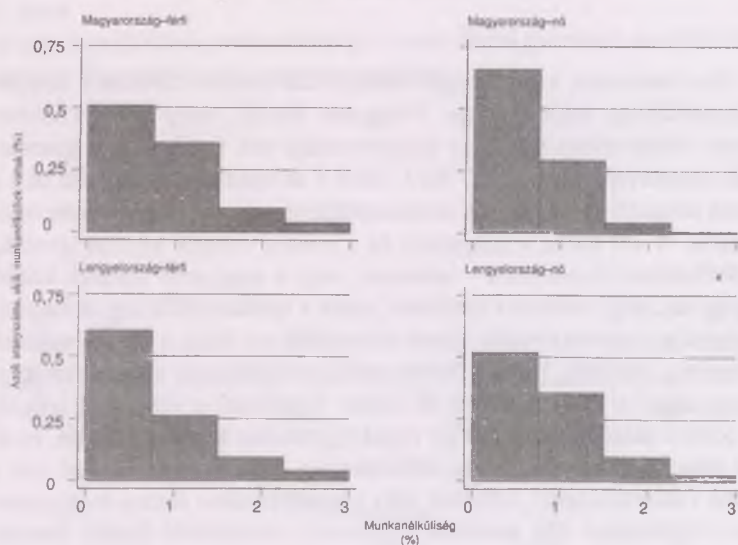
Összefoglalva elmondható, hogy logisztikus regressziós elemzéseink eredményei a lengyelországi és magyarországi nők munkavállalási körülményeiben nagy különbségekre derítettek fényt. Erős és megkerülhetetlen bizonyítékot találtunk arra, hogy a nemek szerepével kapcsolatos alattomos ideológiák és/vagy a férfiakat előnyben részesítő diszkriminatív alkalmazási gyakorlat következtében a lengyel nők egyre inkább kiszorulnak a munkaerőpiac főáramából. Az idő haladtával ez a nemek közötti különbség – főként a feleségek és anyák munkanélkülisége miatt – gyorsan nőtt. Ezzel éles ellentétben a magyarországi adatok alapján elmondható: bár

léteznek enyhe hanyatlásra utaló jelek, a nők – férfiakéhoz viszonyított – munkavállalási lehetőségei az átmenet kezdete óta viszonylag jók maradtak. Még ennél is fontosabb azonban az, hogy a dolgozó nők leginkább sebezhető rétegei, tehát a házas nők és az anyák nem lettek az átmenet munkanélküliségének elsődleges célpontjai. Ezeket az eredményeket és a belőlük adódó következtetéseket a következőkben részletesebben tárgyaljuk.

Miután mind Magyarországon, mind Lengyelországban két meghatározott időpontban megvizsgáltuk a munkanélküliséget valószínűsítő tényezőket, azt nézzük meg, hogy az átmenet időszakában mennyi ideig tart és milyen jellegű a férfiak és nők munkanélkülisége. Sikerült-e a munkanélkülivé vált nőknek ismét tartós alkalmazásba kerülniük? Léteznek-e nemek szerinti különbségek a tekintetben, hogy az egyén mennyi ideig munkanélküli és hogy hányszor válik azzá? Mivel az átmenet előtti időszakban a munkanélküliség mindkét országban nagyon ritkán fordult elő, elemzésünkben a válaszolók által jelzett, 1989 utáni munkanélküliségi időszakokkal foglalkozunk.

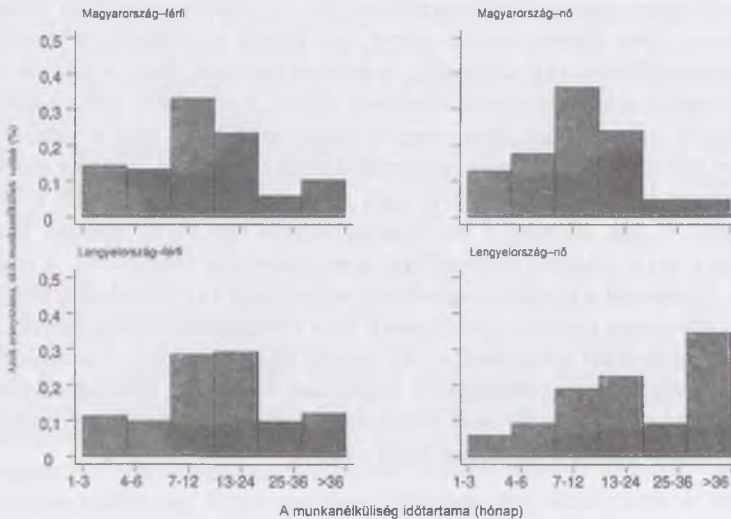
3. ábra

Hányszor volt munkanélküli 1988 óta, ország és nem szerint

4. ábra

Munkanélküliség eltöltött hónapok megoszlása 1988 óta országonként és nemeként

Egészében elmondható, hogy feltáró elemzésünk az előzőekben ismertetett eredményeinkkel párhuzamos, illetve azokat megerősítő tendenciákra derített fényt. A 3. ábra megmutatja, hogy az egyes országokban a válaszolók hány százaléka mondta, hogy 1988 óta egyszer, kétszer, illetve háromszor vagy többször munkanélküli volt. Érdekes, hogy a magyar nők a munkanélküliség gyakorisága tekintetében a lengyel férfiakéval majdnem azonos eloszlást mutatnak, éppúgy, mint ahogy a magyar férfiakra érvényes trendek a lengyel nők trendjeit tükrözik. Ezek az eredmények párhuzamba állíthatók a korábbi elemzésekkel, tehát azzal, hogy a magyar nők és a lengyel férfiak viszonylag ellenállóbbak a munkanélküliséggel szemben, mint férfi-, illetve nőtársaik.

A 4. ábra a válaszadók által jelzett, 1988 óta bekövetkezett munkanélküli időszakok hónapokban kifejezett hosszát jelzi nemek és országok szerinti bontásban, és képet ad arról, hogy a munkanélküliségben töltött összesített időtartamok férfi és nő bontásban hogyan oszlanak meg. Általánosságban elmondható, hogy a tartós munkanélküliség (amit itt a 12 hónapnál hosszabb időtartamban határoztunk meg) valamivel gyakrabban fordul elő Lengyelországban, mint Magyarországon. Magyarországon – előző eredményeinkkel ellentétben – azok közül, akik azt mondták, hogy 1988 óta voltak már munkanélküliek, a teljes munka nélkül töltött időszak hosszát tekintve sem a nők, sem a férfiak nem mutatnak a másik nemmel szemben észrevehető előnyt. Bár a munkanélkülivé vált lengyel férfiak jelentős hányada is (körülbelül ötven százaléka) töltött összesítve több mint egy évet munkanélküliként 1988 óta, a munkanélküli nők között többségben vannak az ilyenek, sőt 35 százalékuk három vagy ennél több évet töltött el munkanélküliként. Bár ezek az adatok némileg

bizonytalanok, mivel az 1988 óta munkanélküliként eltöltött összes időt jelzik, mégis néhány érdekes különbséget érzékeltek, és a további kutatások szempontjából fontos kérdéseket vetnek fel.

Bár ezek az adatok csak feltáró jellegűek, egészségben mégis jelzik, hogy – a varoan magas általános munkanélküliségi rátákon túl – az utóbbi évtizedben valaha is munkanélkülivé válók között jelentős arányt képviselnek a többször és hosszan tartó időkre munkanélkülivé váló dolgozók, és mindez arra utal, hogy a munkaerőpiacra való visszatérés előtt számottevő akadályok állnak. A munkába való visszatérés főleg a lengyel nők számára jelent nagyon nehéz problémát, hisz a valaha is munkanélkülivé vált nőknek több mint egyharmada arról számolt be, hogy az utóbbi évtizedben összesen több mint három évet vagy még annál is hosszabb időt töltött munkanélküliként. E nők számára a munkanélküliségből egy olyan hosszan tartó állapot lett, amely egyre jobban kirekeszti őket a munkaerőpiac főáramából. A marginalizálódás e folyamatai a társadalmi-gazdasági egyenlőség és a társadalom általános integrációs képessége szempontjából hosszú távú következményekkel járnak. A neoliberális előrejelzésekkel ellentétben e cikk szerzői úgy vélik, hogy a munkanélküliség nem fog valami múló betegséggént megszűnni ezekben a társadalmakban, hacsak az állam határozottan közbe nem avatkozik, a munkanélküliek és az ismételten állásukat elvesztők számára biztonsági hálót nyújtva.

Összefoglalás

A munkanélküli ráták 1988 és 2000 közötti, nemek szerinti alakulása jól mutatja, milyen empirikus kérdésfeltevések sarkalltak minket arra, hogy jelenlegi elemzésünket elkészítsük. A munkanélküliség alakulása súlyos kihívást jelent a posztszocialista társadalmak számára, amelyek megpróbálják összeegyeztetni a piacosodás erőit a társadalmi egyenlőség követelményeivel. Tanulmányunk szemléletesen mutatta be: a nemek szerinti munkaerő-piaci egyenlőtlenségek az azonnali állami intézkedések szükségességét vetik fel, annak ellenére, hogy ezt a politikusok az egész átmenet folyamán igen hátulra sorolták a teendők között.

Kevés kivételtől eltekintve a vizsgált két országban az átmenet kezdetben sok nő szemében áldásnak tűnt. 1993-ban a nem házas nők erős pozíciókkal rendelkeztek a munkaerőpiacon, annak ellenére, hogy ez a piac a házas és gyermeket nevelő nőket jelentősen megbüntette. A nők a férfiakhoz képest Magyarországon is jelentős előnnyel rendelkeztek. De a nők csak nagyon rövid ideig élvezték az átmenet munkaerőpiacának előnyeit, s ezek az előnyök az 1990-es évek végére eltűntek. Eredményeink tanúsága szerint 2000-re a lengyelországi nők általános munkaerő-piaci pozíciói jelentős mértékben romlottak, és ez kiváltképp áll a házas és gyermekes nőkre. Úgy tűnik, ezzel párhuzamosan a magyarországi nők reformfolyamat elején élvezett előnye is folyamatosan zsugorodik.

Fodor átértékelődő erőforrásokról szóló elméletét csak korlátozott mértékben támasztják alá az empirikus adatok. A magas iskolázottság ugyan tényleg megvédi az egyént a munkanélküliségtől, de a nőknek az oktatás terén a szocializmusban szerzett előnye hamar eltűnt. Így míg 1988-ban a nők a férfiakkal szemben egyértelmű előnyben voltak az oktatás területén, ez az iskolázottsági rés 1993-ban már mindkét

országban elkezdett zárulni, és 2000-re gyakorlatilag teljesen eltűnt. Nem lepődhetünk meg azon, hogy miközben az iskolázottság haszna növekszik a munkaerőpiacon, a nők férfiakéhoz viszonyított, oktatásban szerzett előnye gyorsan eltűnik.

Az átértékelődő erőforrások elmélete azt is valószínűsíti, hogy a nők – mivel a szolgáltató szektorban számbeli többségben vannak – védettek lesznek a munkanélküliséggel szemben. Összességében eredményeink nem támasztják alá egyértelműen ezt a nézetet. Míg elemzésünk azt mutatja, hogy 1993-ban a magyar nők számára a szolgáltatói szektorban birtokolt állás fontosnak bizonyult a munkanélküliség elkerülésében, ez a védettséget biztosító hatás 2000-re megszűnt. Ezzel szemben 1993-ban Lengyelországban a szolgáltatói szektorban betöltött állások jelentős védelmet biztosítottak a munkanélküliséggel szemben, és 2000-ben is jelentős védettséget jelentenek a nők számára, a lengyel férfiak számára viszont nem. Így – Fodor előrejelzésével összhangban – az a tény, hogy az átmenet kezdeti időszakában a nők túlsúlyban voltak a dinamikusan fejlődő szolgáltató szektorban, számottevő előnyt biztosított számukra a férfiakhoz képest. Az idő múlásával ez a hatás azonban vesztett erejéből, mivel a férfiak egyre nagyobb számban hagyják ott az ipart, és áramlanak át a szolgáltató szektor korábban elnöiesedett foglalkozásaiba. Lengyelország esetében eredményeink nem ennyire egyértelműek. Míg 1993-ban a szolgáltató szektorban betöltött állás megvédte az egyént a munkanélküliségtől, ebben a védettségben – a nők szolgáltató szektorban fennálló túlsúlya ellenére – nem volt nemek szerinti különbség. Ezzel szemben 2000-ben, úgy tűnik, azon kevés nő számára, akinek nagy nehezen sikerült megtartania valamiféle állást, a szolgáltató szektorban szerzett tapasztalat nagy védettséget nyújt.

És mi a helyzet a retraditionalizálódás és a piaci diszkrimináció elméletével? Mindkét elmélet szerint a munkaerőpiac a nőket jelentős mértékben megbünteti, ha házasság és/vagy gyermeket nevelnek, továbbá mindkét elmélet konkrét, ország-specifikus sajátosságokat valószínűsít. Összességében mindkét elméletet alá tudjuk támasztani. Az eredmények azt mutatják: a nők Lengyelországban nemcsak hogy növekvő mértékben kiszorultak a munkaerőpiac főáramából, hanem akkor sújtja őket a legtöbb hátrány, ha házasság és gyermeket nevelnek. Még az 1988 és 1993 között eltelt rövid időszakban is a nőket jelentős mértékben büntette (sújtotta) a munkaerőpiac, ha gyermekeket neveltek és házasságban voltak. Viszont – Lengyelországgal éles és drámai ellentétben – a magyarországi nők 1993-ban és 2000-ben egyaránt kisebb valószínűséggel lettek munkanélküliek, mint a férfiak, és munkaerő-piaci esélyeiket sem a házasság, sem a gyermeknevelés nem befolyásolta jelentős mértékben.

A nemi különbségeknek a munkanélküliség időbeliségére, nagyságára és fontosságára gyakorolt ilyen hatása mind a retraditionalizálódás, mind az országspecifikus piaci diszkrimináció elméletét alátámasztja Lengyelországra nézve, de Magyarországra nézve nem. Mivel a nyilvánvaló diszkrimináció itt leírt formái valamikor 1989 és 1993 között jelentek meg, a két ország közötti különbség minden bizonnyal a lengyel átmenet sajátos vonásának tulajdonítható. A felmérés adatai alapján ugyan nehéz végleges igazságot tenni a két elmélet között, de a lengyel nők munkaerő-piaci hátrányának gyors kialakulása a piaci diszkrimináció elméletét támasztja alá. Ez az elmélet a már 1989-ben bevezetett strukturális reformok időzítésével és formájával kapcsolatban konkrét előrejelzéseket tartalmaz. Ezzel szemben a

retradicionalizálódás elmélete nem tartalmaz állítást a változások üteméről, és ezért nem feltétlenül valószínűsíti a nemi diszkriminációnak az adatok által jelzett gyors és drámai növekedését.²²

Végül az a tény, hogy meglehetősen erős bizonyítékunk van a lengyelországi elnöiesedett munkanélküliség kialakulására, tovább erősíti a retradicionalizálódás, illetve a piaci diszkrimináció elméletét. Ezzel szemben Magyarországon nincs ilyen trend. Míg Magyarországon a nők és férfiak átlagosan hasonló ideig munkanélküliek, a lengyel női munkavállaló a férfitársaihoz képest sokkal nagyobb valószínűséggel él meg hosszan tartó állásnélküliséget. Az 1988 óta munkanélküliséget megélt lengyel nők meglepően nagy hányada, 35 százaléka összességében három vagy még ennél is több évet töltött munkanélküliként. Adataink tehát jelzik: a lengyel nők feleségként és anyaként nemcsak komoly diszkriminációval néznek szembe a munkaerőpiacon, hanem ha egyszer kiszorultak onnan, akkor aggasztóan nagy annak a valószínűsége, hogy hosszú időre munkanélküliek is maradnak.

Következtetések

Egészében elmondható, hogy a magyarországi nők az átmenet munkaerőpiacán még mindig olyan előnyt élveznek, amely a lengyelországi nők számára nem adott. Lengyelország és Magyarország különösen érdekes összehasonlításra ad lehetőséget, mivel 1989 óta mindkét ország hozzávetőlegesen azonos gazdasági fejlődést ért el. Eredményeink arra utalnak, hogy a magyarországi nők munkaerő-piaci előnye inkább tulajdonítható a diszkrimináció *hiányának*, mint olyan, a nemek szerinti eltérő módon érvényesülő újraértékelődő erőforrásoknak, mint a magas iskolázottság vagy a konvertálható szaktudás. Sőt a magyarországi nőekkel kapcsolatban arra sem találunk adatokat, hogy a munkaerőpiac „büntetné” a házast, illetve a gyermeket nevelő nőket. Ez pedig arra utal, hogy még azoknak a nőknek is, akik a jóléti juttatások változása szempontjából a legsebezhetőbbek, és munkavállalásukban leginkább rászorulnak az állami támogatásra, sikerült az átmenet munkaerőpiacán megtartaniuk pozícióikat. A Magyarországon munkanélkülivé váló nők átlagban nem maradnak hosszabb ideig munka nélkül, mint az azonos sorsú férfi munkatársaik. Bár a

²² Fontos azonban megjegyezni, hogy a retradicionalizáció elmélete semmiképp sem összeegyeztetetlen az átmenethez kapcsolódó piaci diszkrimináció elméletével. A struktúra, illetve a kultúra oksági erejéről jelenleg is folyó viták arra emlékeztetnek bennünket, hogy a struktúra és a kultúra gyakran szimbiózis jellegű kapcsolatban állnak egymással. Nyilvánvaló, hogy miként a nemek szerepével kapcsolatos ideológiák megerősítik és újratermelik a strukturális diszkriminációt, úgy a strukturális egyenlőtlenségek is megerősítik és újratermelik a nemek szerepével kapcsolatos ideológiákat. A rendelkezésünkre álló vizsgálati adatok alapján nem áll módunkban végleges következtetéseket levonni arról, hogy mekkora a két mechanizmus magyarázóereje. Bár egyesek sikertelenek találhatják azt az eljárásunkat, hogy ugyanazon makrojelenség megmagyarázására egymás mellé állítottuk a kulturális és a strukturális elméletet, álláspontunk szerint a kultúra és a struktúra két elkülönülő, de egymástól elválaszthatatlan terület, amelyek kölcsönös interakcióban hozza létre az általunk megmagyarázni kívánt társadalmi valóságot. Míg a strukturális magyarázatok a társadalmi jelenségek alakulását konkrét és mérhető változók segítségével képesek megmagyarázni, a kulturális magyarázatok adják azt az átfogó keretet vagy közeget, amelyen belül ezek a folyamatok lezajlanak. Cikkünk sok tekintetben arra tett kísérlet, hogy e között a két, a szakirodalomban eddig egymástól mereven elhatárolódó elgondolás között hidat építsen, és hogy átfogóbb magyarázatot adjon a posztoszocialista munkaerőpiacon fennálló nemi egyenlőtlenségekre.

munkanélküli segély folyósításának időtartama és összege tekintetében feltételezhetően léteznek nemek közötti egyenlőtlenségek, az állásukat veszített nők elé nem tornyosulnak áthághatatlan akadályok, ha vissza akarnak térni a munkaerőpiacra.

Korántsem indokolt azonban a magyarországi nők munkaerő-piaci helyzetét egyértelműen jónak tekinteni: fontos megjegyezni, hogy a nők előnye az idő múlásával csökken. Míg 1993-ban a nők előnye a férfiakhoz képest nagyfokú és jelentős volt, 2000-ben ezek a hatásmechanizmusok továbbra is csökkentik a munkanélküliség valószínűségét, de már nem szignifikánsak. Így tehát az sem kizárt, hogy Magyarország késleltetett reformfolyamata egyszerűen csak egy későbbi időpontra toltta ki azt a nemek közötti egyenlőtlenséget, amely a kapitalista munkaerőpiac elkerülhetetlen sajátossága. Ahogy Magyarország követte Lengyelországot, és radikális „sokkterápiát” alkalmazott, éppúgy megtörténhet, hogy a magyar nők lengyel társaik sorsára jutva a munkanélküliek számát növelik. Távolról sem biztos azonban, hogy a magyar nőket is utoléri ez a sors, hisz munkaerő-piaci státuszuk állandóan változik. Ugyanakkor, bár elemzésünk a munkanélküliség alakulásával foglalkozik, mégsem szabad kizárni annak a lehetőségét, hogy a magyar munkaerőpiacon más típusú nemek közötti egyenlőtlenségek is léteznek, ideértve a nemek egyenlőtlen bérezését, a foglalkozások nemek szerinti elkülönülését, a szexuális zaklatást vagy akár a túlságosan rugalmatlan vagy informálisan szabályozott szabadságolási szabályokat. További kutatásoknak kell majd nyomon követniük a nemek helyzetében Magyarországon most kialakuló különbségeket, illetve fényt kell deríteniük a jelenleg fennálló egyenlőtlenségekre.

Míg a nők magyarországi munkavállalásának alakulásával kapcsolatban lehetséges az óvatos optimizmus, Lengyelországról nagyon ijesztő kép körvonalazódik. Szinte rögtön a kommunizmus összeomlása után a lengyel nőknek romló munkaerő-piaci lehetőségekkel kellett szembenézniük. Különösképpen a házasság és kisgyermeket nevelő nők tartós munkavállalása előtt tornyosulnak szinte legyőzhetetlen akadályok. Azon balsorsú nők számára, akik az átmenet legelső éveiben váltak munkanélkülivé, a munka világába való visszatérés esélyei rendkívül rosszak lettek. A nemek közötti különbségek formáival és mértékével kapcsolatos eredményeink arra utalnak, hogy nagyszámú nőnek és családjának ijesztő és hosszú ideig tartó következményekkel, tartós munkanélküliséggel és szegénységgel kell szembenéznie. További kutatásoknak kell majd tisztázniuk, hogy milyen típusúak és nagyságúak ezek a következmények. Magyarországgal azonos módon Lengyelországban is elkövetkező kutatásoknak kell majd nyomon követniük a különféle reformok női munkavállalásra gyakorolt hatását. Mindkét országban kialakulófélben van a kapitalizmus és a demokrácia, és ezzel párhuzamosan a jogrendszer és a szociálpolitika is fejlődik. Még nem körvonalazódott pontosan, hogy ezek a reformok és reformtörekvéseknek hosszú távon milyen eredményekre vezetnek, és milyen hatással járnak.

Fordította: Biró Dávid

Irodalom

- Blau, Francine D. 1998. Trends in the well-being of American women, 1970–1995. *Journal of Economic Literature*, 36: 1–59.
- Bryant, Christopher G. A.–Edmund Mokrzycki (eds.) 1994. *The New Great Transformation*. New York: Routledge
- Corcoran, Mary 1999. The economic progress of African American women. In Browne, I. (ed.): *Latinas and African American Women at Work*. New York: Russell Sage, 35–60.
- Corrin, Chris (ed.) 1992. *Superwoman and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Toronto: Second Story Press
- Duke, Vic–Keith Grime 1994. Privatization in East-Central Europe: Similarities and contrasts in its application. In Bryant, Christopher–Edmund Mokrzycki (eds.): *The New Great Transformation*. New York: Routledge, 144–170.
- England, Paula 1992. *Comparable Worth: Theories and Evidence*. New York: Aldine de Gruyter
- Fodor, Éva 1997. Gender in transition: Unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 11 (3): 470–500.
- Fodor, Éva–Tanja van der Lippe 1998. Changes in gender inequality in six Eastern European countries. *Acta Sociologica*, 41 (2): 131–149.
- Fong, Monica–Gillian Paull 1993. Women's economic status in the restructuring of Eastern Europe. In Moghadam, V. (ed.): *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies*. Oxford: Clarendon Press, 217–247.
- Funk, Nanette–Magda Mueller (eds.) 1993. *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge
- Fuszara, Malgorzata 2000. New gender relations in Poland in the 1990s. In Gal, S–G. Kligman 2000a: 259–285.
- Gal, Susan 1994. Gender in the post-socialist transition: The abortion debate in Hungary. *East European Politics and Societies*, 8, (2): 256–286.
- Gal, Susan–Gail Kligman (eds.) 2000a. *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*. Princeton: Princeton University Press
- Gal, Susan–Gail Kligman 2000b. *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton: Princeton University Press
- Gomulka, Stanislaw 1993. Poland: Glass half full. In Portes, Richard (ed.): *Economic Transformation in Central Europe: A Progress Report*. London: Centre for Economic Policy Research, 187–210.
- Goven, Joanna 2000. New parliament, old discourse? The parental leave debate in Hungary. In Gal, Susan–Gail Kligman 2000a: 286–306.

- Haney, L. 1997. „But we are still mothers”: Gender and the construction of need in post-socialist Hungary. *Social Politics*, 4: 208–239.
- Heinen, Jacqueline 1995. Unemployment and women's attitudes in Poland. *Social Politics*, 2: 91–110.
- Kotowska, Irena E. 1995. Discrimination against women in the labor market in Poland during the transition to a market economy. *Social Politics*, 2: 76–90.
- Milanovic, Branco 1994. A cost of transition: 50 million new poor and growing inequality. *Transition*, 5 (8). Transition Economics Division: The World Bank, 1–4.
- Mizsei, Kálmán 1993. Hungary: Gradualism needs a strategy. In Portes, Richard (ed.): *Economic Transformation in Central Europe: A Progress Report*. London: Centre for Economic Policy Research, 131–186.
- Reskin, Barbara F.–Patricia A. Roos 1990. Queueing and changing occupational composition. In Reskin, Barbara F.–Patricia A. Roos (eds.): *Job Queues, Gender Queues: Explaining Women's Inroads into Male Occupations*. Philadelphia: Temple University Press, 29–68.
- Róna-Tas, Ákos 1996. The private sector unbound. In Róna-Tas, Ákos: *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 9. fejezet
- Sachs, Jeffrey 1990a. Eastern European economies: What is to be done? *The Economist*, 13–19 January: 23–28.
- Sachs, Jeffrey 1990b. Poland's economic reform. *Foreign Affairs*, Summer: 47–66.
- Swidler, Ann 1986. Culture in action: Symbols and strategies. *American Sociological Review*, 51: 273–286.
- Tarkowska, Elżbieta 2001. An underclass without ethnicity: The poverty of Polish women and agricultural laborers. In Emigh, Rebecca–Iván Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Westport: Praeger: 83–122.
- Titkow, Anna 1994. Polish women in politics. In Rueschemeyer, Marylin (ed.): *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*. London: M. E. Sharpe, Inc., 29–35.
- United States Agency for International Development (USAID). 1991a. Examination of Poland's transition to market economy from a gender perspective. In: *Report: Gender Issues in the Transition to a Market Economy*
- United States Agency for International Development (USAID). 1991b. Examination of Hungary's transition to market economy from a gender perspective. In: *Report: Gender Issues in the Transition to a Market Economy*
- Wolchik, S. 1993. Women and the politics of transition in Central and Eastern Europe. In Moghadam, V. (ed.): *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies*. Oxford: Clarendon Press, 29–47.

- Zajicek, Anna M.–Toni M. Calasanti 1995. The impact of socioeconomic restructuring on Polish women. In Lobodzinska, Barbara (ed.): *Family, Women, and Employment in Central-Eastern Europe*. Westport: Greenwood Press
- Zielinska, Eleonora 2000. Between ideology, politics, and common sense: The discourse of reproductive rights in Poland. In *Gal, Susan–Gail Kligman 2000a*: 286–301.

ABSTRACT

Petar-Emil Mitev
Dynamics of Poverty

The research basis is provided by the project *Poverty, Ethnicity, Gender in Transitional Societies* implemented under the leadership of Professor Iván Szelényi in six countries of the former Eastern block in 1999–2000.

The data have confirmed the initial assumption of the study: new poverty is being born, which is not an element of the life cycle of the individual but rather a socio-economic dependence affecting entire groups of people. The socio-biological factors (age, gender, children) are not pushed away but are rather transformed by the new dominant. The new socio-economic context even reinforces their effect, especially in some countries. A new, unexpected phenomenon is the formation of an age underclass in Southeast and Russia. All the countries surveyed, except for Poland, exhibit symptoms of poverty feminization. The number of children in a family is a primordial factor bearing on the family budget. However, the strongest dependence is ethnicity-based. The poverty of Roma in Southeast Europe is catastrophic and separates them into an ethnic underclass. Roma people in Hungary are losers as well but their poverty has a different macro-economic backdrop.

The *differentia specifica* of the research topic itself: it is not a static situation but a process in which reason and effect change places, a process that both shapes and is affected by the social structure. In parallel to the liberalization of economic initiative, powerful destructive processes are under way that tear the old social connections apart and turn the social status of immense groups of people upside down. The former middle layers are layered further. The income below average is the common denominator for many of them (in Central Europe) or for the majority (Southeast Europe and Russia), in contrast to the average income before. It could be foreseen that poverty will be irreversible for many and would entail declassation. This is already a fact for ethnic minorities in Southeast Europe and for elderly people there and in Russia. The further dynamics of the process could be traced at a new stage of the study.

Keywords: poverty, underclass, women, age groups

Henryk Domański
Social Determinants of Poverty in Post-Communist Societies

The purpose of this analysis is to shed light on distribution of poverty within the social structure. Using comparable national survey data from Bulgaria, Poland, Romania, Russia, Slovakia, and Hungary we determine to what extent social determinants of poverty observed in the capitalist West are also at work in the specific context of East European societies. Second area of inquiry, here, concerns

the formation of the underclass. In searching for a post-communist underclass this analysis attempts to figure out the social location of the poor relative to positions occupied by intelligentsia, other non-manual categories, working class, peasants, and owners. The distinctive characteristics of the Western underclass are labor market detachment, social isolation, and material deprivation. Using discrimination analysis we examine the placement of the poor within the social structure relative to occupationally based class categories. This analysis shows that in multidimensional space as defined in terms of social origin, educational achievements, housing conditions, material possessions, and ethnicity there is no significant differences between the poor and occupationally-based class categories in Bulgaria, Hungary, and Poland. Contrariwise, significant distinctions of this kind appear in Romania, Slovakia, and Russia. In interpretation of these findings we seek to answer the question whether after decade of political and economic transformations, unique features of poverty in Eastern Europe tend to intermingle with universal patterns.

Keywords: poverty, underclass, post-communist countries

Gail Kligman

On the Social Construction of "Otherness": Identifying "the Roma" in Post-Socialist Communities

Gypsies, or Roma, are simultaneously among history's most romanticized and reviled of peoples. Stereotypically racialized and eroticized as "other" wherever they are located, prejudice and discrimination against Roma are currently heightened. This paper seeks to illustrate processes of identification by which Roma in post-socialist countries are classified as "other", as "different". Drawing on interview and observational data from the community studies of the project on "Poverty, Ethnicity, and Gender in Transitional Societies", this paper explores various discursive ways in which Roma are stereotypically "othered" by non-Roma populations as well as ways in which Roma understand themselves in relation to these historically persistent if situationally variable representations of their putative "identities". As is discussed, "Roma" as a category has been expanded in certain contexts to essentialize a purported relationship between "race" and poverty.

Keywords: ethnicity, poverty

János Ladányi – Iván Szelényi

The Social Construction of Roma Ethnicity in Bulgaria, Romania and Hungary during Market Transition

Who are Roma? What is the size of Roma population in a given country, a region of the world or in the whole world? To date, most social scientific research done in the Central European region on Roma populations operated with the assumption that one can arrive at an objective definition who Roma are and thus to come up with a accurate estimate of the size of Roma population. Rather than

aiming at an “accurate” estimation of the Roma population, in this paper we hypothesize that ethnic groups are “social constructions”. The boundary of any single ethnicity is “fuzzy”: who is “inside” and who is “outside” this boundary will vary depending who does the classification. This paper tests survey results on two systems of classification: 1) self-identification by the respondents, and 2) and classification by interviewers in three countries, Bulgaria, Hungary and Romania; and we show that there are substantial variation across countries. The paper offers strong support to the hypothesis that ethnic boundaries and various systems of classification are alterable across cultures. About two-third of those who were classified as Roma by the interviewers in Hungary and Romania do not regard themselves as Roma. In Bulgaria two-third of the respondent who were classified as Roma by the interviewer identified themselves as Roma. Therefore the task of social research is not to identify which classificatory system is „correct”, or „accurate”, but to understand the social processes how these various classificatory systems are created.

Keywords: ethnicity, the Roma

Éva Fodor

The Feminization of Poverty in Six Post-State Socialist Societies

Relying primarily on survey data from six East European countries, this paper seeks to answer two questions: 1) Are women over-represented among the poor population in Eastern Europe and if so, where? 2) What possible factors might explain the differences in the gender poverty gap across the countries under study? I find that three of the six countries exhibit significant gender differences in poverty: Russia, Romania and Bulgaria, and hypothesize that the speed of the economic transformations, as well as the resulting development of the welfare state will best explain the cross-country differences.

Keywords: poverty, gender, Eastern Europe, feminization of poverty, welfare state

Christy Glass – Janette Kawachi

Winners or Losers of Reform? Gender and Unemployment in Poland and Hungary

In this paper we analyze whether and how unemployment patterns changed during the transition from socialism to capitalism in Hungary and Poland. Specifically, we test two competing theories that make predictions about women’s employment outcomes as a result of market reforms. First, Fodor’s theory of “revalued resources” predicts that women will have a significant advantage over men in the labor market as a result of attaining high levels of education and gaining substantial work experience in the service-sector under the socialist regime. Alternatively, the “re-traditionalization” theory predicts that women’s employment

will gradually deteriorate as a result of traditional gender ideologies that have re-emerged throughout the transitional period.

In order to adjudicate between these competing theories, our analysis draws upon two major cross-national surveys conducted in Central and Eastern Europe in 1993 and 2000. By comparing labor market figures in Hungary and Poland in 1988, 1993, and 2001, our analysis maps the trajectory of men and women's unemployment from the period immediately preceding market reforms to the current phase of transition. Overall, we find modest evidence for both theories depending on the country of interest. Furthermore, while women, as compared to men, have sustained a relatively strong position in the labor market after over a decade of reforms in Hungary, the employment situation for women in Poland is becoming increasingly bleak.

Keywords: gender, unemployment, market transition, Eastern Europe

Szerzőink

Petar-Emil Mitev

Sofia University "St. Kliment Ohridsky"

Henryk Domański

*Institute of Philosophy and Sociology, Polish Academy of Sciences,
Warsaw*

Gail Kligman

Department of Sociology, UCLA

Ladányi János

*Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem,
Szociológia és Szociálpolitika Tanszék*

Szelényi Iván

Center for Comparative Research, Yale University

Fodor Éva

Department of Sociology, Dartmouth College

Christy Glass

Department of Sociology, Yale University

Janette Kawachi

Department of Sociology, Yale University

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájl foplin MS-Word for Windows 2.0 vagy MS-Word for Windows 6.0 formátumban, továbbá közölni az összes elérhetőségeiket (*munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail*) is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967: 35);

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979: 35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– Könyv: Szerző(k), megjelenés éve. *A mű címe*. A kiadás helye: a kiadó neve

– Folyóiratcikk: Szerző(k), a megjelenés éve. A cikk címe. *A folyóirat neve*, az évfolyam sorszáma (a szám sorszáma): a cikk kezdő és befejező oldalszáma.

– Gyűjteményes kötetben szereplő cikk: A szerző(k) neve gondolatjellel elválasztva, a megjelenés éve. A cikk címe. In a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s). vagy Hrsg.): *A kötet címe*. A kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság

1014 Budapest, Országház u. 30.

(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Telefon: 224-6747; fax: 224-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

<http://kvtr.elte.hu/mszt/>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség

Példányonkénti ár: 400,- Ft

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is too light to transcribe accurately.

CONTENTS

Studies

<i>Iván Szelényi: Poverty, Ethnicity, and Gender in Transitional Societies –</i> Introduction	5
<i>Petar-Emil Mitev: Dynamics of Poverty</i>	13
<i>Henryk Domański: Social Determinants of Poverty in</i> Post-Communist Societies	40
<i>Gail Kligman: On the Social Construction of “Otherness”:</i> Identifying “the Roma” in Post-Socialist Communities.....	66
<i>János Ladányi–Iván Szelényi: The Social Construction of Roma Ethnicity</i> in Bulgaria, Romania and Hungary during the Market Transition	85
<i>Éva Fodor: The Feminization of Poverty in Six Post-State</i> Socialist Societies	96
<i>Christy Glass–Janette Kawachi: Winners or Losers of Reform? Gender</i> and Unemployment in Poland and Hungary	114

